٦

حکومەتی هەرێمی کوردستان- عێراق
وەزارەتی پەروەردە - بەڕێوەبەرایەتی گشتی پرۆگرام و چاپەمەنییەکان

زانست بۆ هەمووان

کتێبی قوتابی

پۆلی شەشەمی بنەڕەتی - بەرگی دووەم

چاپی شەشەم
٢٠١٥ ز/ ٢٧١٥ کوردی/ ١٤٣٦ ک

سەرپەرشتی هونەری چاپ

عوسمان پیرداود کواز

خالد سلیم محمود

ناوەڕۆکی کتێب

بەرگی دووەم

یەکەی چوارەم جووڵە لەسەر زەوی و لە بۆشایی ئاسماندا

بەندی ١ دۆزینەوەی زەریاکان ١٥٤

بەندی ٢ خۆرو ئەستێرەکانی تر ١٧٤

چالاکی بۆ ماڵ یان قوتابخانە ١٩٦

یەکەی پێنجەم پێکهاتەی ماددە و سیفەتەکانی

بەندی ١ گەردیلە و توخم و ئاوێتەکان ٢٠٠

بەندی ٢ سیفەتەکانی ماددەو گۆڕانەکانی ٢٢٤

چالاکی بۆ ماڵ یان قوتابخانە ٢٤٠

یەکەی شەشەم وزە

بەندی ١ شێوەکانی وزە ٢٤٤

بەندی ٢ مرۆڤ چۆن وزە بەکاردەهێنێت ٢٧٠

چالاکی بۆ ماڵ یان قوتابخانە ٢٨٦

پێناسەکان ٢٨٧

زانستەکانی زەوی

یەکەی چوارەم

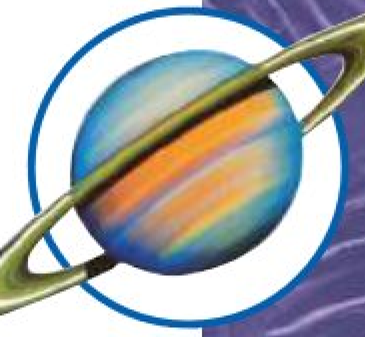

جووڵە لەسەر زەوی و لە بۆشایی ئاسماندا

پرۆژەی بەشەکە ١٥٣

بەندی ١ دۆزینەوەی زەریاکان ١٥٤

وانەی ١. چۆن زەریاکان دەردەکەون؟ ١٥٦

وانەی ٢. چۆن ئاوی زەریا دەجووڵێت؟ ١٦٢

پێداچوونەوە و ئامادەکاری بۆ تاقیکردنەوە ١٧٢

بەندی ٢ خۆر و ئەستێرەکانی تر ١٧٤

وانەی ١. ڕوخسارەکانی خۆر چیین؟ ١٧٦

وانەی ٢. چۆن ئەستێرە و گەلە ئەستێرەکان پۆلین دەکرێن؟ ١٨٤

پێداچوونەوە و ئامادەکاری بۆ تاقیکردنەوە ١٩٤

چالاکی بۆ ماڵ یان قوتابخانە ١٩٦

یەکەی پێنجەم — زانستە فیزیاییەکان

پێکهاتەی ماددە و سیفەتەکانی

پرۆژەی بەشەکە ١٩٩

بەندی ١

گەردیلە و توخم و ئاویێتەکان ٢٠٠

وانەی ١. گەردیلە و توخمەکان چیین؟ ٢٠٢

وانەی ٢. ئاویێتەکان چیین؟ ٢١٠

وانەی ٣. سیفەتی ئاویێتەکان چیین؟ ٢١٦

پێداچوونەوە و ئامادە کاری بۆ تاقیکردنەوە ٢٢٢

بەندی ٢

سیفەتی ماددە و گۆڕانەکانی ٢٢٤

وانەی ١. هەندێك لە سیفەتە فیزیاییەکانی ماددە چیین؟ ٢٢٦

وانەی ٢. لەکاتی گۆڕانی کیمیاییدا چی ڕوودەدات؟ ٢٣٢

پێداچوونەوە و ئامادە کاری بۆ تاقیکردنەوە ٢٣٨

چالاکی بۆ ماڵ یان قوتابخانە ٢٤٠

وزە

پڕۆژەی بەشەکە ٢٤٣

بەندی ١
شێوەکانی وزە ٢٤٤
وانەی ١- جووڵە وزە چییە؟ ماتە وزە چییە؟ ٢٤٦
وانەی ٢- کارەبا وزە چییە؟ ٢٥٢
وانەی ٣- ڕووناکییە وزە چییە؟ وە دەنگە وزە چییە؟ ٢٦٠
پێداچوونەوە و ئامادە کاری بۆ تاقیکردنەوە ٢٦٨

بەندی ٢
مرۆڤ چۆن وزە بەکاردەهێنێت ٢٧٠
وانەی ١- مرۆڤ چۆن سووتەمەنی بەبەردبوو بەکاردەهێنێت؟ ٢٧٢
وانەی ٢- سەرچاوەکانی دیکەی وزە چیین کە مرۆڤ بەکاریان دەهێنێت؟ ٢٧٨
پێداچوونەوە و ئامادە کاری بۆ تاقیکردنەوە ٢٨٤

چالاکی بۆ ماڵ یان قوتابخانە ٢٨٦

پێناسەکان ٢٨٧

جووڵە لەسەر زەوی و
لە بۆشایی ئاسماندا

Motions on Earth and In Space

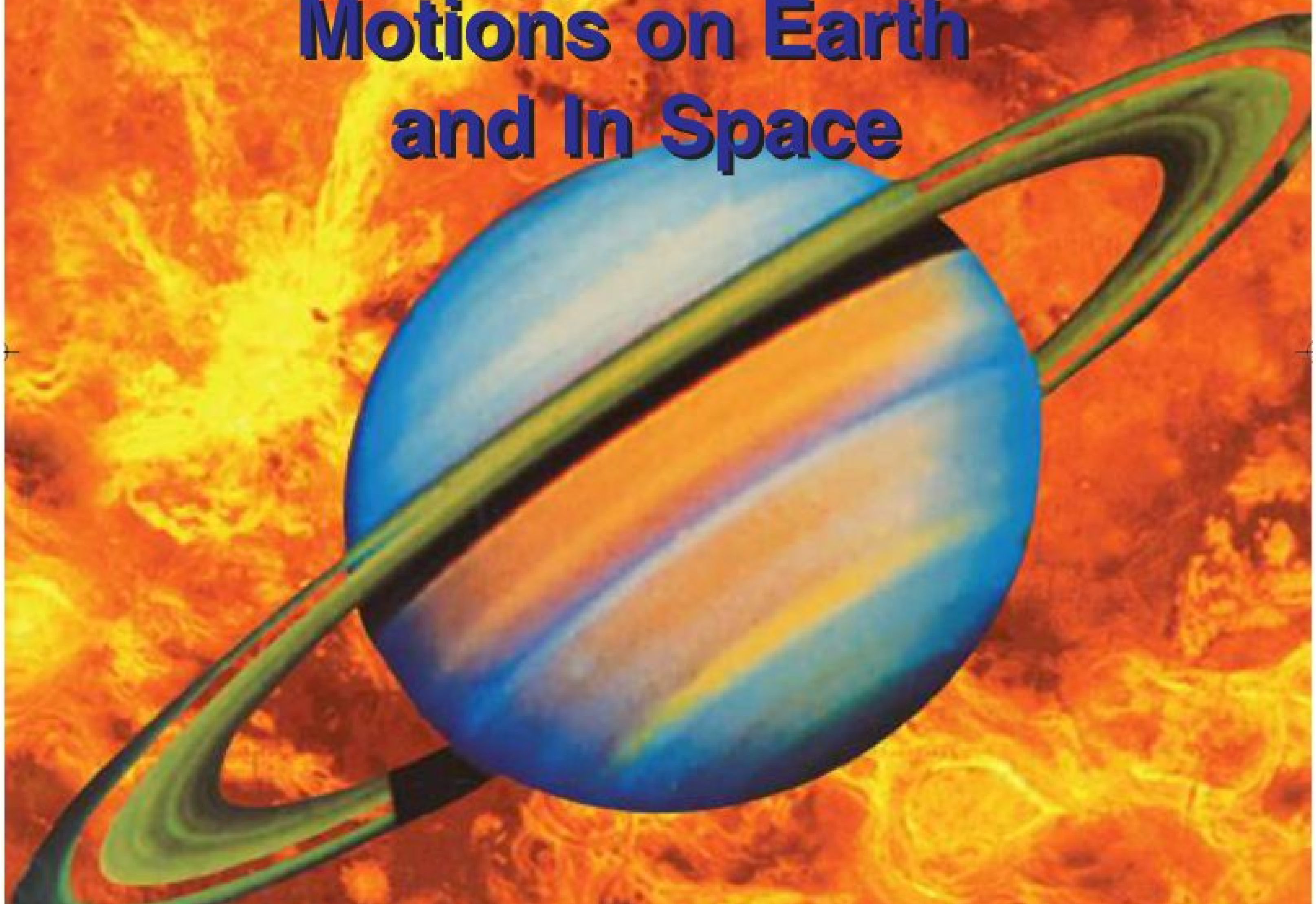

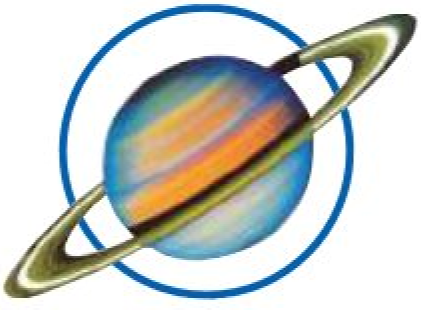

جووڵە لەسەر زەوی و لە بۆشایی ئاسماندا

Motions on Earth and In Space

بەندی ١ دۆزینەوەی زەریاکان ١٥٤
Exploring the Oceans

بەندی ٢ خۆرو ئەستێرەکانی تر ١٧٤
The Sun and Other Stars

چالاکی بۆ ماڵ یان قوتابخانە ١٩٦

پرۆژەی یەکەکە

جووڵەی شەپۆلەکان

بەبەردەوامی ڕووی زەوی ڕووبەڕووی گۆڕان دەبێتەوە بەهۆی کردارە سرووشتییەکانەوە. لەو کردارانەش جووڵەی شەپۆل و شکانەوەیانە لە کەنارەکاندا، لە ئەنجامی ئەوەشدا بڕێکی زۆر لە لمەکەی ون دەکات. لەوکاتەی ئەم بەندە دەخوێنی، دەتوانیت تاقیکردنەوەیەکی درێژخایەن ئەنجامبدەیت، کە پەیوەندی هەبێت بەو کردارەوە. ئەمانەش هەندێك پرسیارن بۆ ئەوەی بیری لێ بکەیتەوە. چۆن دەتوانرێ هەندێ دامەزراوەی ئەوتۆ دروستبکەین کە کاربکاتە سەر جووڵەی شەپۆلەکان؟ بۆ نموونە: ئایا شکێنەری شەپۆلەکان بەشداری لە وەستانی ونکردنی لمی کەنارەکان دەکات؟ پلانی تاقیکردنەوەیەك دابنێ کە بەدواداچوون بۆ وەڵامی ئەو دوو پرسیارە بکات، یان هەر پرسیارێکی تر کە بۆچوونەکانت بورووژێنی دەربارەی کاریگەری شەپۆلەکان.

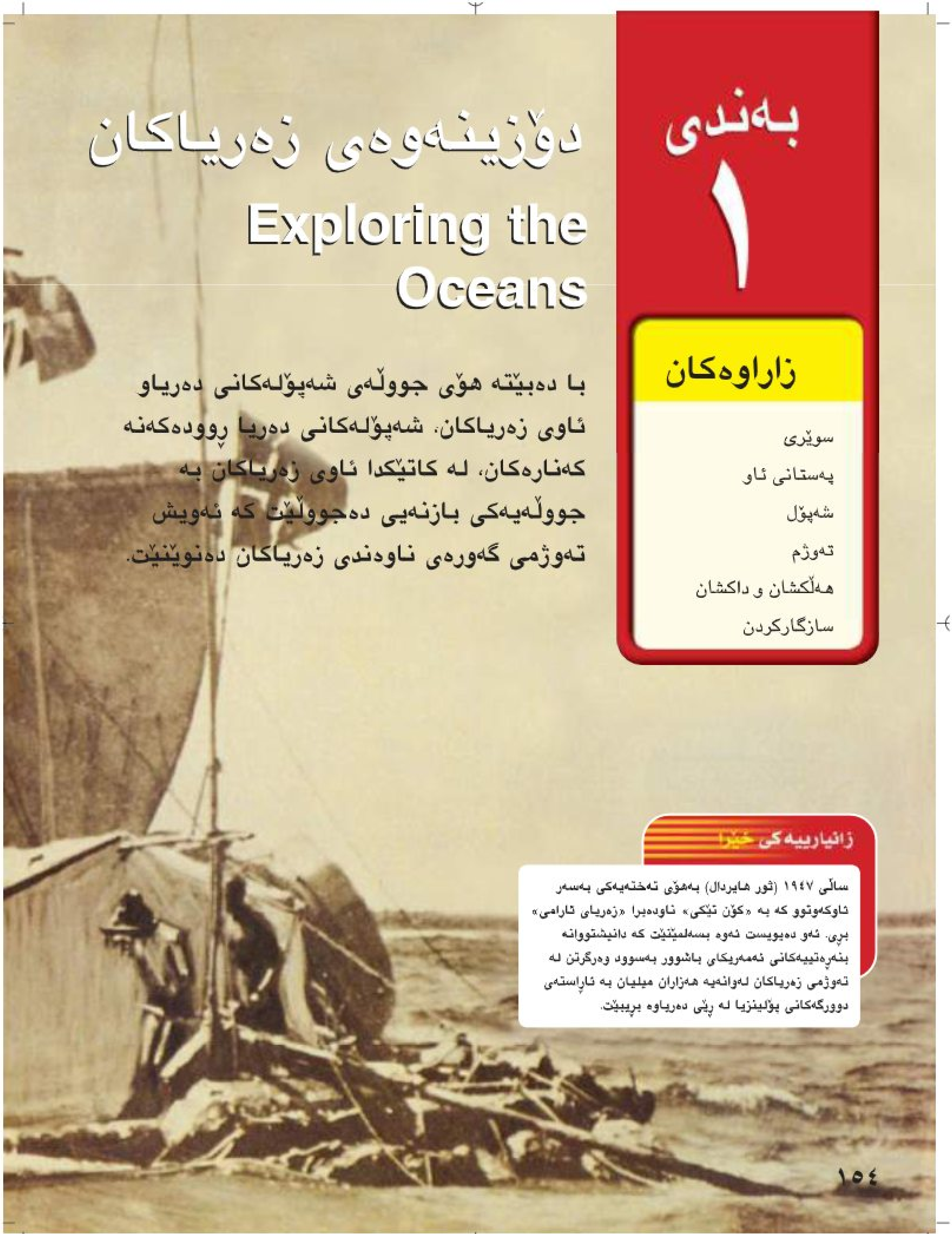

بەندی ١

دۆزینەوەی زەریاکان

Exploring the Oceans

زاراوەکان

سوێری
پەستانی ئاو
شەپۆل
تەوژم
هەڵکشان و داکشان
سازگارکردن

با دەبێتە هۆی جووڵەی شەپۆلەکانی دەریاو ئاوی زەریاکان، شەپۆلەکانی دەریا ڕوودەکەنە کەنارەکان، لە کاتێکدا ئاوی زەریاکان بە جووڵەیەکی بازنەیی دەجووڵێت کە ئەویش تەوژمی گەورەی ناوەندی زەریاکان دەنوێنێت.

زانیارییەکی خێرا

سالّی ١٩٤٧ (ثور هایردال) بەهۆی تەختەیەکی بەسەر ئاوکەوتوو کە بە «کۆن تیکی» ناودەبرا «زەریای ئارامی» بڕی. ئەو دەیویست ئەوە بسەلمێنێت کە دانیشتووانە بنەڕەتییەکانی ئەمەریکای باشوور بەسوود وەرگرتن لە تەوژمی زەریاکان لەوانەیە هەزاران میلیان بە ئاراستەی دوورگەکانی پۆلینزیا لە ڕێی دەریاوە بڕیبێت.

زانیارییەکی خێرا

ئەگەر کەنداو و ئەو ڕووبارەی تێی دەڕژێت تەسك و تەنکاوبێت، ئەوا هەڵکشان و داکشانی دەریایی بەرز بە خێرایی دەگاتە ڕووبارەکەی و دەبێتە هۆی بەرزبوونەوەیەکی خێرا لە ئاوی ڕووبارەکەدا.

زانیارییەکی خێرا

کەندڕی ماریانا قووڵترین خاڵی زەریایە کە دەکەوێتە خۆرئاوای زەریای هێمنەوەو نزیك بە دوورگەکانی فلیپین و قووڵاییەکەی دەگاتە ١١٠٣٣ مەتر، هەروەها چیای ئیڤەرست کە بەرزترین چیایە لە چیاکانی هیمالایەدا بەرزاییەکەی دەگاتە ٨٨٤٨ مەتر.

ناوەندە قوڵی زەریاکان

زەریا	قووڵی بەمەتر
هێمن	٤١٨٨
هیندی	٣٨٧٢
ئەتڵەسی	٣٧٣٥
بەستوو	١٠٨٣

وانەی ١

چۆن زەریاکان دەردەکەون؟

What Are the Oceans Like?

لەم وانەیەدا ...

لێدەکۆڵیتەوە
لە کاریگەری سوێری لە پلەی بەستنی ئاو.

فێردەبیت
زەریاکان و دەریاکان و ئاوی زەریاو بنکی دەبێت

زانستەکان دەبەستیتەوە بە بیرکاری و نووسینەوە.

سەهۆڵ شکێنەکان یارمەتی مانەوەی هێڵەکانی گواستنەوە دەریاییەکان بە کراوەیی لە زەریای بەستەڵۆکی باکوور دەدەن

لێدەکۆڵمەوە

بەستنی ئاو Icy Water

ئامانجی چالاکییەکە: Activity Purpose لەناوچە ساردەکاندا ئاوی گۆماوەکان و دەریاچەکان بەزۆری لەوەرزی زستاندا دەیبەستێت، بەڵام لەوپەری بارودۆخی ئاو و هەوای سارددا بەدەگمەن ئاوی زەریا دەیبەستێت، جگە لە هەردوو ناوچەی جەمسەری بەستەڵەکی باکوورو باشوور نەبێت، کە زۆر ساردن. لەم چالاکییەدا بەراوردی پلەی گەرمی ئاوی سازگاری بەستوو وە ئاوی سوێردا دەکەیت. پاشان پێشبینی لەو پلە گەرمییە دەکەیت کە ئاوی سوێر تێیدا دەیبەستێت.

کەرەستەکان Materials

- دوو پێوەری پلاستیکی
- پێنووسی هێڵکاری
- شەشپاڵوی سەهۆڵ
- ئاو
- کەوچك
- خوێ
- گەرمیپێو

هەنگاوەکانی چالاکییەکە Activity Procedure

١ ئەم خشتەیەی خوارەوە بگوازەوە بۆ ناو پەڕاوەکەت. تا بەکاریبهێنیت بۆ تۆمارکردنی ئەو زانیاریانەی کە کۆی دەکەیتەوە.

پەیوەندی نێوان پلەی بەستنی ئاو و گەرمییەکەی و ڕێژەی ئەو خوێیەی تێدایە.

پێوەری (أ)		پێوەری (ب)	
ژمارەی کەوچکە خوێ	پلەی گەرمی	ژمارەی کەوچکە خوێ	پلەی گەرمی
٠		٠	
٠		٢	
٠		٤	
٠		٦	

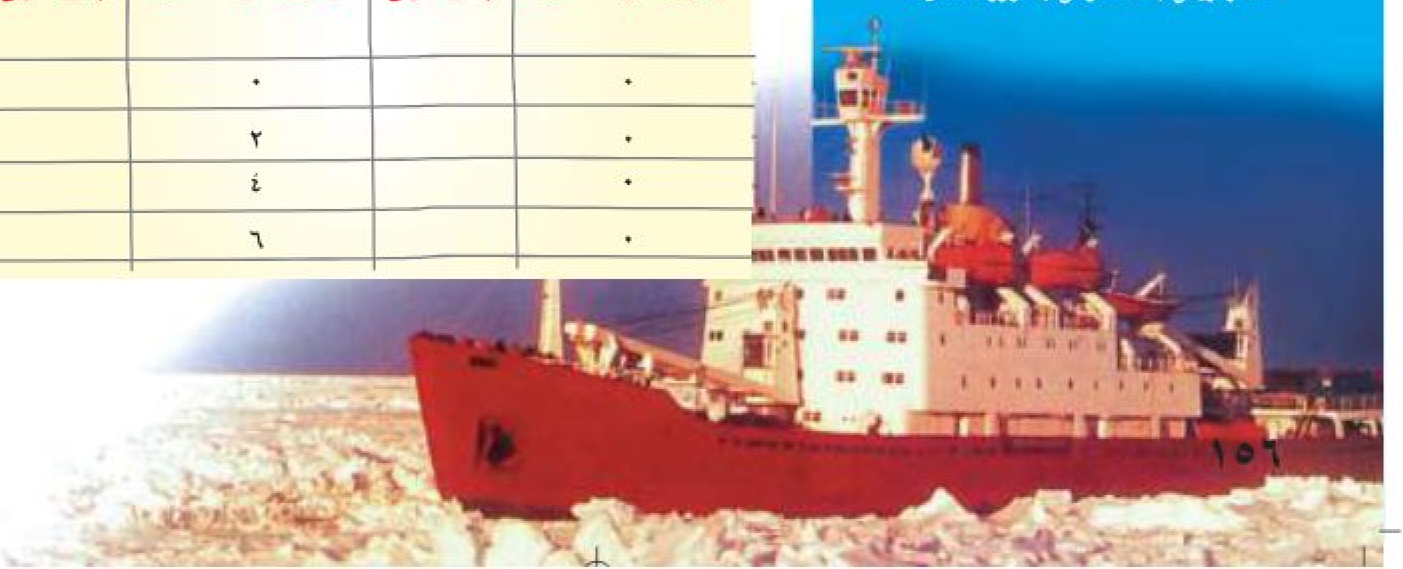

وێنەی أ

وێنەی ب

٢ پێنووسی هێڵکاری بەکاربهێنە بۆ نووسینی ناونیشان بۆ هەردوو پێوەری (أ،ب) هەردوو پێوەرەکە پڕبکە لە کڵۆبەفرەکان، پاشان بڕی یەکسان لە ئاو بکەرە ناو هەردوو پێوەرەکەوە.

٣ پێنج خولەك چاوەڕوان بکەو پاشان گەرمی پێو بەکاربهێنە بۆ پێوانەکردنی پلەی گەرمی لە هەردوو پێوەرەکەدا. هەردوو پلە گەرمییەکە لە خشتەکەدا تۆماربکە (وێنەی أ).

٤ دوو کەوچکی پڕ لە خوێ بکەرە ناو پێوەری (ب)وە پاشان تێکی بدە. وێنەی (ب).

٥ دوو خولەك چاوەڕوان بکەو پاشان پلەی گەرمی ئاوی ناو هەردوو پێوەرەکە بپێوە بۆ جاری دووەم. هەردوو پلە گەرمییەکە لە خشتەکەدا تۆماربکە.

٦ هەردوو هەنگاوی (٥،٤) دووجار دووبارە بکەرەوە، هەرجارێك پێوەری (ب) تێکبدە بۆ ئەوەی خوێیەکە بتوێتەوە. پاشان پلەی گەرمی ئاوی ناو هەردوو پێوەرەکە لە خشتەکەدا تۆماربکە.

دەرئەنجام بکە: Draw Conclusions

١. بەراوردی هەردوو پلەی گەرمی کۆتایی ئاوی ناو هەردوو پێوەرەکە بکە. چی بەسەر پلەی گەرمی ئاوە سوێرەکەدا دێت، کاتێك خوێی زیاتر دەکرێتە ناو پێوەری (ب)وە.

٢. بەبەکارهێنانی ئەو ئەنجامەی بەدەستت هێناوە، پێشبینی بکە لە چ پلەیەکی گەرمیدا ئاوی ناو پێوەری (ب) دەیبەستێت.

٣. **زاناکان چۆن کاردەکەن:** ناوەندی سوێری ئاوی زەریای بەستەڵەکی باکوور کەمتر دەبێت لە ناوەندی سوێری زەریای ئەتڵەسی. ئەو زانیارییە لەلایەن زاناکانەوە بەکاردەهێنرێت بۆ پێشبینیکردن لەو بەروارەی کە پلەی گەرمی وەرزی زستان دەبێتە هۆی بەستنی ئاوی شوێنی لەنگەرگرتنی کەشتییەکان و بەندەری هەردوو زەریاکە. ئەو هۆیە ڕوونبکەرەوە کەوادەکات پلەی گەرمی زستان کاریگەرییەکەی لەسەر دروستبوونی سەهۆڵ لە شوێنی لەنگەرگرتنی کەشتییەکاندا جیاواز دەبێت لە هەردوو زەریاکەدا.

کارامەیی کردەکانی زانست

کاتێك زانیارییەکان **بەراورد** دەکەیت تێبینی لایەنە لێکچوو جیاوازەکانی نێوان دوو کۆمەڵە زانیارییەکە دەکەیت. دوای بەراوردکردنی زانیارییەکان، دەتوانیت **پێشبینی** چی بکەیت کە ڕوودات لەبارێکی هاو شێوەدا.

لێکۆڵینەوەی زیاتر: گریمانێك دەربارەی کاریگەری بڕی خوێی ناو ئاو لە پلەی گەرمی بەستنی ئاودا دابنێ، پاشان پلانی تاقیکردنەوەیەکی سادە دابنێ و بە جێی بهێنە بەبەکارهێنانی بڕی جیاواز لە خوێی تواوە لە ئاودا بە مەبەستی تاقیکردنەوەی گریمانەکەت.

فێردەبم

زەریاکان Oceans

دەریا و زەریاکان Oceans and Seas

دەریـــاو زەریـــاکـــان لـــە ٧١٪ی ڕووی زەوی دادەپـــۆشێت. ئـــەو ڕووە ئـــاوە، بـەردەوام ئـاوی سوێر پێکدەهێنێت. پسپۆڕانـی جوگرافیـا ئـەو ڕووە ئـاوییـە دەکەن بە چوار زەریا و ژمارەیەك لە دەریای قەبارە بچووکتر. ئەو خشتەیەی خوارەوە بخوێنەوەو سەرنج بدە کە زەریای هێمن گەورەترین زەریایە، بەرامبەر قەبارەی سێ زەریاکەی دیکە یێکەوە. هەروەها بە قووڵترین زەریا دادەنرێت، کە ناوەندی قوڵییەکەی دەگاتە ٤١٨٨ مەتر. زەریای ئەتڵەسیش لە زەریا کەم قووڵەکان دادەنرێت، کە ناوەندی قووڵییەکەی تەنها دەگاتە ٣٧٣٥ مەتر، بەڵام زەریـای بـەستـەڵـەکی باکوور بچووکترین زەریایە، زۆربـەی ڕووەکـەشی بە درێژای ساڵ بە سەهۆڵ داپۆشراوە، بەڵام دەریاکان لە قەبارەدا لە زەریاکان بچووکترن، هەندێکیان کراوەن و بە زەریاکانەوە بەستراون، وەك دەریای چین و دەریای عەرەب و دەریای دیکەش، هەندێکی تریشیان نیمچە داخراوە، بەڵام بە زەریاوە بەستراون لە ڕێگەی گەرووی باریکەوە، وەك دەریـای سوور. وە هـەنـدێکـی دیکـەیـان بـەتـەواوی داخراون وەك دەریـای مردوو.

بناسە

- شوێنەکانی زەریاو دەریاکانی سەر ڕووی زەوی.
- هۆی سوێری ئاوی زەریاکان.
- زانیاری دەربارەی شێوەکانی بەرزی و نزمی بنکی زەریا.

زاراوەکان

سوێری salinity

پەستانی ئاو water pressure

ناو	ڕووبەری ڕوو بەملیۆنەها کیلۆمەتر دووجا
ڕووبەری ڕووی زەریاکان	
زەریای هێمن	١٦٦,٠
زەریای ئەتڵەسی	٨٢,٠
زەریای هندی	٧٣,٦
زەریای بەستەڵەکی باکوور	١٢,٢

✓ **چوار لە گەورەترین زەریاکانی سەر ڕووی زەوی بڵێ.**

لە ٧١٪ی ڕووی زەوی زەریاو دەریاکان دایدەپۆشن

کیشوەری جەمسەری باشوور (ئەنتارەکتیکا)

▲ لە کەنارەکانی شەتولعەرەب لەناوچەی فاو زۆر گۆماوی بەهەڵمبوو هەیە، کە خوێی دەریای لێ دەردەهێنرێت کاتێك ئاوەکە دەبێتە هەڵم، خوێ بەجێدەهێڵێت.

جیاکەرەوەکانی ئاوی زەریا
Characteristics of Ocean Water

سوێری ئاشکراترین جیاکەرەوەیە بۆ ئاوی دەریاو زەریاکان. ئاوی دەریاو زەریاکان تامێکی سوێریان هەیە، ئەویش بەهۆی بوونی کانزایی تواوە لە ئاوەکەیدا. بۆ نموونە کلۆریدی سۆدیۆم ناسراو بە خوێی چێشت کە لە کانزا سەرەکییەکانی ئاوی زەریاکان دادەنرێت. جگە لەوەش ئاوی زەریا کانزایی دیکەو گازی تواوەی تێدایە. زۆری خاوەکانی ئاوی زەریا سەرچاوەکەی کەشکاری تاوێرە لە وشکانیدا. سوێری ئاوی زەریاکان جیاوازی هەیە لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی دیکە لە ناوچە گەرم و وشکەکاندا لە ئەنجامی بەهەڵمبوونی ئاوی ڕووی زەریاکان و کەمی باران بارین و سوێری بەرزی دەریاکان پەیدادەبێت لە ناوچە ساردەکانیش کەمترە، چونکە بەهەڵمبوونیان کەمترە، هەروەها شلبوونەوەی سەهۆڵ و بەفربارین ئاوی سازگاریان بۆ زیاد دەکات، جگە لەمانەش بڕی سوێری کەمدەبێتەوە لە دەریاو زەریاکانی نزیک بەرێژگەی ڕووبارە گەورەکان، وەك ڕووباری ئەمازۆن. پەستانی بەرزیش جیاکەرەوەیەکی دیکەی ئاوی زەریاکانە، پەستانی زەپۆش لە وشکانیدا دەگاتە نزیکەی ١٠ هەزارکیلۆگرام لەسەر مەترە دووجایەك.

ئەو بڕە پەستانە بەیەك پەستانی زەپۆش ناودەبرێت. لەبەرئەوەی ئاو قورسترە لە هەوا، ئەوا هەر زیاد بوونێکیش بەبڕی ١٠ مەتر لە قووڵی زەریا **پەستانی ئاوەکەی** لەگەڵ زیاد دەکات. واتە قورسی ئەو ئاوەی کە پەستان دەخاتە سەر تەنێك بەبڕی یەك پەستانی هەوا لە زۆربەی بەشە قووڵەکانی زەریاکاندا پەستانی ئاوەکەی دەگاتە نزیکەی ١٠٠٠ پەستانی زەپۆش. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە کرداری دۆزینەوە لەو قوڵاییەدا پێویستی بە ژێرئاوکەوتە و ئامێری تایبەت هەیە کە لەو بارودۆخەدا کاریکەن لە ژێر پەسانی بەرزدا.

✓ هەندێك لە هۆکارەکانی سوێریە زۆریەکەی ئاوی زەریاکاندا چییە؟

شێوەکانی بەرزی و نزمی بنکی زەریا

The Oceans Floor

لە وشکانیدا بەرزی و نزمی زۆر دەبێت بۆ نموونە، چیاو گردو دەشتایی و دۆڵەکان. ئەگەر لە تواناتدا بوایە ئاوی زەریاکان لابەریت ئەوا لە بنکەکەیدا بەرزی و نزمی و زنجیرە چیای درێژ و گڕکان و دەشتایی و دۆڵی قوڵی بە کەندڕ ناوبراو دەبینێت.

تەنکە لێواری کیشوەری: ناوێکە لەو شوێنانە دەنرێت کە دەکەونە ئەملاو ئەولای کیشوەرەکانەوە.

بۆ نزیکەی ٨٠ کیلۆمەتر لەناو زەریاکاندا درێژ دەبنەوە و قوڵییەکەیان لە ١٤٠ مەتر تێپەڕ ناکات.

لێژە لاپاڵی کیشوەری: ئەو ناوچەیەیە کە بەدوای تەنکە لێوارە کیشوەرییەکاندا دێت. لێژییەکی تیژە قولاییەکەی دەگاتە ٣٠٠٠ مەتر، پاشان بە شێوەیەکی بەرەبەرە لێژدەبێتەوە بۆ قوڵی ٤٠٠٠ مەتر. لێژە کیشوەرییەکان ناوبەناو لە هەندێك جێگەدا دۆڵی قوڵییان تێدایە کە زۆربەیان ڕووباری گەورە پێکدێنن لەمیانەی چوونیان بۆ ناو زەریاکان.

پانتایی قوولایی کیشوەری: ناوچە تەخت و بەرینەکانی بنکی زەریاکانە، کە دەکەونە قولایی نزیکەی ٤٥٠٠ مەترەوە، کە چینێکی ئەستووری نیشتەنی دایدەپۆشێت، کە لە قوڕو لم و ماددە ئەندامییە شیبووەکان پێکهاتوون.

تیژە لووتکەو گڕکان و کەندڕەکان: تیژە لووتکە بەوە دەناسرێت کە شوێنی بەیەکگەیشتنی هەردوو ڕووی لێژی قەدپاڵی چیاکانە. تیژە لووتکەی ئەو چیایانەی دەکەونە ژێر ئاوی دەریاوە و بە درێژایی ناوەڕاستی هەرسێ زەریا گەورەکان بەرزدەبنەوە. بەرزی ئەوتیژە لووتکانە بەبەراورد لەگەڵ پانتاییەکی قووڵ لەیەك کیلۆمەترەوە بۆ ٣ کیلۆمەتر دەبێت و زنجیرە چیایەکی بەردەوام لە ژێر زەریادا دروستدەکات، کە درێژییەکەی دەگاتە ٦٠٠٠٠ کیلۆمەتر لە هەریەکە لە زەریای هێمن و ئەتڵەسی و هندیدا. تیژە لووتکەی ناوەندی ئەتڵەسی بەوە وەسف دەکرێت کە لە ناوەندەکەیدا دۆڵێکی قوڵ یان کەندەکێك هەیە، کە لەو ناوەندەدا دوو پلێتی تەکتۆنی هەیە کە لێك دووردەکەونەوە. لە هەندێ ناوچەدا گڕکانی گەورە لە پانتایی قولاییەکاندا دەردەچن، کە جەمسەری هەندێکیان دەگەنە سەر ڕووی زەریاکەو دەبێتە هۆی پێکهێنانی زنجیرە دوورگەیەك. کەندڕەکان زۆربەی ئەو ناوچانەن کە بە قوڵی دەمێننەوە لە زەریاکاندا، بەزۆریش بەتەنیشت گردەکانی دوورگەکانەوەن. کەندری (ماریانا) بە قوڵترین کەندڕە ناسراوەکان دادەنرێت، کە بە تەنیشت دوورگەکانی فلیپینەوەیە لە زەریای هێمندا. نزمییەکەی لە ڕووی دەریاوە ١١٠٣٣ مەترە.

✓ سێ ناوچە سەرەکییەکەی بنکی زەریا بڵێ

پوختە Summary

چوار زەریاو ژمارەیەکی زۆر لە دەریاکان پێکەوە ڕووبەرێکی گەورە لە ئاوی سوێر پێکدەهێنن. ئەو ڕووبەرە لە ٧١٪ی ڕووی زەوی دادەپۆشێت. سوێری ئاوی زەریا بە شێوەیەکی سەرەکی دەگەڕێتەوە بۆ کەشکاری کانزاکان کە توێکڵی زەوی پێکدەهێنن. ئەو پەستانە زۆرو بەرزەی لە بنکی زەریادایە شێوەکانی بنکی زەریاو تەنکە لێوارەکانی دەوری کیشوەرەکان دەگرێتەوە، هەروەها لێژاییە تیژەکان و ڕووبەرە پانتاییەکان و گرکان و کەندرو چیاکانیش دەگرێتەوە.

پێداچوونەوە Review

١. جیاوازی نێوان دەریاو زەریاکان چییە؟

٢. هۆی سوێری ئاوی زەریا ڕوونبکەرەوە.

٣. ئەو تیژە لوتکانە چین کە دەکەونە ناوەڕاستی زەریاوە؟

٤. **بیرکردنەوەی ڕەخنەگر** ئەو کەندەکەی کە تیژە لووتکەی زەریای ئەتڵەسی کەرت دەکات، پانییەکەی بەشێوەیەکی بەردەوام زیاد دەکات ئەمە چۆن کاردەکاتە سەر قەبارەی زەریای ئەتڵەسی؟

٥. **ئامادەکاری بۆ تاقیکردنەوە** کام لەمانەی خوارەوە لە زەریاکانی سەرزەوی نییە؟

أ. هێمن　　　ج. هیندی

ب. ناوەڕاست　　　د. ئەتڵەسی

بەستنەوەکان

بەستن بەبیرکارییەوە

خەملاندن:

سەیری ئەو خشتەیە بکە کە لەلاپەڕەی ١٥٨ دایە، کە ڕووبەڕی ڕووی پانتاییە ئاوە سوێرە سەرەکییەکان دەردەخات. کۆی ڕووبەرە ڕووەکانی بۆ هەریەکە لەو زەریایانەی کە لە خشتەکەدا هاتووە بخەملێنە.

بەستن بە نووسینەوە

چیرۆک:

بە خەیاڵ وای دابنێ تۆ گەشتێکی دۆزینەوەت ئەنجامدا لە ژێر ئاوی زەریای ئەتڵەسی دا. چیرۆکێک دەربارەی ئەو گەشتە بنووسە. بەیارمەتی نەخشەیەکی زەریاکە. لەوکاتەی نەخشە بۆ ڕێڕەوی ئەو گەشتە دادەنێت. ئەو گرفتانە چین کە بەرەو ڕووت دەبنەوە لەو گەشتە دۆزینەوەیەدا. ڕووخسارە دۆزراوەکانی ئەو زەریایە چییە؟

وانەی ٢

چۆن ئاوی زەریا دەجووڵێت؟

How Do Ocean Waters Move?

لەم وانەیەدا ...

لێدەکۆڵیتەوە
لە پەیدابوونی شەپۆلەکان و جووڵەیان.

فێر دەبیت
جووڵەی ئاوی زەریا و داهاتەکانی زەریاکان دەبێت.

زانستەکان دەبەستیتەوە
بەبیرکاری و توێژینەوە کۆمەڵایەتییەکانەوە.

لێدەکۆڵمەوە

شەپۆلەکان Waves

ئامانجی چالاکییەکە: Activity Purpose

ئایا لەمەوپێش لە کەنارێکدا ڕاوەستاویت بۆ ئەوەی چاودێری دەریا، یان شەپۆلەکانی ئاوی بەنداوەکان لە هەرێمی کوردستاندا بکەیت؟ ئەگەر ئەوە ڕوویداوە باشتروایە کە سەرنجی ئەوەت دابێت کە ئاو لە جووڵەیەکی بەردەوامدایە. جووڵەکەشی لە شێوەی شەپۆلدایە. شەپۆلەکانیش دووبارە لە زەریاکان و دەریاچەکان و گۆماوەکاندا ڕوودەدات، تەنانەت لە حەوزێکی ئاودا لەوانەیە تێبینی شەپۆلە بچووکەکان بکەیت، کە بەشەپۆلدان دەناسرێت چی دەبێتە هۆی شەپۆلەکان؟ لەم چالاکییەدا نموونەی زەریایەك بەکاردەهێنێت بۆ ئەوەی ئەوە بزانیت.

کەرەستەکان: Materials

- سینییەکی لاکێشەیی.
- ئاو.
- مژەرێکی پلاستیکی

هەنگاوەکانی چالاکییەکە: Activity Procedure

١ نموونەی زەریایەك دروستبکە، تا ناوەڕاستی سینییەکە پڕبکە لە ئاو (وێنەی أ).

٢ مژەرەکە لە نزیك تەنیشتێکی سینییەکەوە دابنێ. بە هێواشی فوویکە بە ڕووی ئاوەکەدا، چی ڕوودەدات؟ (وێنەی ب).

با پاڵ بە بەلەمەکەوە دەنێت بۆ ئەوەی لەسەر ڕووی ئاو بڕوات.

وێنەی أ

وێنەی ب

٣ سەرنجی بەرزی ئەو شەپۆلانە بدە کە ڕوودەدات، هەروەها سەرنجی خێراییەکەی بدە. تێبینییەکانت تۆماربکە.

٤ هەنگاوی ژمارە ٢ بۆ چەند جارێك دووبارە بکەرەوە، هەر کەڕەتەو بەهێزێکی گەورەتر فووبکە چی تێبینی دەکەیت دەربارەی ئەو شەپۆلانەی ڕووی پێ دەدەیت؟ تێبینییەکانت تۆماربکە.

دەرئەنجام بکە Draw Conclusions

١. تێبینییەکانت بەکاربهێنە بۆ وەسفکردنی ئەو پەیوەندییەی کە هێزی فووکردن و بەرزی شەپۆلەکان و خێراییەکەیان بەیەکەوە دەبەستێت.

٢. لەم چالاکییەدا پشت بە تێبینییەکانت ببەستە، ئایا چی دەکەیتە بەڵگە دەربارەی هۆی ڕوودانی شەپۆلەکان لە زەریاداو لە ڕووە ئاوییەکانی دیکەدا؟

٣. **زاناکان چۆن کاردەکەن:** بەزۆری زاناکان نموونە بەکاردەهێنن تا فێری ئەوشتانە ببن کە ناتوانن ڕاستەوخۆ تێبینی بکەن. ئایا چۆن نموونەکەت یارمەتیت دەدات بۆ سەرنجدانی شەپۆلەکان؟

لێکۆڵینەوەی زیاتر: گریمانێك دابنێ دەربارەی ئەو بەرزییەی کە شەپۆلەکان دەیگەینێت بە زۆنگاوێك یان دەریاچەیەك یان زەریایەك لە ڕۆژێکی هێمن و جێگیردا، یان لە ڕۆژێکی زریاندا. پاشان پلانی تاقیکردنەوەی گریمانێکی سادە دابنێ و بەجێیبهێنە بۆ تاقیکردنەوەی گریمانەکەت.

کارامەیی کردەکانی زانست

تێبینیکردن کارامەییەکی زانستی بنچینەییە. **تێبینی** دەکرێت بەهۆی بەکارهێنانی هەستیارەکانتەوە بۆ ئەوەی ڕەوشی تەنێك یان ڕووداوێك بزانی، بۆ نموونە کاریگەری هەوای جووڵاو بەسەر ئاودا.

چۆن ئاوی زەریا دەجووڵێت؟

How Ocean Waters Move

باو شەپۆلەکان Wind and Waves

بناسە

- شەپۆلەکان چۆن دەجولێن.
- چی دەبێتە هۆی تەوژمەکانی زەریا
- چی دەبێتە هۆی هەڵکشان و داکشان
- ئەو داهاتانە چین کە لە زەریاکان دەریاندەهێنین.

زاراوەکان

شەپۆل wave

تەوژم current

هەڵکشان و داکشان tide

سازگارکردن desalination

ئاوی زەریا لە جووڵەیەکی بەردەوامدایەو دەبنە هۆی جووڵەی ئەو ئاوەی لە ڕووی زەریاکەدایە، کە زۆربەیان لە ئەنجامی شەپۆلەکانەوە پەیدابوون. **شەپۆل** جووڵەی هەڵچوون و داچوونی ڕووی ئاوەکانە.

لەکاتی جێبەجێکردنی چالاکییەکەدا بۆت دەرکەوت کە بایەکان دەبنە هۆی پەیدابوونی شەپۆلەکان. لە ڕاستیدا زۆربەی شەپولەکان بەهۆی باوە پەیدادەبن. کاتێك با هەڵدەکاتە سەر ڕووی ڕووبەرە ئاوێك، وا لە ڕووی ئاوەکە دەکات کە لەگەڵ ئەودا بجووڵێت. لەبەرئەوەی جووڵەی ئاوەکە هێواشترە لە جووڵەی هەواکە، ئەوا ئاوە جووڵاوەکە کەڵەکە دەبێت و شەپۆل دروستدەکات. بایەکە پاڵ بەلایەك لە لایەکانی شەپۆلەکەوە دەنێت، ئەمەش وادەکات کە هەڵچوون گەورە ببێت و وردە شەپۆلەکانی دەکاتە شەپۆل. هەروەها لە چالاکییەکەدا ئەوەت تێبینی کرد کە بەرزی شەپولەکان بەندە بەهێزی هەڵکردنی باوە. لە ڕۆژێکی ئارامدا بەرزی شەپۆلەکانی زەریا لە ١,٥ مەتر کەمتر دەبێت، بەڵام لە ڕۆژێکی زریاندا لەوانەیە شەپۆلەکان بۆ ٣٠ مەتر بەرزببنەوە، ئەویش بەرزی تەلارێکە کە لە دە نهۆم پێکهاتبێت.

لەگەڵ ئەوەی ئاوەکە لەشەپۆلدانداىە، لەوانەیە ٣٠ مەتر بەرزی و نزمی بکات، بڕێکی کەمیی ئەو ئاوە بەرەو پێشەوە دەچێت، چونکە ئەوەی لە ڕووی زەریاکەدا دەگوازێتەوە وزەیە. بیر لەمەی خوارەوە بکەرەوە کاتێك پەتێك دەلەرێنیتەوە،

لەشەپۆلدا ئاو بەشێوازی بازنەیی دەجووڵێت و دەگەڕێتەوە بۆ ئەو خاڵەی کە لێوەی دەرچووە.

▲ بای زریانەکان شەپۆلی گەورە دروستدەکەن کە مەلەوانی سەر شەپۆلەکان خۆشی لێ دەبینن پێش گەیشتنی زریانەکە.

ئەوا پەتەکە بە شێوەی بەرزبوونەوەو نزمبوونەوە دەجووڵێت، یان لەلایەکەوە بۆ لایەکی دیکە دەجووڵێت شەپۆلەکانیش بۆ کۆتایی پەتەکە دەگوازرێتەوە، بەڵام پەتەکە خۆی بەرەو پێشەوە ناگوازرێتەوە. ئەو جووڵەیە لە جووڵەی ئاوی زەریا دەچێت. شەپۆل بەرووی ئاوەکەدا دەگوازرێتەوە ئەوەش لە کاتێکدا ئاوەکە لە نزیك هەمان شوێندا دەمینێتەوە.

✓ هۆی زۆربەی شەپۆلەکانی ئاو چیین؟

جۆرەکانی تری شەپۆل
Other Kinds of Waves

زۆربەی شەپۆلەکانی زەریا بەهۆی باوەدەبێت، بەڵام هەندێك لە شەپۆلەکان، لەوانەیە بەهۆی بوومەلەرزەو گڕکانەکانەوە بێت و یان بەهۆی پەستانی بەرزو نزمی زەپۆشەوە بێت، یان بەهۆی هەندێ هۆکاری دیکەوە بێت کە پێکەوە کاردەکەن. بوومەلەرزەکان و گڕکانەکان ئەنجامدەری گەورەترین شەپۆلی زەریان. ئەو جۆرە شەپۆلانە زەبەلاحانە ناودەبرێن بە (تسۆنامی). لەوانەیە تسۆنامی لەناوەندی زەریادا بێت و درێژییەکەی لە ١٠٠ کیلۆمەتر زیاتر بێت، بەڵام بەرزییەکەی لە مەترێك کەمتر بێت. ئەوجۆرە شەپۆلانە بەژێر کەشتییەکاندا تێپەڕدەبن بێ ئەوەی هەستی پێبکەین، بەڵام کاتێك تسۆنامی دەگاتە کەنارەکان، لێکخشاندنەکەی لەگەڵ بنکی زەریاکەدا دەبێتە هۆی کەمکردنەوەی خێرایی شەپۆلەکە، ئەمەش وادەکات کە شەپۆلەکە بەرزبوونەوەکەی زۆربێت بگاتە نزیکەی ٢٥ مەترو هەموو ئەو شتانە تێکبشکێنێت کە دێتە ڕێگەی.

لەگەڵ زریان و گەردەلوولە خوولگەییەکاندا پەستانێکی زەپۆشی نزم هاوجووتە لەگەڵیدا. بەهۆی ئەو پەستانە نزمەوە ئاوی زەریاکە بەرزدەبێتەوە و گومەزی گەورە دروست دەکات کە ناودەبرێت بە (پێچە شەپۆلە زریانییەکان) بایە بەهێزەکان (زریان و گەردەلوول) دەبنە هۆی پەیدابوونی شەپۆلی زەبەلاح لە لووتکەی گومەزی زریانیدا. ئەگەر گەردەلوولەکان ڕوو بکەنە وشکانی ئەوا دەتوانێت پاڵ بە ستوونێکی ئاوەوە بنێت کە بەرزییەکەی دەگاتە ١٠ مەتر ئاو و لە کەنارەکانداو دەشکێتەوە.

✓ دوو جۆری جیاوازی شەپۆلەکان بڵێ و هۆی هەریەکەیان ڕوونبکەرەوە

ئەو تسۆنامییەی لە ساڵی ٢٠٠٥دا بەر ئەندەنووسیا کەوت، زیانی زۆری بەتەلارەکان گەیاندوو زیانی گیانی زۆریشی لێکەوتەوە. ▼

تەوژمەکان Currents

ڕاستە بینینی شەپۆلەکان زۆر ئاسانترە لە جووڵانەوەکانی دیکەی زەریا. بەڵام تەوژمەکان بڕێکی زۆر گەورەتر لە ئاو دەجووڵێن.

تەوژمی زەریا ڕێڕەوی ئاوی هەڵقوڵاوە وەك ڕووبارێك کە بە ناوزەریادا بڕوات بە پێچەوانەی شەپۆل. تەوژمەکان ئاو بەرەو پێشەوە دەگوازنەوە هەندێ جاریش بۆ ماوەیەکی دوور دەیگوێزێتەوە. تەوژمە گەورەکانی زەریا، ناودەبرێت بەڕووە تەوژمەکان، لە ڕووی زەریاکانەوە دەردەپەڕن، بە زۆریش ڕووە تەوژمەکان بەهۆی بای زاڵەوە پەیدادەبێت. بایەگشتیەکان بای گشتی بە ڕووی زەریادا هەڵدەکات، ئاوی زەریاکەش لەسەر شێوەی ئاوی ڕۆیشوو دەست بە جووڵە دەکات. پانی هەندێك لە ڕووە تەوژمەکان سەدان کیلۆمەتر دەبێت، قوڵیەکەشی سەدان مەتر دەبێت. لەوانەیە ڕووە تەوژمەکان ئاوی سارد بگوێزنەوە بۆ ناوچەی ئاوە شیرتێنەکان، هەروەها ئاوی ناوچە شیرتێنەکان بگوێزنەوە بۆ ناوچە ساردەکان تەنها ڕووە تەوژمەکان نین کە بەڕووی زەریاکاندا دەردەپەڕن، بەڵکو تەوژمی کەناریش هەیە. کە تەوژمی ناوچەیین و بە درێژی هێڵی کەنارەکان دەڕۆن. بایە خۆجێیەکانیش و ماددە کەنارییە گواستراوەکانیش، لە ڕۆژێکەوە بۆ ڕۆژێکی دیکە تەوژمی کەنارەکان دەگۆڕن. تەوژمی ڕامالینیش هەیە. کە تەوژمێکی کەنارییە، لە کەنارەکانەوە دەردەپەڕن و دوور دەکەونەوە. لە هۆیە ماتبووە گرنگەکانی پەیدابوونی تەوژمەکانی ڕامالین، زمانە کەنارییەکانە، درێژەوە بووی تەسکی لمییە. بە تەنیشت یان نزیك بە

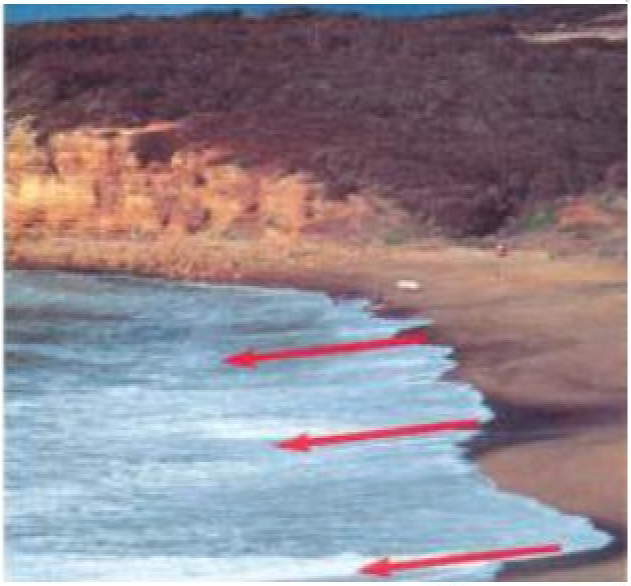

تەوژمەکانی ڕامالین (تیرە سوورەکان) لەوانەیە بەرەو دووری کەنارەکان دەربپەڕن بە خێرایی نزیکەی ٨ کیلۆمەتر لە سەعاتێکدا. ئەگەر کەوتبێتە ناو تەوژمێکی ڕامالینەوە ئەوا پێویستە لەسەرت کە بە ئاڕاستەی تەریب بە هێڵی کەنارەکە مەلە بکەیت، تا ئەوکاتەی لە تەوژمەکە ڕزگار دەبیت، چونکە ئاوی هەردوو تەنیشتی تەوژمی ڕامالینەکە بە ئاڕاستەی کەنارەکە دەردەپەڕێت.

کەنارەکان پێکدێت. کاتێك شەپۆلەکانی زەریاکە بەسەر زمانەی کەنارە لمییەکە داو بەئاڕاستەی کەنارەکە هەڵدەقوڵێت، ئەوا ئەو زمانە لمیە گلی دەداتەوەو نایەڵێت بگەڕێتەوە، ئاوەکە کۆدەبێتەوە تا ئەوکاتەی کەلەبەرێکی بچووك لە زمانەکەدا دەدۆزێتەوەو بەتەوژمێکی بەهێز دەردەپەڕێت.

کاتێك شەپۆلەکان دەشکێنەوە کە بە گۆشەیەکی لاری بەر کەنارەکە کەوتوون، ئەوا ئاوەکە بەرەو پێشەوە بە درێژایی کەنارەکە دەجووڵێنن. ئەم جۆرە جووڵەی ئاوەکەبە ئاڕاستەی تەریب بە کەنارەکەیە، جۆرێکی دیکە لە تەوژمی کەنار پەیدا دەکات کە ناودەبرێت بە (درێژە تەوژمی کەناری) درێژە تەوژمە کەنارییەکان بڕێکی زۆر لە ئاو و ماددە کەنارییەکان لە شوێنێکەوە دەگوێزنەوە بۆ شوێنێکی دیکە.

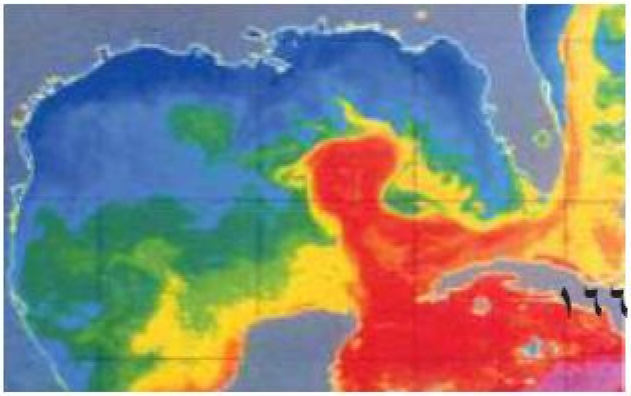

ئاوە شیرەتینەکان کە تەوژمی (غالف ستریم)ە دروست دەکات، بە هەردوو ڕەنگی پرتەقاڵی و سوور لەم وێنە ئاسمانییە فۆتۆگرافییەوە دەردەکەوێت، بەڵام ئاوە زۆر ساردەکان بەهەردوو ڕەنگی سەوزو شین دەردەکەون.

ڕووە تەوژمەکان

ئەم نەخشەیە ئەوە دەردەخات کە چۆن ڕووە تەوژمەکان تیر ئاسا سوورەکان ئاوە شیرتینەکان دەنوێنن لە کاتێکدا تیر ئاسا شینەکان ئاوە ساردەکان دەنوێنن.

لەگەڵ ئەوەی ئەو بایەی لەسەر ڕووی زەریاکان هەڵدەکات توانای دروستکردنی تەوژمیان هەیە، بەڵام ئەو تەوژمانە توانای بەردەوامبوونی جووڵەو گواستنەوەیان نییە بەهەمان ئاڕاستەی ئەو بایە، چونکە سوڕانەوەی زەوی بەدەوری خۆیدا دەبێتە هۆی گۆڕینی ئاڕاستەی تەوژمە دەریاییەکان بۆ لای ڕاستی نیوەگۆی باکووری زەوی و بۆ لای چەپی نیوە گۆی باشووری زەوی. تەوژمەکان دەست بە جووڵە دەکەن بەشێوەی بازنەی گەورە.

هەموو تەوژمە زەریاییەکان بەهۆی باوە پەیدانابن، تەوژمە قوڵەکانی زەریایی، لە ئەنجامی جیاوازی لە پلەی گەرمی ئاوەکەوە پەیدا دەبێت. لەبەرئەوەی ئاوە ساردەکان قورسترن لە ئاوە گەرمەکان، بۆیە لە بەشی ژێرەوەی زەریاکەدا دەچێتە قوڵایی و بەرەو سەرەوە دەردەپەڕێت..

✓ چی دەبێتە هۆی پەیدابوونی تەوژمە زەرياييەکان؟

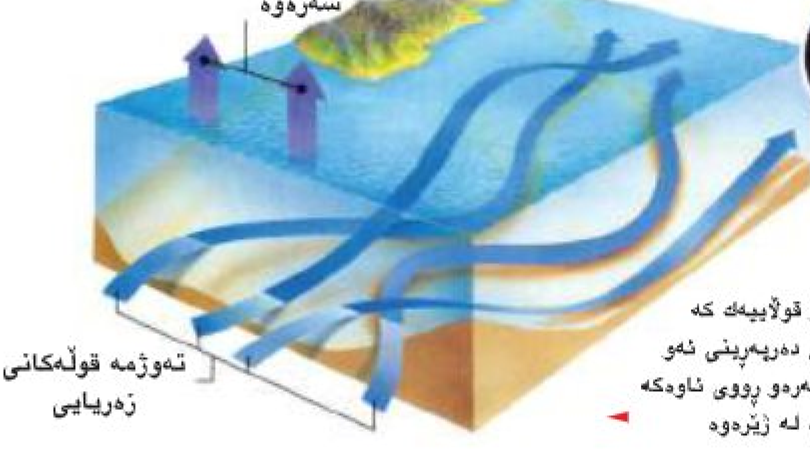

لەوکاتەی تەوژمی زەریای قوڵ سەردەکەوێت بە ئاڕاستەی ڕووی سەرەوە، زۆر لە خۆراکە ماددەکان دەگوێزرێتەوە بۆ گیانەوەرانی دەریایی

تەوژمەکانی زەریا قوڵە ساردەکان دەگوێزرێتەوە بۆ قوڵاییەك کە نزیکەی ٣تا٤ کیلۆمەتر لە ژێر ڕووی ئاوەوە لەکاتی دەربەڕینی ئەو ئاوە ساردە کە هەندێکیان بە هێواشی گەرم دەبن بەرەو ڕووی ئاوەکە پاڵ دەنرێن بەکاریگەری ئەو ئاوەی کە زۆر ساردترە لە ژێرەوە

هەڵکشان و داکشان Tides

ڕۆژێ جارێك یان دووجار ئاوی زەریا هەڵکشان و داکشان دەکات، لە هەموو کەنارەکانی جیهاندا. بە کرداری بەرزبوونەوەو نزمبوونەوەی دووبارەبووی ئاوی زەریا دەوترێت **هەڵکشان و داکشان**. هەڵکشان و داکشان بەهۆی هێزی کێشکردنی خۆرو هەیڤەوە دەبێت کە کاردەکەنە سەر ئاوی ڕووی زەوی. لەبەرئەوەی هەیڤ نزیکترە لە زەوییەوە، وەك لە خۆر، ئەوا کاریگەری لەسەر جووڵەی هەڵکشان و داکشان زیاترە وەك لە کاریگەری خۆر. هێزی کێشکردنی هەیڤ بەستراوە بە جووڵەو سووڕانەوەی زەوی بە دەوری خۆیدا. بەمەش هەڵئاوسانی گەڕۆکی ئاوی پەیدا دەبێت. هێزی کێشکردنی هەیڤیش کە کاردەکاتە سەر زەریاکان لەو ڕووەی زەوی کە بەرامبەر هەیڤە زیاتر دەبێت ئەمەش وادەکات کە شێوەی زەوی تاڕادەیەك هێلکەیی بێت. گۆڕانێکی زۆرکەم بەسەر بەشە ڕەقەکانی زەویدا دێت، بەڵام زەریاکان (هەڵدەئاوسێن) بە ئاراستەی دەرەوە لەو لایەی زەوی کە نزیکە بە هەیڤ، هەروەها لەو لایەی کە دوورە لە هەیڤ. بەو هەڵئاوسانانەی ئاو یان (بەرزبوونەوەکەی) لەهەر ڕوویەکی زەویدا دەوترێت هەڵکشان. بەڵام بە نزمبوونەوەی بەرزی ئاو لە نێوان دوو هەڵکشاندا دەوترێ داکشان. لەزۆربەی ناوچە کەنارییەکاندا جووڵەیەکی داکشان یان دوو جووڵە ڕوودەدات، هەروەها جووڵەیەکی هەڵکشان یان دوو جووڵە ڕوودەدات. هەر ٢٤ کاتژمێر جارێك جووڵەی هەڵکشان و داکشان بە نۆرە لەکاتی ڕێکوپێکدا کە دەتوانرێت پێشبینی لێبکرێت ڕوودەدەن. جووڵەی ئاوی کەنداوی عەرەبی بەوەجیادەکرێتەوە کە بەگشتی هێمنە. بەرزی هەڵکشان لە سێ مەتر تێپەڕ ناکات و بەکەمییش خێرایی تەوژمەکانی لە سێ کیلۆمەتر لە کاتژمێرێکدا تێپەڕ دەکات. بەرزی ئاوەکەش یەك مەتر دەبێت لە باشووردا و چوارمەتر دەبێت لە باکووردا.

✓ **چی دەبێتە هۆی هەڵکشان و داکشان؟**

▲ هەر ١٤ ڕۆژ جارێك هەڵکشانێکی بەرز ڕوودەدات، کاتێك هەیڤ و خۆر دەکەونە سەریەك هێڵ. هەڵکشانێکی بێ هێزیش ڕوودەدات کاتێك هەیڤ و خۆرو زەوی گۆشەیەکیی وەستاو پێکدەهێنن.

هەڵکشان و داکشان لە بەندەرەکانی نوم قەسر لە بەسرە

بەروار	کات	بەرزی	کات	نزمی
٢٠٠٧/٣/١	٠٠:١١	١٫٣٥	٠٥:٠٥	٠٫٩٤
	١١:٢١	١٫٦١	١٨:٣٣	٠٫٣٤
٢٠٠٧/٣/٢	٠٠:٥٠	١٫٤٠	٠٥:٥٨	٠٫٨٥
	١٢:١٠	١٫٦٩	١٩:١٢	٠٫٣٢
٢٠٠٧/٣/٣	٠١:٢٢	١٫٤٤	٠٦:٣٩	٠٫٧٥
	١٢:٥١	١٫٧٤	١٩:٤٣	٠٫٣٣
٢٠٠٧/٣/٤	٠١:٥٠	١٫٤٦	٠٧:١٥	٠٫٦٧
	١٣:٢٧	١٫٧٧	٢٠:٠٨	٠٫٣٦
٢٠٠٧/٣/٥	٠٢:١٥	١٫٤٨	٠٧:٤٧	٠٫٦٠
	١٤:٠١	١٫٧٩	٢٠:٢٩	٠٫٤١
٢٠٠٧/٣/٦	٠٢:٣٨	١٫٥٠	٠٨:١٩	٠٫٥٥
	١٤:٣٣	١٫٧١	٢٠:٤٦	٠٫٤٦
٢٠٠٧/٣/٧	٠٢:١٩	١٫٥٢	٠٨:٥١	٠٫٥٢
	١٥:٠٦	١٫٦٣	٢١:٠٣	٠٫٥١

وەبەرهێنانی داهاتەکانی زەریا
Using Ocean Resources

زەریاکان بڕێکی زۆر لە داهاتی سرووشتیان تێدایە. ئاوی زەریاکان ژینگەی زۆر دەوڵەمەند پێکدێنن بۆ ڕووەك و گیانەوەر، هەروەها بنکی زەریا جۆرەها کانزایی تێدایە، لەوانەش نیشتەنی نەوت و گازی سرووشتی نقومبووی لە ژێر بنکەدا هەیە. گومانی تێدانییە کە ئاوی دەریا بەسەرچاوەیەکی گرنك دادەنرێت لە هەندێك ناوچەی جیهاندا جۆرەکانی ماسی و توێکڵدارەکان بە گرنگترین داهاتەکانی زەریاکان دادەنرێن. ملیۆنان کەس لە جیهاندا جۆرەها ماسی ڕاودەکەن بەهۆی بەلەمە بچووکەکانیانەوە، ئەویش لە پێناو پەیداکردنی خۆراك بۆ خێزانەکانیان جگە لە ڕاوکردنی ماسی کە بە سامانێکی زۆر گەورە دادەنرێت و زۆربەی وڵاتانی جیهان گرنگی پێدەدەن و پارێزگاری لێدەکەن. پیشەی خۆنقوم کردن گەڕان لەبنکی ئاودا بەبرپرەی بازرگانی ئابووری لە زۆربەی ئەو وڵاتانەی کە دەکەونە سەر دەریا دادەنرێت پێش دەرکەوتنی پترۆڵ. پاش دەرکەوتنی ئەم سامانەو دوایی بازرگانیکردن بە سامانی ماسی و دەرکەوتنی مرواری دەستکرد ئەم کارە زۆر کەمی کرد.

ڕووەکە دەریاییەکانیش بەسەرچاوەیەکی دەریایی و زەریایی دیکە دادەنرێت. دانیشتووانی کەنارەکان، هەندێك جۆر لە قەوزەکان بەکاردەهێنن وەك خۆراکە ماددە، بەڵام هەندێکی تریان لە پیشەسازیدا بەکاردەهێنن وەك بەرهەمهێنانی دەرمانی (هەویری) ددان و ئامادەکراوەکانی پێست نەرمکەرەوە و پەینی کیمیایدا. لەگەڵ کەمبوونەوەی سەرچاوە سرووشتییەکانی سەر زەوی خەڵکی پەنا دەبەنەبەر بەکانزاکردن لە ژێر ڕووی ئاوی دەریاوە بۆ دەرهێنانی نیشتەنییە کانزاییەکان. بۆیە لم چەو

دەزگای گەورە بۆ هەڵکەندن بەرامبەر کەنارەکان، وەك ئەوەی لێرەدا دەردەکەوێت، لە ئاودا جێگیر دەبێت و لە قوڵی نزیك ٣٠٠ مەتردا دادەنرێت.

سەدەف، لەو ماددانەی کە بە ئاسانی بەدەستدەکەون لە نزیك کەنارەکانەوە، ساڵانە سەدان ملیۆن تەن لە لم و چەو لە دەریاوە دەردەهێنرێن بە مەبەستی بەکارهێنانی لە تەلارسازی و قیرتاوکردنی ڕێگەوبانندا. هەروەها دەتوانرێت ئەو کانزایانە دەربهێنرێت کە ئاسن و مس و مەنگەنیزو نیکل و کۆبالت کە لە بارستەکانی بنکی دەریادا هەیە، بەڵام ئەو بارستانەی کە جێگیر بوون لە قووڵایی ئاودا دەرهێنانیان ئاسان نییە بەهۆی ئەوەی کە دەکەونە قووڵاییەکەوە لە ٤٠٠٠ مەتر زیاترە.

سەبارەت بە نەوت و گازی سرووشتی لە ژێر بنکی زەیاوە دەردەهێنرێت بەهۆی ئامێری هەڵکەندی تایبەتەوە، کە بەرامبەر کەنارەکان چەسپکراون. چواریەکی ئەو نەوت و گازەی ئەمڕۆ لە جیهاندا بەکاردەهێنرێت سەرچاوەکەی بنکی زەریاکانە.

خوێی تواوەی ناو ئاوی دەریاو زەریاکان بە داهاتێکی سوودبەخش دادەنرێت. خەڵکی هەر لە دێر زەمانەوە کرداری بەهەڵمکردن بەکاردەهێنن بۆ جیاکردنەوەی خوێ لە ئاوی دەریادا. تا ئێستاش زۆربەی ئەو خوێیەی کە لە جیهاندا بەکاردەهێنرێت. بەهەمان کرداری سرووشتی دەردەهێنرێت.

داهاتێکی گرنگی دیکە هەیە لەسەرچاوەکانی زەریاکان ئەویش ئاوە. لە هەندێك وڵاتدا بەتایبەتی بیابانییەکان، دەتوانرێت ئاوی سازگار وەبەربهێنن لە ئاوی دەریاوە لەمیانەی کردارێکدا کە بە کرداری **سازگارکردنی ئاو** ناودەبرێت واتە جیاکردنەوەی خوێ لە ئاوەکە. یەکێك لەو ڕێگایانەی کە بۆ سازگارکردن بەکاردەهێنرێت بەهەڵمکردنی ئاوی دەریایە بۆ نیشتنی خوێیەکە، پاشان هەڵمی ئاوەکە سارد دەکەنەوە بەمەش چڕدەبێتەوەو دەبێتە ئاوی سازگار. ڕێگەیەکی تریش هەیە بۆ سازگارکردنی ئاوی دەریا، ئەویش بە تێپەڕکردنی ئاوە سوێرەکەیە بە چینێکی پلاستیکی زۆر تەنکدا، کە ڕێگە بە تێپەڕبوونی ئاوە خاوێنەکە دەدات و ڕێگە بە تێپەڕبوونی خوێیەکە نادات.

✓ ئەو داهاتانە چین کە مرۆڤ لە زدریاکانەوە دەستی دەکەوێت؟

کارگەکانی سازگارکردنی ئاوی دەریا وەك درێژە کارگەی ئەبوزەبی کە ئاوی سازگار بۆ خواردنەوەو پیشەسازی ئامادە دەکات، بەڵام تێچوونی سازگارکردن تا ئێستا زۆر بەرزە، ئەمەش وادەکات کە بەکارهێنانی بۆ ئاودێری کشتوکاڵ کارێك بێت کە زۆری تێبچێت. ▼

پوختە Summary

ئاوی زەریا لە جوولەیەکیی بەردەوامدایە. لەسەر شێوەی شەپۆل، تەوژمەکانی هەڵکشان و داکشان دەجوولێت. پەیدابوونی زۆربەی شەپۆلەکان بەهۆی باوەیە. تەوژمەکان بەوە دەناسرێن کە ڕێڕەوی ئاوە، بە کاریگەری با یان جیاوازی پلەی گەرمی ئاوەوە پەیدادەبێت. هەڵکشان و داکشانیش بەهۆی هێزی کێشکردنی خۆرو هەیڤەوەیە کە کاردەکەنە سەر زەریاکانی زەوی بەمەش پەیدادەبن. هەروەها زەریاکان سەرچاوەی سرووشتی گرنگیان تێدایە وەك ماسی و نەوت و کانزاکان و ئەو ئاوەی کە بەهۆی سازگارکردنەوە بەدەستمان دەکەویت.

پێداچوونەوە Review

١. چۆن ئاوەکان لە شەپۆلی زەریادا دەجوولێن؟

٢. بەراورد لە نێوان هۆیەکانی ڕووە تەوژمەکان و تەوژمە قوولەکانی زەریادا بکە.

٣. چۆن هەریەکە لە هێزی کێشکردنی هەیڤ و سووڕانەوەی زەوی کاردەکەنە سەر هەڵکشان و داکشان؟

٤. **بیرکردنەوەی ڕەخنەگر:** بۆ ئامادەکردنی پرۆژەیەکی زانستی. قوتابییەکان ڕەنگ کەری خۆراك لە کوپێك ئاوی سارددا دەتوێننەوە، پاشان ئاوە ڕەنگکراوەکە دەکەنە کوپێکی ترەوە کە ئاوی گەرمی تێدابێت. پێشبینی چی دەکەیت لەوەی کە بەسەر ئاوە ڕەنگدارەکەدا بێت؟ ئەوە ڕوونبکەرەوە.

٥. **ئامادەکاری بۆ تاقیکردنەوە:** ئەو وشەیە چییە کە لەگەڵ وشەکانی دیکەدا ناگونجێت؟

أ. قەوزە.

ب. خوێ.

ج. مەنگەنیز.

د. ئاسن.

بەستنەوەکان

بەستن بەبیرکارییەوە

وەسفکردنی شێوازەکان:

سەیری هەڵکشان و داکشانی ئەو خشتەیە بکە کە لە لاپەڕەی (١٦٨) داهاتووە. نزیکەی چەند کاتژمێر لە نێوان دوو هەڵکشاندایە؟

بەستن بەلێکۆڵینەوە کۆمەڵایەتییەکانەوە

شوێنەکان لەسەر نەخشە:

شوێنی وێستگەکانی سازگارکردنی ئاو و کارگەکانی دووبارە پاڵاوتنی «پاڕێزنکردنی» پترۆڵ لە هەریەکە لە دەوڵەتی ئیمارات و عیراق دیاریبکە بەهۆی بەکارهێنانی نەخشەی جوگرافی هەردوو وڵاتەکەوە.

بەندی ١ پێداچوونەوە و ئامادە کاری بۆ تاقیکردنەوە

Review and Test Preparation

پێداچوونەوەی زاراوەکان

ئەم زاراوانەی خوارەوە بەکاربێهنە بۆ تەواوکردنی ڕستەکان. ژمارەی لاپەڕە تۆمارکراوەکانی نێوان ( ) ، شوێنی ئەو زانیاریانەت نیشان دەدات لەبەندەکەدا، کە لەوانەیە پێویستت پێی بێت:

سوێری(١٥٩) **تەوژم** (١٦٦)
پەستانی ئاو (١٥٩) **هەڵکشان و داکشان** (١٦٨)
شەپۆل (١٦٤) **سازگار کردن** (١٧٠)

١. ـــــــــــ بەهەردوو بەرز بوونەوە و نزمبوونەوەی دووبارەبووی ئاستی ئاوی زەریا دەوترێت، سەر چاوەکەی هێزی کێشکردنی هەیڤ و خۆرە.

٢. ـــــــــــ ئاوی زەریا بەشێوەی ڕووبار دەجووڵێنێت.

٣. ـــــــــــ بە جووڵەی بەرزونزمی ڕووە ئاوی زەریاکان دەوترێت.

٤. کرداری ـــــــــــ بەلابردنی خوێی ئاوی دەریا دەوترێت.

٥. بەکێشی ئەوو ئاوەی دەکەوێتە سەروو تەنێکەوە دەوترێت ـــــــــــ .

٦. بەبوونی خوێ لە ئاوی زەریا دا دەوترێت ـــــــــــ .

بەستنەوەی چەمکەکان:

ئەم وشە یان دەستەواژانەی خوارەوە لە شوێنی گونجاوی سەر ئەم نەخشەی چەمکانەی خوارەوە بنووسە:

هەڵکشان و داکشان ڕووەتەوژم شەپۆل تسۆنامی قووڵە تەوژم

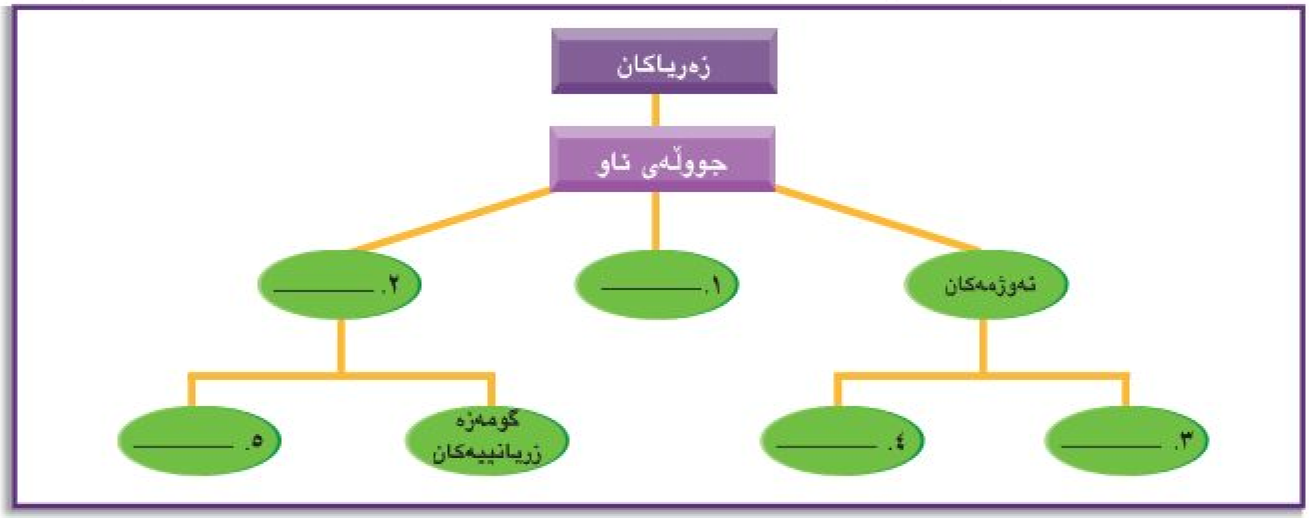

دڵنیابوون لە تێگەیشتن

پیتی هەڵبژاردەی گونجاو بنووسە.

١. تسۆنامی شەپۆلێکە بەهۆی ـــــــــــ دەبێت.

أ. بوومەلەرزەوە ج. زریان و گەردەلوولەوە
ب. هەڵکشان و داکشانەوە د. تەوژمی زەریاوە

٢. هۆی سەرەکی جووڵەی هەڵکشان و داکشان بریتییە لە ـــــــــــ .

أ. شەپۆلەکانی زەریا
ب. وزەی خۆر
ج. کێشکردنی هەیڤ
د. تەوژمی کەنارەکان.

٣. ڕووە تەوژمەکانی زەریا بەهۆی ــــــــــــ پەیدادەبێت.
أ. گڕکانە قووڵەکانی ژێر ئاوەوە.
ب. بای گشتی
ج. سووڕانەوەی زەوی بەدەوری خۆیدا.
د. جیاوازی پلەی گەرمییەوە.

٤. تەوژمی کەنارەکان بەهۆی ــــــــــــ پەیدادەبێت.
أ. بایەخۆجێییەکان.
ب. بایە گشتیەکان.
ج. ئەو خوێیانەی لە ئاودا هەن.
د. زمانە لمییەکانەوە.

٥. بەزۆری بنکی زەریا لە ــــــــــــ پێکدێت.
أ. تەنکە لێواری کیشوەری.
ب. لێژە لاپاڵی کیشوەری.
ج. پانتایی قووڵایی.
د. تیژە لوتکەی ناوەندی زەریا.

٦. زەریاکانی زەوی ــــــــــــ دەگرێتەوە.
أ. زەریای ئەتڵەسی.
ب. زەریای هێمن.
ج. زەریای هیندی.
د. هەموو ئەوانەی ناوبراون.

٧. گومەزە زریانییەکان لە ــــــــــــ پەیدادەبن.
أ. هەڵکشان و داکشان.
ب. تەوژمە کەنارییەکان.
ج. پەستانی نزمی ئاوهەوا.
د. بوونی زمانە دەریاییەکان.

٨. تەوژمە زەریاییەکانی نیوەگۆی باکووری زەوی بەرەو ــــــــــــ لادەدات.
أ. لای ڕاستی. ج. خوارووی
ب. لای چەپی. د. ڕۆژئاوای

٩. خێرایی تەوژمە کەنارییەکان لە کەنداوی عەرەبیدا بە کیلۆمەتر دەگاتە ــــــــــــ .
أ. ١ ج. ٥
ب. ٣ د. ٨

١٠. لە قووڵی ٢٠ مەتری زەریادا پەستان دەگاتە ــــــــــــ بە پێوانەی پەستانی زەپۆش.
أ. ١ ج. ٣
ب. ٢ د. ٤

١١. تەنکە لێوارە کیشوەرییەکان دەکەونە نێوان ــــــــــــ
أ. لێژە لاپاڵی کیشوەری و پانتاییە قولایەکانەوە
ب. کەنار و لێژە لاپاڵی کیشوەرییەوە.
ج. پانتاییە قووڵاییەکان و تیژە لوتکەی ناوەندی زەریاوە.
د. پانتاییە قووڵاییەکان و کەندڕەکانەوە.

بیرکردنەوەی ڕەخنەگر:

١. گریمان کە تۆ لە شوێنێکی ئاوی زەریادا تۆپێکت بەردایەوەو لەو ناوچەیەدا تەوژم نەبوو. ئایا شەپۆلەکان بە خێرایی تۆپەکە دوور دەخەنەوە یان لە شوێنی خۆی بەرزی و نزمی پێدەکەن؟ وەڵامەکەت ڕوونبکەرەوە.

٢. گریمان کە تۆ بۆت هەیە یەکێك لەو دووخانووە کە نزیکن بە کەنار هەڵبژێریت بۆ کڕین، یەکەمیان لە ئاوی زەریاکەوە ٥٠ مەتر دوورەو، دووەمیشیان ١٠٠ مەتر دوورە. کامیان هەڵدەبژێریت؟ هۆی وەڵامەکەت ڕوونبکەرەوە.

پێداچوونەوەی کارامەیی کردەکانی زانست

١. بەراوردی ڕووە تەوژمەکانی نیوەگۆی باکووری زەوی لەگەڵ تەوژمەکانی نیوەگۆی باشووری گۆی زەوی بکە.

هەڵسەنگاندنی بەجێهێنان

کاغەزی مقەباو ماددەی لکێنەرو دووپارچە پەت بەکاربهێنەو مۆدێلێك دروستبکە، بۆ بەراوردکردنی ئەو ڕێگەیەی کە وزە لەمیانەی شەپۆلدا دەگوێزێتەوە لەگەڵ ئەو ڕێگەیەی کە ئاوی پێدەگوێزرێتەوە لە شەپۆلدا.

بەندی ٢

خۆر و ئەستێرەکانی تر
The Sun and Other Stars

زاراوەکان

چینی ڕووناک
خەرمانەی خۆر
پەڵەکانی خۆر
زمانە بڵێسەی خۆر
خۆرەبا (کۆرۆنا)
گەردوون
گەلە ئەستێرە
ساڵی ڕووناکی

ئایا لەمەوپێش بەشەو سەیری گەلە ئەستێرەی ڕێگەی کاکێشانت کردووە، گومانی تێدا نییە کە بینیوتە، چونکە تاکە شتە کە دەتوانیت بیبینیت. هەموو ئەو ئەستێرەو هەسارانەی کە دەیانبینیت، لەوانەش زەوی،، بەشێکن لە گەلە ئەستێرەی ڕێگەی کاکێشان. ئەویش یەکێکە لەسەدان ملیار لە گەلە ئەستێرەکانی تر.

زانیارییەکی خێرا

لەشەوێکی ساماڵدا دەتوانیت زیاتر لە ٢٠٠٠ ئەستێرە ببینی، بێ ئەوەی تەلیسکۆپ بەکاربهێنێت، بەڵام گەلە ئەستێرەی ڕێگەی کاکێشان بەتەنها ئەوەندە ئەستێرەی تێدایە کە ژمارەکەیان ٥٠٠٠٠٠٠ جار لەو ژمارەیە تێپەڕ دەکات.

زانیارییەکی خێرا

لە ساڵی (١٩٨٩)دا کەشتی ئاسمانی ماجلان هەڵدرا بۆ هەسارەی زوهرە بەهۆی مەکۆکی ئاسمانییەوە. خولانەوە هەسارەی زوهرە بەدەوری تەوەرەکەیدا زیاتر لە ٢٤٣ ڕۆژی زەوی دەخایەنێت.

ئەوکاتەی کە هەسارەیەک دەیخایەنێت بۆ ئەوەی بە دەوری تەوەرەکەیدا بخولێتەوە

هەسارە	کات
موشتەری	(٩) سەعات و٥٠ خولەک
زوحەل	(١٠) سەعات و٣٩خولەک
نیپتۆن	(١٦) سەعات و٣خولەک
ئۆرانۆس	(١٧) سەعات و١٤خولەک
زەوی	(٢٣) سەعات و٥٦خولەک
مەریخ	(٢٤) سەعات و٣٧خولەک
بلۆتۆ	(١٥٣) سەعات و١٨خولەک
عەتارد	١٣٩٢ سەعات و٣٠خولەک
زوهرە	٥٨٣٢ سەعات و٣٢خولەک

زانیارییەکی خێرا

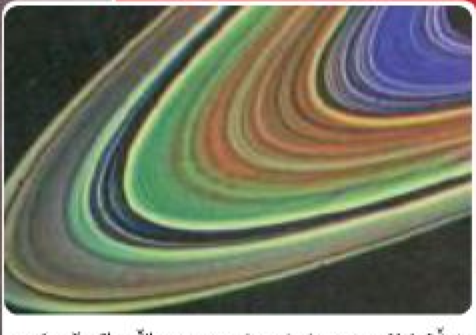

ئەڵقەکانی زوحەل لە پارچە سەهۆڵ پێکدێن. کە قەبارەی هەندێکیان لەقەبارەی گەورەترین تەلار زیاترە. کەشتی ئاسمانی بێ سەرنشین (ڤویجەر) دەریخستووە کە هەریەکە لە موشتەری و ئۆرانۆس و نبتۆن ئەوانیش ئەڵقەیان هەیە.

وانەی ١

ڕوخسارەکانی خۆر چین؟
What Are the Features of the Sun?

لەم وانەیەدا ...

لێدەکۆڵیتەوە
لە چەمکی پەڵەکانی خۆر

فێردەبیت
پێکهاتەو دیمەنەکانی خۆر

زانست دەبەستییەوە
بەبیرکاری و نووسینەوە

▼ ڕووی خۆر

لێدەکۆڵمەوە

پەڵەکانی خۆر Sunspots

ئامانجی چالاکییەکە: Activity Purpose خۆر بۆ ئەو کەسەی لە زەوییەوە تەماشای دەکات بەردەوام بەهەمان شێوە دەبینرێ. بەڵام ئایا بەبەردەوامی وەك خۆی دەمێنێتەوە؟ ئەو گۆڕانانە چین کە بەسەر خۆردا دێن؟ دەتوانیت هەندێك وەڵام وەربگریت لەمیانەی تێبینییەکانتەوە بۆ پەڵەکانی خۆر، لەوکاتەی ئەم چالاکییە جێبەجێ دەکەیت.

کەرەستەکان Materials

- کاغەزی سپی
- تەلیسکۆپێکی بچووك
- لەوحێکی کاغەزگرە
- پارچە مەقەبایەکی گەورە
- شریتی لکێنەر
- مقەست

وریابە

هەنگاوەکانی چالاکییەکە Activity Procedure

١ وریابە **نەکەیت ڕاستەوخۆ سەیری خۆربکەیت. چاوەکانت زیانێکی بەردەوامیان پێ دەگات.** کاغەزە سپییەکە بلکێنە بە لەوحی یا پلیتی کاغەزگرەکەوە. تەنیشتەکانی کاغەزە سپیەکە بەباش بلکێنە نەوەك هەوا بیفرێنێت.

٢ هاوێن چاوی تەلیسکۆبەکە چرپکەرەوە لەسەر کارتۆنەکەو بازنەیەکی بەدەوردا بکێشە.

٣ بازنەکە بە مەقەست ببڕە، هاوێن چاوەکە بە کونەکەدا تێپەڕبکەو جێگری بکە. کارتۆنەکە یارمەتیت دەدات لە شاردنەوەی هەندێك لە ڕووناکیەکەو دەرکەوتنی سێبەر لەسەر کاغەزە سپی یەکە.

٤ تەلیسکۆپەکە ئاڕاستەی خۆرەکە بکەو وێنەکەی لەسەر کاغەزە سپییەکە چرپکەرەوە. سەرنجی وێنەی خۆرەکە بدە لەسەر کاغەزەکە (وێنەی أ).

وێنەی ب

وێنەی أ

٥ لەسەر پەڕەکاغەزەکە سنووری وێنەی خۆرەکە بکێشە. هەر پەڵەیەکی تێرت بینی ڕەشیان بکەرەوە. پەڵە تێرەکان ناودەبرێن بە (**پەڵەکانی خۆر**) بەرواروکاتەکە لەسەر پەڕەکاغەزەکە **تۆماربکە**. پێشبینی ئەوەبکە کە لە ڕۆژی داهاتوو یان دوو ڕۆژی داهاتوودا چی بەسەر پەڵەکانی خۆردا دێن.

ئاگاداری: لەبەرئەوەی وێنەی خۆر لەسەر پەڕەکاغەزەکە وێنەیەکی پێچەوانەیە، ئەوا هەر جووڵەیەك کە تۆ **دەیبینیت** دووبارە ئەویش پێچەوانەیە. بۆ نموونە، جووڵە لە خۆرهەڵاتەوە بۆ خۆرئاوا یان لەلای ڕاستییەوە بۆ لای چەپە. جووڵەیەك دەبێت لە ڕۆژئاواوە بۆ ڕۆژهەڵات لەسەر خۆر.

٦ بەجێهێنانی هەنگاوی (٥) هەموو ڕۆژێکی خۆرەتاودا دووبارە بکەرەوە بۆ ماوەی چەند ڕۆژێك. کات و بەرواروشوێنی پەڵەکانی خۆر ڕۆژانە تۆماربکە. (وێنەی ب).

دەرئەنجام بکە Draw Conclusions

١. چۆن شوێنی پەڵەکانی خۆر لە ماوەی چەند ڕۆژێکدا گۆڕان؟

٢. جووڵەی پەڵەکانی خۆر بەڵگەی چین؟

٣. **زاناکان چۆن کاردەکەن:** زاناکان دەگەنە ئەنجام بەپشت بەستن بەوەی کە تێبینی دەکەن. گالیلۆ یەکەم زانابووە کە تێبینی گواستنەوەی پەڵەکانی خۆری کردوە لەلای چەپی ڕووی خۆرەوە بۆ لای ڕاستی، ئەمەش نزیکەی دوو هەفتەی خایاند. دوای تێپەڕبوونی دوو هەفتە سەرلەنوێ پەڵەکانی خۆر لای چەپی ڕووەکەی دەردەکەونەوە. بەپێی ئەو زانیارییە، دەگەیتە چ ئەنجامێك دەربارەی کاتی خایەنراوی خولانەوەی خۆر بەدەوری تەوەرەکەی دا؟

کارامەیی	کردەکانی	زانست

پێویستت بە بیرکردنەوەیەکی لۆجیکی هەیە بۆ ئەو **دەرئەنجامەی** کە لەسەر بنەمای **تێبینییەکانت** بێت.

لێکۆڵینەوەی زیاتر: **گریمانێك دابنێ** کە باس لە توانای گۆڕینی قەبارەی پەڵەکانی خۆر بکات. پاشان **پلانی لێکۆڵینەوەیەکی سادە دابنێ** و جێبەجێی بکە بۆ تاقیکردنەوەی ئەو گریمانەیە.

فێردەبم

The Sun خۆر

ئەو وزەیەی لە خۆرەوە دەردەچێت
Energy from the Sun

خۆر (ئەستێرەی ناوچەیی) زەوییەو چەقی سیستمی خۆرە. شێوەی بەردەوامی نییە، وەك چیاكان و زەریاكانی زەوی، چونكە خۆر گۆیەكی زەبەلاحە لە گازە زۆر گەرمەكان.

خۆر سەرچاوەی زۆربەی وزەی سەر زەوییە. ڕووەك پەیوەندی نێوان وزەی خۆرو مرۆڤە. ڕووەكەكان وزەی خۆر بۆ بەرهەمهێنانی وزەی خۆراك بەكاردەهێنن. كاتێك گیانەوەر ڕووەك دەخوات، یان گیانەوەری ڕووەك خۆر دەخوات، ئەوا ئەو وزەیە خۆراكەی دەستی دەكەوێت كە لە خۆرەوە دەرچووە. كاتێك زیندەوەران دەمرن هەڵدەوەشێن و شی دەبنەوە. هەندێك لەو زیندەوەرانەی ماوەیەكی زۆر بەسەر مردنیاندا تێپەڕیوە گۆڕاون بۆ سووتەمەنی. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت ئەو وزەیەی زۆر لە ماڵەكان ڕووناك دەكاتەوەو دەبێتە هۆی جووڵاندنی زۆربەی ئۆتۆمبێلەكان، لە بنەمادا سەرچاوەكەی لە خۆرەوە هاتووە. هەروەها وزەی خۆریشە كە دەبێتە هۆی پەیدابوونی باو، پەیدابوونی بارودۆخی كەش لەسەر زەوی. بیری خۆتی بهێنەرەوە كە ئەو تیشكەخۆرەی دەگاتە سەر ڕووی زەوی، وشكانی زووتر گەرم دەكات وەك لە ئاو. ئەو گەرمكردنە نابەرامبەرە، دەبێتە هۆی پەیدابوونی بارەكانی كەش، لە ڕێگەی ڕوودانی جیاوازی لە پەستانی هەوادا. خۆر بەسەرچاوەی زۆربەی وزەی سەر زەوی دادەنرێت، بەڵام سەرچاوەی وزەی خۆر چییە؟ زۆرجار وزە لەسەر زەوی دەردەپەڕێت لە سووتەمەنییەكانەوە. بۆنموونە سووتاندنی گازی سرووشتی یان نەوت یان خەڵوزی بەردین، وزە دەدەن، بەڵام وزەی خۆر لە سووتاندنی سووتەمەنییەوە دەرناپەڕێت، بەڵكو لە یەكبوونیی گەردی بچووكەوە بۆ پێكهێنانی گەردی گەورەتر دەردەپەڕێت.

وزەی خۆر بەشێوەی شەپۆل لەخۆرەوە دەگوێزرێتەوە. هەندێك لەو شەپۆلانە بەشێوەی ڕووناكی دەبینرێت، لە كاتێكدا كە شەپۆلەكانی تر بەشێوەی وزەی گەرمی هەستی پێدەكرێت. ▼

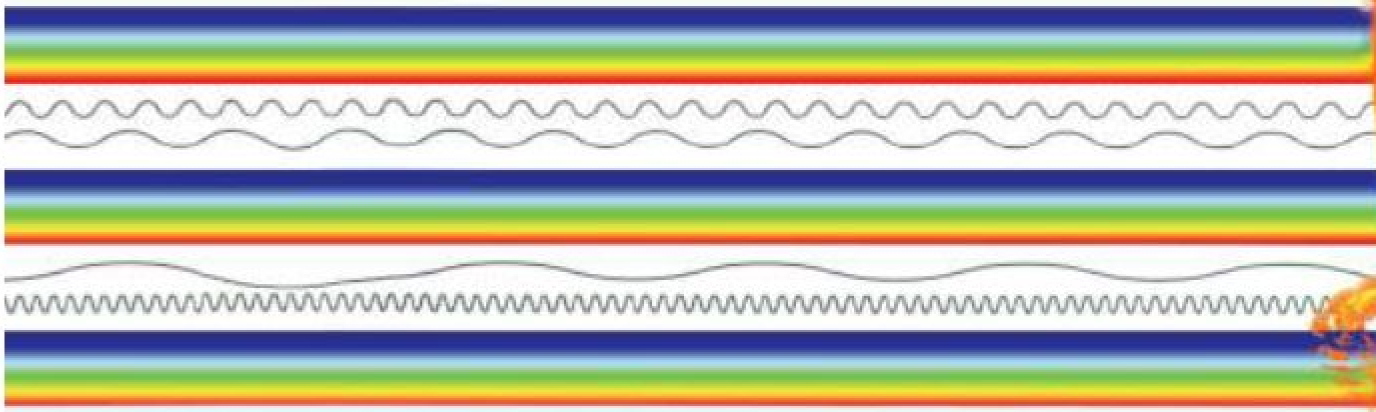

بیزانە

- وزەی خۆر چۆن كاردەكاتە ژیانی سەر زەوی؟
- چینەكانی خۆر.
- دیمەنە بینراوەكانی خۆر

زاراوەكان

چینی ڕووناك photosphere

خەرمانە corona

پەڵەكانی خۆر sunspot

زمانە بڵێسەی خۆر solar flare

خۆرەبا solar wind

◄ خۆر سەرچاوەی زۆربەی وزەی سەر زەوییە.

خۆریش وەکو هەموو ئەستێرەکانی تر گۆیەکی زۆر گەورەیە لە گازەکان، کە زۆربەی لە هایدرۆجین و هیلیۆم پێکدێت. پلەی گەرمی لە چەقی خۆردا دەکاتە ١٥ ملیۆن پلەی سیلیزی، لەو پلە گەرمییەداو لە ژێر پەستانێکی بەرزدا، ناووکی گەردیلەکانی هایدرۆجین بەریەك دەکەون و بەمەش ناووکی گەردیلەکانی هیلیۆم پێکدێت. وە هەتا ئەمە ڕوویدات ئەوا خۆر وزە لەسەر شێوەی ڕووناکی و وزەی گەرمی دەدات.

ئەم کردارە **بەیەکبوون** ناودەبرێت، چونکە ناووکی گەردیلەکانی هایدرۆجین لە نێوانیاندا یەکبوون ڕوودەدات بۆ پێکهێنانی ناووکی گەردیلەی هیلیۆم. کاتێك یەکبوون لە هایدرۆجیندا بەبڕی قەبارەی سەری دەرزییەکی سەرخر ڕوودەدات، ئەوا بڕێکی زۆر لە وزە دەدات. ئەو وزەیەی لە خۆرەوە دەردەچێت بە شێوەی ئەو شەپۆلەی کە لە وێنەکەی خوارەوەدا دەردەکەوێت.

چەند جۆرێك شەپۆل هەیە، هەر جۆرەیان بڕێکی جیاواز وزە دەگوێزێتەوە. هەندێك لەو شەپۆلانە بەشێوەی ڕووناکی بینراو دەبینین. هەروەها هەست بە شەپۆلەکانی ژێر سوور دەکەین، لە شێوەی وزەی گەرمیدا و هەست بە شەپۆلی سەروو وەنەوشەیی دەکەین کەبە سوودە کاتێك بە بڕێکی گونجاو بەرمان دەکەوێت، دەبێتە هۆی کۆبوونەوەی توخمی کالیسیۆم لە ئێسکداو دروستبوونی خانەکانی پێست، ئەمە لە کاتێکدا ئەگەر زیاد لە پێویست خۆمان بدەینە بەر ئەم جۆرە شەپۆلە ئەوا زیانبەخشەو دەبێتە هۆی سووتانەوە، یان ڕەشداگەڕانی پێست. جگە لەمانەش خۆر شەپۆلی ڕادیۆیی دەدات، کە بەکاردەهێنرێت لە کرداری پەخشکردنی ڕادیۆیی تەلەفزیۆنیدا. هەروەها هەندێك لە وزەی خۆر وەك تیشکی سینی زیان بە ژیان دەگەیەنێت لەسەر زەوی. بەڵام بەرگەهەوای زەوی نایەڵێت زۆربەی وزە زیانبەخشەکان بگەنە سەر ڕووی زەوی، ئەویش بەهۆی چینی ئۆزۆنەوەیە کە ژیانی سەر زەوی پارێزراو دەبێت.

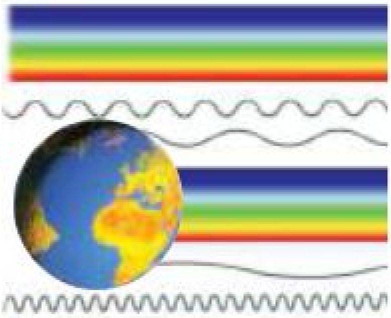

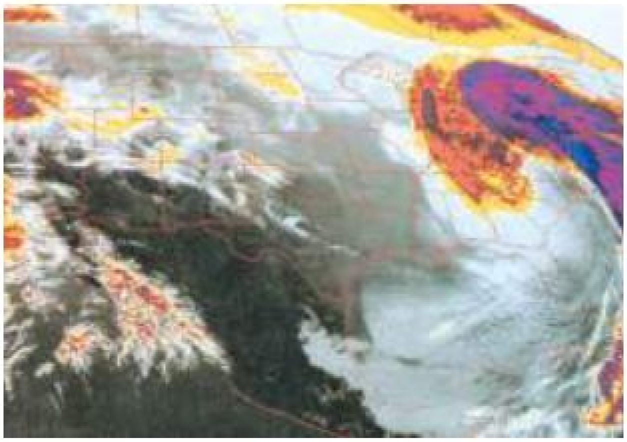

▲ وزەی خۆر دەبێتە هۆی جیاوازی لە پەستانی هەوا بەمەش زریان پەیدادەبێت. وەك گەردەلوول و زریانی بەفراوی. ئەم وێنە فۆتۆگرافییە. وێنەیەکی ئاسمانییە. بۆ ئەو زریانە گێژاوەی کە لە وەرزی زستاندا ڕوویداوە.

هەندێك جار گەردەکان لە خۆرەوە، بۆشایی ئاسمان دەبڕن وتەزوویەك دروست دەکەن. کاتێك ئەو گەردانە دەگەنە بەرگەهەوای زەوی دەتوانن شریتی ڕەنگاوڕەنگی ڕووناکی دروست بکەن کە بە ڕووناکییەکانی باکووری یان بەشەفەقی جەمسەری باکوور ناودەبرێن. ◄

ڕووەکەکان لە میانەی ڕۆشنەپێکهاتندا وزەی خۆر دەگۆڕن بۆ وزەی خۆراك. ▼

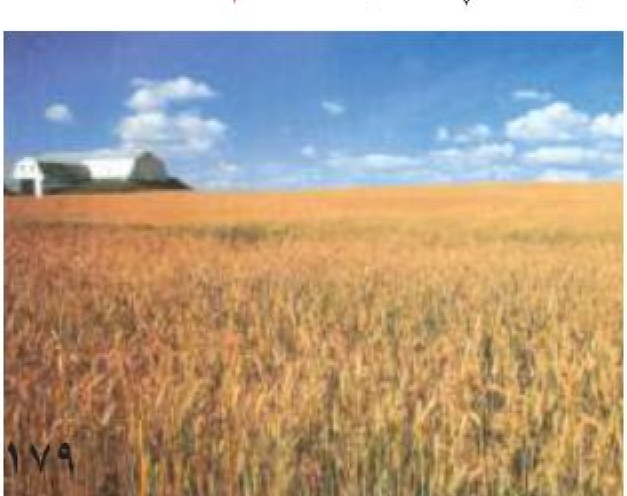

✓ چۆن خۆر کاردەکاتە سەر ژیانی سەر زەوی؟

دۆزینەوەی خۆر Exploring the Sun

تیرەی خۆر دەگاتە ١,٤ ملیۆن کیلۆمەتر، واتە زیاتر لـە سەد ئـەوەندەی تـیرەی زەوییـە. خۆریش ئـەوەنـدە زەبەلاحە کە بەرامبەر قەبارەی ملیۆنێك هـەسارەیە بەقەبارەی هـەسارەی زەوی. لەبەرئەوەی خۆر زۆر لە زەوییەوە نزیکە، زیاتر لە هەر ئەستێرەیەکی تر. ئەوا زاناکانی گەردوونناس لێکۆڵینەوەی بۆ دەکەن. بۆ تێگەیشتن لە ئەستێرەکانی تر، ئەوەی کە دۆزیانەوە دەربارەی خۆر دەرکەوتووە کە خۆر لە چەند چینێك لە گازەکان پێکهاتووە، بەڵام سنوور لە نێوانیاندا نییە، بـەڵکو هـەر چینـە تێکەڵ بـە چینـەکـەی دوای خۆی دەبـێت. لـە چـەقـی خـۆردا کـرۆك هـەیـە. لـەم وێنـە ڕوونـکـردنـەوەیـەدا، وادەردەکـەوێت کـە کـرۆك قەبارەکەی زۆر بچووکترە بە پێوانە لەگەڵ قەبارەی گشتی خۆردا، بەڵام زۆربەی بارستایی خۆر لە کرۆکەکەیدا کۆدەبێتەوە.

تیشکێك لەسەر بابەتەکە

پێکهاتەی خۆر

خەرمانە یان بەرگەهەوا: دەتوانرێت تەنها لەکاتی خۆرگیراندا ببینرێت. هەندێك تەوژم بە هەیە کە لە گەردی بچووك پێکدێت ئەویش بە خۆرەبا ناودەبرێت و لە خەرمانەوە دەردەچێ لە میانەی سیستەمی خۆردا.

چینی ڕووناك: شێوەیەکی دەنکۆڵەی هەیە ڕووەکەی لەناوچەی گەرم و بریسکەدار پێکدێت کە پێی دەڵێن (دەنکۆڵەکان) کە ئەمیش دەورەدراوە بەچەند ناوچەیەکی زۆر سارد و ڕووناکی کەم. بەڵام (زمانە بڵێسەوەکانی خۆر) کە لە سەرووی لای چەپەوە دەوکەوتووە، بەهۆی تەقینەوەی کونوپری وزەوە دروست بووە کە سەرچاوەکەی (چینی ڕووناکیی خۆرە

پەڵەکانی خۆر ناوچەیەکی تێرە لە چینی ڕووناکی خۆردا. پەڵەکانی خۆر تێر دەردەکەون، چونکە لە بەشەکانی تری خۆر ساردترن. زۆر پەڵەی خۆریش هەن کە قەبارەکەیان لە قەبارەی زەوی گەورەترە.

وزە لە کرۆکی خۆرەوە دەردەچێت و بە چینی (تیشکدان)دا تێدەپەڕێت و گەرمی دەکات، هەروەك چۆن سۆپایەك هەوای ژوورێك گەرم دەکات، پاشان وزەکە لە چینی تیشکدەرەوە دەگویزرێتەوە بۆ چینی دەرەوەی خۆر، واتە چینی هەڵگرتن. لە چینی هەڵگرتنەوە وزەکە دەگوێزرێتەوە بەرەو ڕووی خۆر، ئەویش لە ڕێی کرداری هەڵگرتنی (گەرمی)یەوە، کە تەنۆلکە ساردەکان بە کاریگەری کێشکردن دادەبەزن و پاڵ بەتەنۆلکە گەرمترەکانەوە دەنێن بەرەو سەرەوە، ئەمەش وەکو

ئەوە وایە کە بڵقەکانی ئاو دەیکات لە قۆناغی کوڵاندا کە وزەکە دەگوێزرێتەوە بۆ ڕووی ئاوەکە.

ڕووی خۆر بەناوی **چینی ڕووناك** ناودەبرێت. ئەویش ئەوڕووەی خۆرە کە دەیبینین. بەدوای چینی ڕووناکییەوە بەرگەچینی خۆر دێت کە بە **خەرمانەی خۆر** (خۆربەند) ناودەبرێت، ناوچەیەکە لە گازە گەرمەکان کە ماوەی ملیۆنێك کیلۆمەتر لە چینی ڕووناك کەرەوە درێژدەبێتەوە.

✓ چینەکانی خۆر کامانەن؟

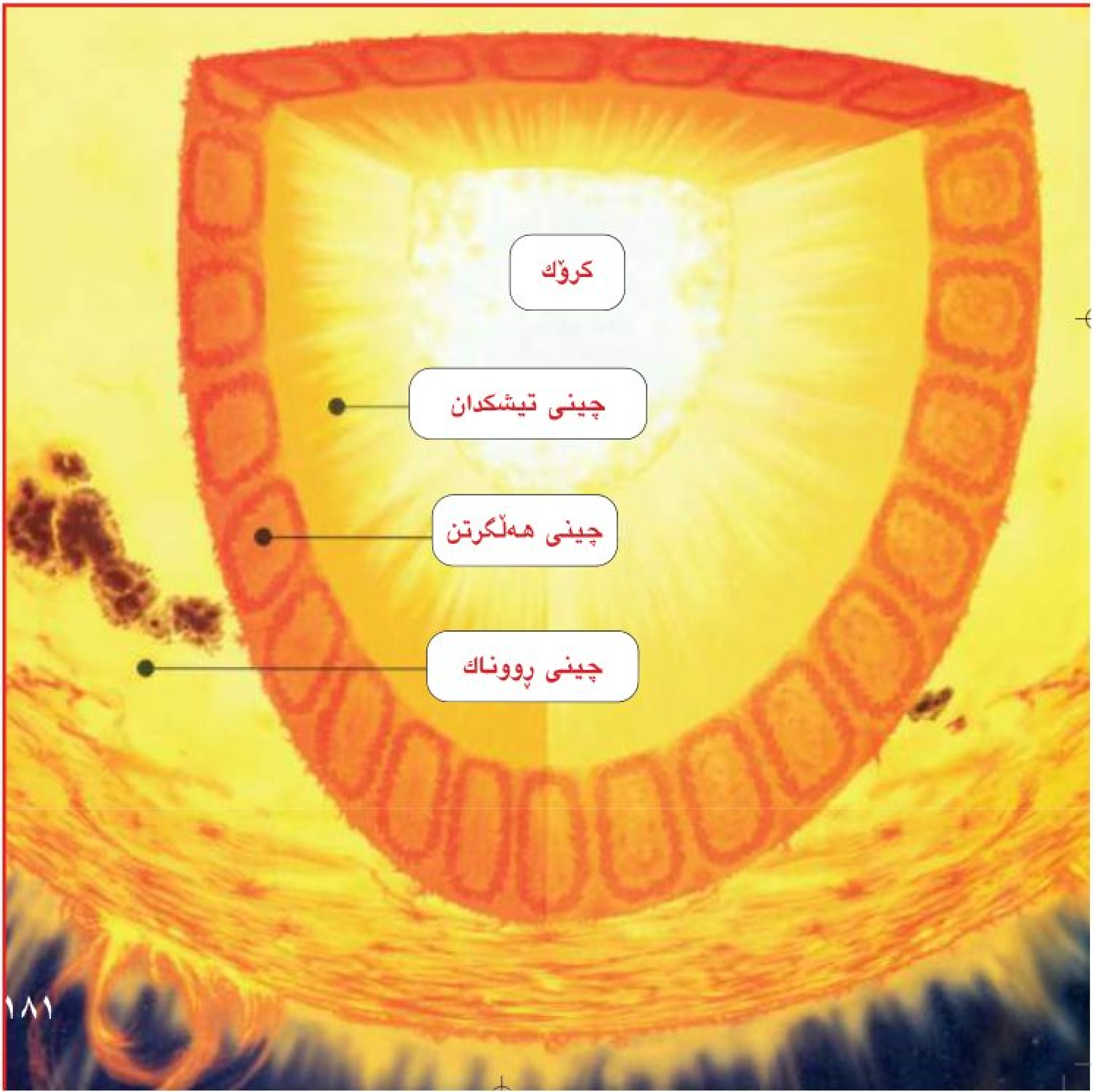

دیمەنی خۆر Solar Features

خۆر چەند دیمەنێکی هەیە لەکاتی جیاوازدا لەسەر ڕووەکەی یان بە تەنیشتیدا دەبینرێن. بەپەڵە درەوشاوەکانی چینی ڕووناکی دەوترێت دەنکۆڵەکان. دەنکۆڵەکان سەری ستوونی گازی بەرزەوە بوون لە چینی هەڵگرەوە، ناوچە کەم ڕوونەکانی نێوان دەنکۆڵەکان گازی زۆر ساردی تێدایە. پەڵە تێرەکان بە **پەڵەکانی خۆر** ناودەبرێن، کە ئاشکراترین دیمەنی هەیە، پەڵەکانی خۆر (خۆرەپەڵە) تۆخ یان تێر دەردەکەون، چونکە لەبەشەکانی تری چینی ڕووناك ساردترن. ئەگەر بە تەنها سەیری ئەو ناوچەیە بکەیت ئەوا لەڕاستیدا زۆر بە درەوشاوەیی دەردەکەوێت.

زاناکان بەدرێژای هەزارەها ساڵ تێبینی خۆرە پەڵەکانیان کردوە. سەدان ساڵیشە ژمارەی ئەو خۆرە پەڵانە تۆماردەکەن کە ساڵانە تێبینیان کردووە. زاناکان وریامان دەکەنەوە کە ژمارەی پەڵەکانی خۆر زیادو کەم دەکەن هەموو (١١) ساڵێك بە نزیکی. ئەو ماوەیە بە ماوەی سووڕی خۆرە پەڵەکان ناودەبرێت.

خۆرە پەڵەکانیش **زمانە بڵێسەی خۆر** یان لێوە دروست دەبێت، ئەویش لە تەقینەوە کورتخایەنەکانی وزەوە پەیدادەبێت کە لە چینی ڕووناکەوە دەردەپەڕێت. گەورەترین بەشی وزەی زمانە بڵێسەی خۆریش (لە شەپۆلە سەروو وەنەوشەییەکان و ڕادیۆییەکان و تیشکی سینی) پێکدێت. لەگەڵ دەرپەڕینی ئەو وزەیەدا، تەزوویەك لە گەردە خێرا جوولەکان دەردەپەڕێتە بۆشایی ئاسمانەوە، ئەو گەردە دەرپەڕیوانە ناودەبرێن بە **خۆرەبا**. کاتێك خۆرەبا دەگاتە سەر زەوی، لەوانەیە ببێتە هۆی زریانی موگناتیسی. ئەو زریانە موگناتیسیانە دەبنە هۆی تێکدانی قیبلەنماکان و سیستەمی پەیوەندییەکان و بەشداری دەکات لە دەرکەوتنی شەفەقی جەمسەری باکووردا. دیمەنەکانی خۆر کە لێکدەچن لەگەڵ زمانە بڵێسەی خۆردا بە **بریسکی خۆر** ناودەبرێن. پریسکی خۆر ئەڵقەیەکی ڕووناکە یان پەڕەیەکی گازییە لە خەرمانەی خۆر. لەوانەیە بۆ چەند ڕۆژێك بدرەوشێتەوە، لەوانەش بتەقێتەوەو لە چەند خولەکێکدا و نەمێنێت. ئەو وێنەیەی لەلاپەڕەی (١٧٦دایە) بریسکەی خۆر بە جوانی ڕووندەکاتەوە.

✓ بەراوردی نێوان خۆرەپەڵەو زمانە بڵێسەی خۆرو خۆرەبا بکە

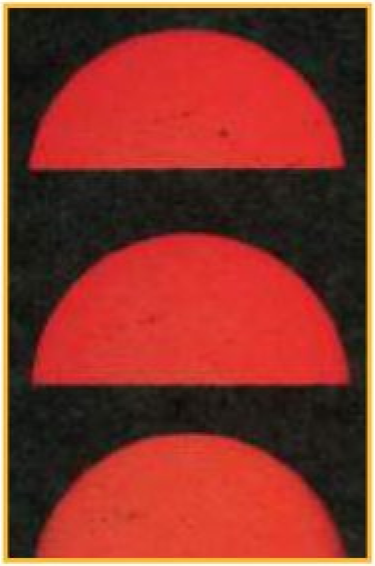

لەوکاتەی خۆر بە دەوری خۆیدا دەخولێتەوە، کۆمەڵێك لە پەڵەکانی خۆر وادەردەکەوێت لە ڕێی ڕووەکانیەوە بگوازرێتەوە. پاش چەند ڕۆژێك هەمان ئەو پەڵانەی خۆر لە شوێنێکی تر دەبینرێت لە ڕووی خۆر وەکو چۆن لەسەر چالاکییەکەدا تێبینیت کرد.

بەستنەوەکان

بەستنەوە بە بیرکارییەوە

لێکدانی کەرتە دەییەکان

لەبەرئەوەی دوورییەکان لە سیستمی خۆردا زۆر گەورەیە، ئەوا زانا گەردووونناسەکان یەکەیەکی پێوانەکردن بەکاردەهێنن کە ناودەبرێت بە (یەکەی گەردوونی) یان A.U یەکەی گەردوونی: ئەویش ئەو دوورییە یە کە دەکەوێتە نێوان هەسارەی زەوی و خۆرەوە، واتە نزیکەی ١٥٠ ملیۆن کیلۆ مەترە. وزە ئەو دوورییەی کە لە نێوان خۆرو زەویدایە بە نزیکەی ٨ خولەك دەیبرێت. وێنەی ئەم خشتەیەی خوارەوە (فۆتۆکۆپی)بکەو تەواوی بکە، بۆ ئەوەی ئەوکاتە دیاری بکەیت کە وزەی خۆری پێ دەگاتە سەر هەر هەسارەیەك.

هەسارە	دووری(یەکەی گەردوونی)	کات (خولەك)
عەتارد	٠,٤	
زوهرە	٠,٧	
زەوی	١,٠	٨
مەریخ	١,٥	
موشتەری	٥,٢	
زوحەل	٩,٥	
ئۆرانۆس	١٩,٢	
نیبتۆن	٣٠,٠	
بلۆتۆ	٣٩,٥	

پەیوەست بە نووسینەوە

وەسف کردن

گریمان کە زاناکان کەشتییەکی ئاسمانی بێسەرنشینیان دروستکرد کە لە توانایدایە بەرگەی پلەی گەرمی خۆر بگرێت. وەسفێك بۆ مامۆستاکەت بنووسە بۆ ئەو زانیارییەی کە ئەو کەشتییە دەتوانێت ڕەوانەی زەوی بکات، لە کاتێکدا بە چینەکانی خۆردا بە ئاڕاستەی کرۆك دەڕوات!!

پوختە: Summary

خۆر بارستەیەکی زەبەلاحە لە گازی گەرم، کە بڕێکی زۆر وزە دەدات. خۆر سەرچاوەی زۆربەی وزەی سەر زەوی یە. خۆریش چەند چینێکی هەیە ئەوانەش: (کرۆك، چینی تیشکدان، چینی ڕووناك، خەرمانە «خۆربەند»). لە دیمەنە بینراوەکانی خۆر بریسکی خۆرە زمانە بڵێسەی خۆرە دەنکۆڵەکان و پەڵەکانی خۆر.

پێداچوونەوە Review

١. چۆن ژیان لەسەر زەوی پشت بە خۆر دەبەستێت؟

٢. چۆن وزە لە خۆرەوە دەردەچێت؟

٣. وێنەیەکی ئاشکرا بۆ خۆر بکێشە کە چینە جیاوازەکانی ڕوونبکاتەوە.

٤. **بیرکردنەوەی ڕەخنەگرانە:** وادابنێ کە زانایەکی گەردوونزانی بڕێکی زۆر زمانە بڵێسەی خۆری تێبینیکرد. پێشبینی کاریگەری ئەوە چۆن دەبێت لە ڕۆژی داهاتوودا.

٥. **ئامادەکاری بۆ تاقیکردنەوە:** بریسکی خۆر ئەڵقەیەکی گازییە لە ـــــــ خۆر.

أ. خەرمانەی (خۆربەند)

ب. چینی تیشکدانی

ج. کرۆکی

د. چینی ڕووناکی

وانەی ٢

چۆن ئەستێرە و گەلە ئەستێرەکان پۆلین دەکرێن؟
How Are Stars and Galaxies Classified?

لەم وانەیەدا ...

لێکۆڵینەوە دەکەیت
لە درەوشانەوەی ئەستێرەکان

فێر دەبیت
چۆنیتی پۆلێنکردنی ئەستێرەو گەلە ئەستێرەکان.

زانست دەبەستیتەوە
بە بیرکاری و نووسین و هونەرە جوانەکانەوە.

لێدەکۆڵمەوە

درەوشانەوەی ئەستێرەکان
The Brightness of Stars

ئامانجی چالاکییەکە: Activity Purpose دواین سەیرکردنت بۆ ئاسمانێکی ڕوون لە شەوێکدا بهێنەرەوە یادی خۆت. لەوانەیە ملیۆنەها ئەستێرەت بینی بێت. زۆربەی ئەستێرەکان گۆی گەرمی درەوشاوەی گازین. نموونەشیان وەك خۆر. لەگەڵ ئەوەشدا هەندێك لە ئەستێرەکان بەدرەوشاوەیی دەردەکەون و هەندێکی تریان بەکزی دەردەکەون. بۆچی؟ لەم چالاکییەدا دەتوانیت تاقیبکەیتەوە بۆ زانینی هۆیەکەی.

کەرەستەکان Materials

- گڵۆپێکی کارەبایی ٤٠ وات و بنکەکەی.
- گڵۆپێکی کارەبایی ٦٠ وات و بنکەکەی.

هەنگاوەکانی چالاکییەکە: Activity Procedure

١ هەردوو گڵۆپەکە لە ناوەڕاستی هۆڵێکی تاریکدا دابنێ. پاشان هەردووکیان دابگیرسێنە. (وێنەی أ)

٢ لە کۆتایی هۆڵەکەوە سەرنجی شەوقی هەردوو گڵۆپەکە بدە. بەراوردی توندی درەوشانەوەکەیان بکە و تێبینییەکانت تۆماربکە.

٣ گڵۆپە ٦٠ واتییە کە بگوێزەرەوە بۆ کۆتایی هۆڵەکە. دووبارە سەرنجی درەوشانەوەی هەردوو گڵۆپەکە بدەو بەراوردیان لەلاکەی تری هۆڵەکەوەبکە. تێبینییەکانت تۆماربکە. (وێنەی ب).

هەر کەسێك دەتوانێت دۆزینەوە لە ڕێی بەکارهێنانی تەلیسکۆبێکی سادەوە جێبەجێ بکات.

وێنەی ب

وێنەی أ

٤ ئێستا هەردوو گڵۆپەکە بەتەنیشت یەکەوە لە کۆتایی هۆڵەکەدا دابنێ و سەرلەنوێ سەرنجی دروەشانەوەی هەردوو گڵۆپەکە بدە لەلایەکەی تری هۆڵەکەوەو بەراوردیان بکە. تێبینییەکانت تۆماربکە.

٥ پێشبینی ئەو دووریە بکە کە درەوشانەوەی هەردوو گڵۆپەکەی تیا یەکسان دەبێت. چەند جارێك ئەوە تاقیبکەرەوە، بەوەی کە هەردوو گڵۆپەکە لە جێگای جیاوازی هۆڵەکەدا دابنێیتەوە و سەرنجی توندی درەوشانەوەی هەردوو گڵۆپەکە بدەیت لە دووری جیاوازەوەو بەراوردیان بکەو تێبینییەکانت تۆماربکە.

دەرئەنجام بکە Draw Conclusions

١. ئەو دوو گۆڕانەی لەم تاقیکردنەوەیدا کارت بۆ کردن چی بوون؟

٢. لە ڕوانگەی ئەوەی کە تێبینیتکرد، ئەو دوو هۆکارە چی بوون کە کاریگەریان هەبوو لەسەر ئاستی توندی درەوشانەوەی ڕووناکی، لەلایەن ئەو کەسەی کە تێبینییەکە دەکات؟

٣. **چۆن زاناکان کاردەکەن:** بەزۆری زاناکان دەگەنە دەرئەنجامەکان، کاتێك تاقیکردنەوە ئەنجامدەدەن. ئەنجامی تاقیکردنەوەکەت بەکاربهێنە بۆ ئەوەی بگەیتە دەرئەنجامەکانت دەربارەی کاریگەری دووری و درەوشانەوەی ڕاستەقینە لەسەر درەوشانەوەی ئەستێرەکان، لە ڕوانگەی چاودێرێکی سەر هەسارەی زەوییەوە.

لێکۆڵینەوەی زیاتر: بۆچی ناتوانیت ئەستێرەکان بەڕۆژ ببینیت؟ پلانی تاقیکردنەوەیەکی سادە دابنێ و جێبیەجێی بکە بۆ تاقیکردنەوەی ئەم گریمانەی خوارەوە: درەوشانەوەی ئەستێرەکان بەڕۆژ زۆر کەمترە لە درەوشانەوەی خۆر.

کارامەیی کردەکانی زانست

باشتروایە کە دەرئەنجام بە پشت بەستن بێت بەو ئەنجامەی کە لە تاقیکردنەوەوە سەرچاوەی گرتبێت. هەروەها لەو ڕاوبۆچوونانەی کە لای خۆت پەیدادەبن لە کاتی تاقیکردنەوەدا.

فێردەبم

چۆن ئەستێرەکان پۆلێن دەکرێن
How Stars Are Classified

درەوشانەوەی ئەستێرە Star Magnitude

لەشەودا دەتوانی هەزارەها ئەستێرە ببینیت، بەڵام لە ڕۆژدا دەتوانی یەك ئەستێرە ببینیت ئەویش خۆرە. خۆریش ئەوەندە لێمانەوە نزیکە بەڕادەیەك درەوشانەوەکەی وامان لێدەکات کە ئەستێرەکانی تر نەبینین. لە چالاکی پێشوودا فێری ئەوە بوویت کە توندی درەوشانەوەی ئەستێرە بەندە لەسەر دوو هۆکار، ئەوانیش:

بڕی ئەو ڕووناکییەی کە لە ئەستێرەکەوە دەردەچێت، هەروەها دووری نێوان ئەستێرەکەو هەسارەی زەوی. وادابنێ کە دوو ئەستێرە هەمان بڕی ڕووناکیان لێوەدەردەچێت و دەکەونە دوو دووری جیاواز لە هەسارەی زەوی‌یەوە، ئەو دوو ئەستێرەیە درەوشانەوەی جیاوازیان دەبێت. ئەو ئەستێرەیەی کە دوورترە لەکاتی بینیندا درەوشانەوەکەی لە هەسارەی زەوییەوە کەمتر دەبێت. بەمەش درەوشانەوەی ڕووکەشی لە درەوشانەوە ڕاستەقینەکەی کەمتر دەبێت.

بیناسە

- درەوشانەوەی ئەستێرەکان.
- جۆرەکانی ئەستێرە.
- گەلە ئەستێرەی ڕێگەی کاکێشان.
- جۆرەکانی گەلە ئەستێرە
- هێشووی گەلە ئەستێرەکان و تەمە ئەستێرە

زاراوەکان

گەردوون universe

گەلە ئەستێرە galaxy

ساڵی ڕووناکی light-year

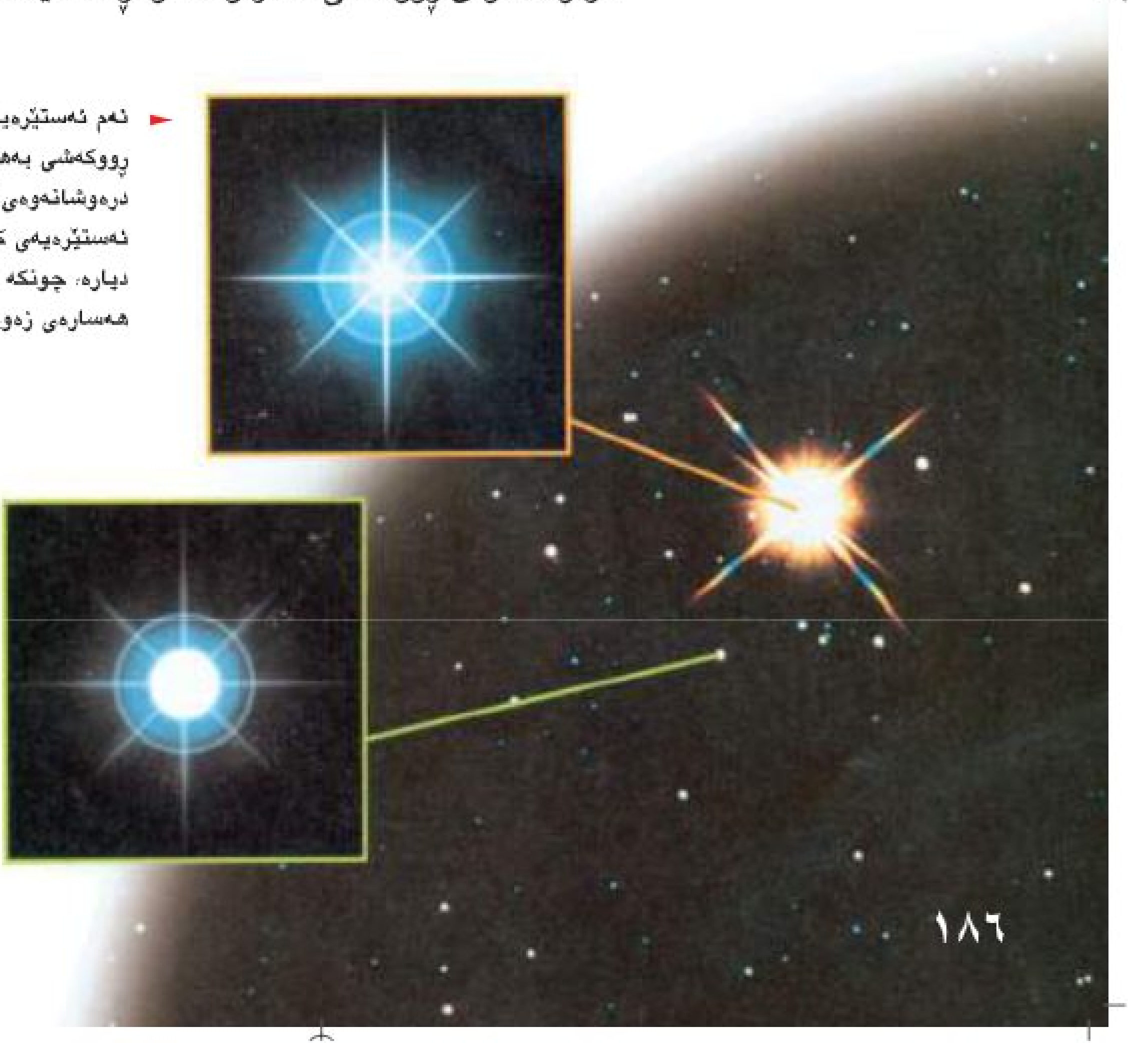

► ئەم ئەستێرەیە درەوشانەوەی ڕووکەشی بەهێزترە لە درەوشانەوەی ئەو ئەستێرەیەی کە لە خوارەوە دیارە، چونکە نزیکترە لە هەسارەی زەوییەوە.

► ئەم ئەستێرەیە درەوشانەوە ڕاستەقینەکەی زیاترە لەو ئەستێرەی کە لەسەرەوە دەردەکەوێت، بەڵام وادەردەکەوێت کە درەوشانەوەکەی کەمترە چونکە دوورترە لە هەسارەی زەوییەوە.

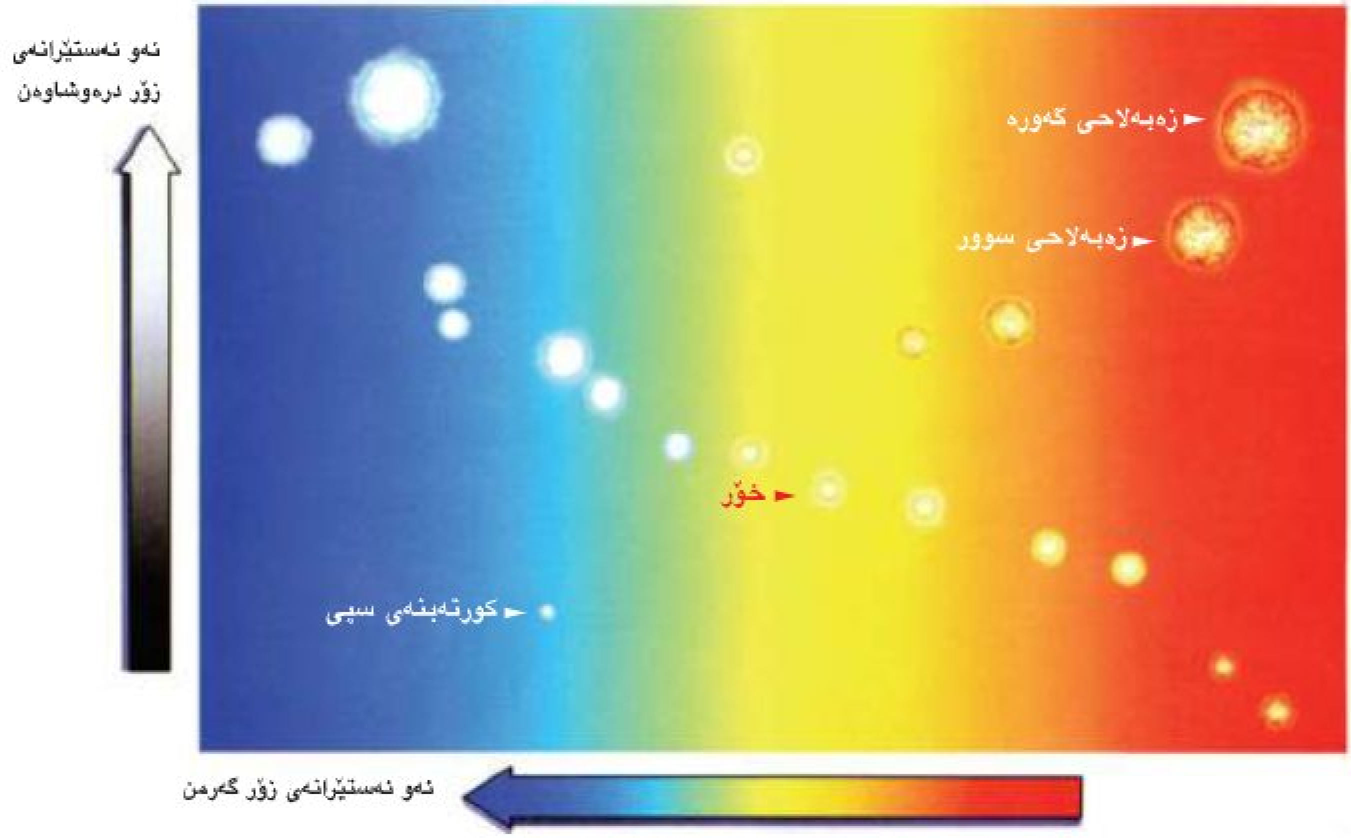

▲ ئەم وێنە هێڵکارییە ئەو زانیاریانەی کە پەیوەندیان بە ڕەنگ و قەبارەو درەوشانەوەو پلەی گەرمی ئەستێرەکانەوە ڕوون دەکاتەوە، هەروەها ئەوە دەردەخات کە زۆربەی ئەستێرەکان دەکەونە سنوورێکەوە کە لە بەشی سەرەوەی لای چەپی وێنە هێڵکارییەکەوە دەست پێدەکات تاوەکو دەگاتە بەشی خوارەوەی لای ڕاستی وێنەکە. ئەم شریتی درێژبوونەوەیەش بە دوایەکە هاتووە سەرەکییەکان دەناسرێت.

جۆری ئەستێرەکان Types of Stars

ئەگەر لە شەوێکی تاریك و سامالّدا سەیری ئاسمان بکەیت، ئەوا تۆ زۆربەی ئەستێرەکان بە سپی دەبینیت، هەروەها ئەستێرەی شین و سووریش دەبینیت. ئایا هۆی جیاوازی ڕەنگی ئەستێرەکان چییە؟ ڕەنگی ئەستێرە نیشانەی پلەی گەرمی ڕووکەی دەنوێنێت، ئەستێرە شینەکان خاوەنی بەرزترین ڕووە پلەی گەرمین. ئەستێرە سوورەکانیش بە نزمترین ڕووە پلەی گەرمی وەسف دەکرێن. زانا گەردووناسەکان ڕووە پلەی گەرمی و درەوشانەوەی ڕاستەقینە بەکاردەهێنن بۆ پۆلینکردنی ئەستێرەکان. لەسەرەتای سەدەی بیستەمدا زانایان ئەستێرەکانیان بەبەکارهێنانی وێنەیەکی هێڵکاری وەك ئەو وێنە هێڵکارییەی سەرەوە پۆلێنکرد.

وێنە هێڵکارییەکان ئەو پەیوەندییەی کە ئەستێرەکان هەیانە وەك قەبارەو درەوشانەوەو پلەی گەرمی و ڕەنگ ... ڕووندەکاتەوە.

درەوشانەوەی ڕاستەقینەی ئەستێرەکان لە خوارەوە بەرەو سەرەوە دەردەکەوێت. ئەو ئەستێرانەی درەوشانەوەیان زیاترە دەکەونە سەرەوە. ڕووە پلەی گەرمیش لەلای ڕاستەوە بۆ لای چەپ دەردەخات. ئەو ئەستێرانەی کە زۆر گەرمن دەکەونە لای چەپەوە. ڕەنگی ئەستێرەکانیش لە میانەی ڕەنگی تەختەکەیانەوە دێت. قەبارەی هەر ئەستێرەیەکیش لەمیانەی قەبارەی ڕێژەی وێنە هێڵکارییەکەوە دەردەکەوێت.

✓ **ئەو پەیوەندییە چییە کە ڕەنگی ئەستێرە دەبەستێت بە پلەی گەرمییەکەیەوە؟**

چۆن ئەستێرەکان دەگۆڕێن

ئەستێرەیەکی وەک خۆر دە ملیار ساڵ ڕووناکی تیشک دەدات. ئەو ئەستێرەیەی کە بارستاییەکەی لە بارستایی خۆر گەورەترە هایدرۆجینە یەکبوونی زووتر تیاڕوودەدات بەمەش تیشکدانەکەی زووتر دەبێت، بەڵام بۆ کاتێکی کەمتر. زۆربەی ئەستێرە بەدوای یەکدا هاتووە سەرەکییەکان دەکەونە ژێر گوشاری گۆڕانەوە. هەر وەک لەو وێنەیەی خوارەوەدا دەردەکەوێت.

یەکەمجار ئەستێرە لەسەر شێوەی تەم دەردەکەوێت گەردەکان کۆدەبنەوە و ئەستێرەی سەرەتای پێکدەهێنن. کاتێک گەردەکان بەبڕی تەواو گەرمدەبن، ئەستێرەکە دەست بەدەرپەڕینی وزە دەکات و بەردەوام بۆ ملیارەها ساڵ تیشکدەدات. پاشان هایدرۆجینەکە بەرەو نەمان دەچێت. ئەستێرەکەش درێژ دەبێت و دەبێتە زەبەلاحێکی ڕەنگ سوور. لەوانەیە خەرمانەکە بەرەو درێژبوونی زیاتر بچێت و ببێتە تەمە ئەستێرەیەکی گەڕۆک. ئەوەی لە ئەستێرەکە دەمێنێتەوە کورتەبنەیەکی زۆر بچووکی ڕەنگ سپییە.

١ تەمە ئەستێرە:
ئەستێرەکە لە ناو هەورێکی زەبەلاح لە هایدرۆجین و هیلیۆم و گەردی زۆر بچووکی تەپووتۆزدا دەستپێدەکات.

٧ کورتەبنەی سپی:
ئەستێرەکە لە تیشکدانێکی کز بۆ ملیارەها ساڵ بەردەوام دەبێت، لەگەڵ نزمبوونەوەی پلەی گەرمییەکەی بە شێوەیەکی هێواش.

زەبەلاحی سوور: ئەستێرەیەکی زۆر کۆنە (پیرە). کاتێک خۆر دەبێتە زەبەلاحێکی سوور، درێژدەبێتەوەو عەتاردو زوهرە قوت دەدات، بەڵام هەسارەی زەوی دەمێنێتەوە هەتا زۆر گەرمدەبێت و ژیانی تیا نامێنێت.

٦ تەمە ئەستێرەی گەڕۆک:
بەرگی دەرەوەی زەبەلاحی سوور درێژدەبێتەوە (دەکشێت) بە ملیۆنەها جار زیاتر لەوەی کە هەیبووە. بەمەش دەبێتە ئەستێرەیەکی گەڕۆک لە چەقی تەمەکەدا. ئەوەی لە ئەستێرەکە دەمێنێتەوە دەگۆڕێت بۆ کورتە بنەی ڕەنگ سپی.

ئەستێرەی سەرەتای لەسەر شێوەی هەورێک کە لە گازو تەپووتۆز پێکهاتووە دەستپێدەکات، کە پانییەکەی ملیارەها کیلۆمەترە. هێزی کێشکردن دەبێتە هۆی چوونەیەکی ئەو بارستەیە، بەمەش دەگۆڕێت بۆ تەنێک کە تیرەکەی سەد ملیۆن کیلۆمەتر بێت.

٢ ئەستێرەی سەرەتایی:

دوای ملیۆنەها ساڵ بە کاریگەری هێزی کێشکردنی گەردەکان لە نێوان خۆیاندا پڕدەبن. لەوکاتەی کە بارستەی ئەستێرەی سەرەتای زیاد دەکات پلەی گەرمییەکەی بەرزدەبێتەوە تا دەستدەکات بە درەوشانەوە.

٣ ئەستێرە بەدواییەکدا هاتوو سەرەکییەکە:

دوای چەند ملیۆن ساڵێک پلەی گەرمی چەقی ئەستێرەی سەرەتای دەگاتە ١٥ ملیۆن پلەی سیلیزی (سەدی). بەشێوەیەک ئەوەندە گەرمدەبێت کە بەسبێت بۆ ئەوەی چەندەها جۆر وزەی لێوە دەرچێت.

٤ ئەستێرەی درێژەوەبوو (کشاو):

ئەو ئەستێرەیەی کە بارستایی‌یەکەی هێندەی بارستای خۆرە ملیارەها ساڵ تیشکدەدا پێش ئەوەی ئاستی هایدرۆجینەکەی ناوی دابەزێت، بەدوای ئەوەدا ئەستێرەکە دەست بەکشان (درێژبوون) دەکات.

٥ زەبەلاحی سوور:

لەوانەیە کشانی (درێژبوونی) ئەستێرەکە سەد ئەوەندەی قەبارەی یەکەم جاری زیاد بکات، لەوکاتەدا دەبێتە زەبەلاحی سوور.

گەلە ئەستێرەی ڕێگەی کاکێشان
The Milky Way Galaxy

کاتێك لە شەوێکی تاریك و سامالّدا سەیری ئاسمان دەکەیت دوور لە ڕووناکی شارەکانەوە، ملیۆنەها ئەستێرە دەبینیت، ئەویش لە کاتێکدا کە تۆ بەشێکی بچووکی گەردوون دەبینیت.

گەردوون هەموو ئەوانەی کە هەن لە هەسارەو ئەستێرەو تەپوتۆزوو گازەکان و وزە. لەگەڵ ئەوەی کەوا دەردەکەوێت کە پڕە لە ئەستێرە کەچی زۆربەی بۆشاییە. لە هەندێك شەوی سامالّدا شریتێکی درەوشاوە لە ئەستێرەکانی ئاسمان دەبینیت. ئەویش لەوکاتەی بە ئاڕاستەی چەقی گەلە ئەستێرەکە سەیر دەکەیت کە هەسارەی زەویش یەکێك لەوانە.

گەلە ئەستێرە کۆمەڵەیەك ئەستێرەو گازو تەپوتۆزە، زۆربەی ئەستێرەکان بەشێکن لە گەلە ئەستێرەکان. گەردوونیش نزیکەی سەد ملیار گەلە ئەستێرەی تێدایە. ئەو گەلە ئەستێرەیەی کە هەسارەی زەوی تێدایە بە گەلە ئەستێرەی ڕێگەی کاکێشان ناسراوە. ئەو گەلە ئەستێرەیەش زیاتر لە سەد ملیار ئەستێرەی تێدایەو بە یەکێك لە گەورەترین گەلە ئەستێرەکانی گەردوون دەناسرێت. ئەوەی کە بەلگەی گەورەی قەبارەکەی دەسەلمێنێت ڕووناکی ئەستێرەیەك دەکەوێتە کۆتاییەکیەوە زیاتر لە ١٠٠٠٠٠ ساڵی ڕووناکی دەوێت تا بگاتە کۆتاییەکەی تری.

ساڵی ڕووناکی ئەو دوورییەیە کە ڕووناکی لە ساڵێکی سەرزەویدا دەیبڕێت لە بۆشاییدا، واتە ٩,٥ ترلیۆن کیلۆمەترە. لەوکاتەی گەلە ئەستێرەی ڕێگەی کاکێشان دەسووڕێتەوە، خۆریش یەك سووڕی تەواو بەدەوری چەقی گەلە ئەستێرەکەدا تەواو دەکات ئەویش هەر ٢٠٠ تا ٢٥٠ ملیۆن ساڵی سەر زەوییە.

✓ گەلە ئەستێرە چییە؟

Types of Galaxies
جۆرەکانی گەلە ئەستێرە

گەلە ئەستێرەکان بەپێی شێوەکانیان پۆلێندەکرێن بۆ چوار جۆری بنچینەیی ئەوانیش: لوولپێچی و لوولپێچی چیلکەیی و هێلکەیی (ئەهلیجی) و ناڕێك.

گەلە ئەستێرەی ڕێگەی کاکێشان بەگەلە ئەستێرە شێوە لوولپێچییەکان دادەنرێت. گەلە ئەستێرەی لوولپێچی هەڵناوسانێکی ئەستێرەیی درەوشاوەیە لە ناوەڕاستەکەیدا لەگەڵ باڵە سووڕاوەکانی سیستمی خۆری هەسارەی زەوی دەکەوێتە یەکێك لە باڵە لوولپێچەکانی گەلە ئەستێرەی ڕێگەی کاکێشانەوە ٣٠٠٠٠ ساڵی ڕووناکی لە چەقی گەلە ئەستێرەکەوە دوورە.

ئەم وێنە فۆتۆگرافییە گەلە ئەستێرەی ڕێگەی کاکێشانە لە هەسارەی زەوی یەوە وەرگیراوە.

▲ ئەم وێنانە جوارجۆرەکەی گەلە ئەستێرەکان نیشان دەدات.

باڵەکانی گەلە ئەستێرەی لوولپێچی ئەستێرەی تازە پێگەیشتوو هەروەها ئەستێرە سەرەتایەکان و تەپوو تۆزو گازەکانیان تێدایە. ئەو هەڵناوسانەی دەکەوێتە چەقەکەیەوە ئەستێرە کۆنەکانی تێدایە. گەلە ئەستێرەی لوولپێچی چیلکەیی لە گەلە ئەستێرەی لوولپێچی دەچێت، بەڵام جیاوازە لێی لەوەی کە ئەستێرەکانی لە پشتێنەیەکییەوە درێژ دەبنەوە کە شێوەی چیلکەی هەیەو دەکەوێتە چەقی گەلە ئەستێرەکەوە.

گەلە ئەستێرە هێلکەییەکانیش نزیکەی نیوەی گەلە ئەستێرەکان پێکدەهێنن، شێوەکەیان دەکەوێتە نێوان شێوەی گۆیی وەك تۆپی باسکەو ئەو شێوەیەی کە تۆپی پێی ڕووتەخت وەری دەگرێت. گەلە ئەستێرە هێلکەییەکان. بە پێچەوانەی گەلە ئەستێرەی لوولپێچییەوە وادەرناکەوێت کە دەسووڕێتەوە، بەڵام گەلە ئەستێرە ناڕێکەکان چەند کۆمەڵە ئەستێرەیەکن شێوەیەکی دیاریکراویان نییە.

✓ چوار شێوە بنچینەییەکەی گەلە ئەستێرەکان چیین؟

کاتێك لە تەنیشتەوە سەیری گەلە ئەستێرەیەکی لوولپێچی دەکەیت بەشێوەی چیلکەیەکی ناوەڕاست هەڵناوساو دەردەکەوێت. کاتێکیش لەسەرەوە سەیری دەکەیت وەك ڕەوڕەوەیەکی تیژخولی هەوایی گەورە دەردەکەوێت کە لە بۆشایی ئاسماندا بەدەوری خۆیدا بسووڕێتەوە. باڵەکانیش بەدەوری ناوەڕاستی گەلە ئەستێرەکەدا دەبێت لەکاتی خولانەوەدا، شێوەیەکی لوولپێچی دەداتە گەلە ئەستێرەکە.

تەمە ئەستێرەی سەرە ئەسپ لە هەسارە گەورەکەیدا بریتییە لە گێژەڵووکەیەکی تەپوتۆزی ڕەشی چڕ لە پشت تەمە ئەستێرەوە ڕووناکی ئەستێرە تازە پەیدابووەو درەوشاوەکانی پشتەوە دادەپۆشێت.

هێشووی گەلە ئەستێرەکان و تەمە ئەستێرە Galactic Clusters and Nebulae

ئایا لەمەو پێش پەڵەیەکی کاڵ یان تەموومژێکی ئەستێرەت بەشەو لە ئاسماندا دیوە؟ ئەگەر ئەوەت دیوە، ئەوا تۆ تەماشای هێشووی گەلە ئەستێرەکان یان تەمە ئەستێرەت کردووە.هێشووی گەلە ئەستێرەکان بریتییە لە کۆمەڵە گەلە ئەستێرەیەك.

لە هێشووی متبووندا زیاتر لە ١٠٠٠٠٠ گەلە ئەستێرە هەیە. لە چەقی ئەو هێشووەدا سێ گەلە ئەستێرەی زەبەلاحی گەورەی شێوە هێلکەیی هەیە. قەبارەی هەریەکەیان دەکاتە کۆی قەبارەی گەلە ئەستێرە خۆجێیەکەیە (ناوچەییەکە).

گەلە ئەستێرەی ڕێگەی کاکێشان سەر بە کۆمەڵەیەکە کە ٣٠ گەلە ئەستێرەی تێدایەو هێشوویەك کۆیاندەکاتەوە کە ناودەبرێت بە (کۆمەڵە ناوچەییەکان) یا خۆجێیەکان. گەلە ئەستێرەی ڕێگەی کاکێشان یەکێکە لە گەلە ئەستێرە هەرە گەورەکانی ئەو هێشووە. زۆربەی گەلە ئەستێرەکانی کۆمەڵە ناوچەییەکە بەوەجیادەکرێنەوە کە قەبارە بچووکن وە هێلکەیی یان نارێکن. لەپشت کۆمەڵە ناوچەییەکەوە هێشووە گەلە ئەستێرەی تر هەیە. هەندێکیان زۆر گەورەن و هەزارەها گەلە ئەستێرەیان لەناودایە. لەو هێشووانەی کە نزیکن بە «کۆمەڵە ناوچەییەکە» هێشووی فەریکە، کە ٥٠ ملیۆن ساڵی ڕووناکی دوورە، بە پێچەوانەی هێشووی گەلە ئەستێرەکانەوە. تەمە ئەستێرە بە نەبوونی ڕووناکی تایبەت بەخۆی جیادەکرێتەوە، بەڵام ئەگەر ئەستێرەیەکی گەرم هەبێت کە چەند ساڵێکی ڕووناکی لەو تەمە ئەستێرەیەوە دووربێت، ئەوا گازەکانی ناو تەمە ئەستێرەکە تیشك دەدەنەوە.

هۆی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە ئەستێرە گەرمەکان شەپۆلی سەروو وەنەوشەیی زۆر دەردەپەڕێنن. ئەو گازانەی کە لەناو تەمە ئەستێرەکەدان وزەی ئەو شەپۆلانە دەمژن. گازەکانیش بە ڕەنگی جۆراوجۆر دەدرەوشێنەوە.

✓ جیاوازی چییە لە نێوان هێشووی گەلە ئەستێرەکان و تەمە ئەستێرەدا؟

پوختە Summary

زاناکان بەپێی (درەوشانەوەی ڕاستەقینەو ڕووە پلەی گەرمی و قەبارەو ڕەنگ) ئەستێرەکان پۆلێن دەکەن. گەلە ئەستێرە کۆمەڵێك ئەستێرەو گازو و تەپووتۆزە. ژمارەیەك لە گەلە ئەستێرەکان بە دەوری چەقە ناوەندەکەیاندا دەسووڕێنەوە. خۆر سەر بە گەلە ئەستێرەی ڕێگەی کاکێشانە، کە ئەویش لای خۆیەوە سەربەهێشووی ئەو گەلە ئەستێرانەیە کە ناودەبرێن بە (کۆمەڵەی ناوچەیی) خۆجێی.

پێداچوونەوە Review

١. جیاوازی چییە لە نێوان درەوشانەوەی ڕاستەقینەو درەوشانەوەی ڕووکەش دا؟

٢. خولی خۆر چۆن کۆتایی دێت؟

٣. کۆمەڵەی خۆجێی (ناوچەیی) چییە؟

٤. وەسفی شێوە بنچینەییەکانی گەلە ئەستێرەکان بکە؟

٥. **بیرکردنەوەی ڕەخنەگرانە:** دۆزینەوەی شێوەی ڕاستەقینەی گەلە ئەستێرەی ڕێگەی کاکێشان لای کەشتیوانە ئاسمانییەکان گران نییە؟

٦. **ئامادەکاری بۆ تاقیکردنەوە:** درەوشانەوەی ڕووکەشی ئەستێرەیەك پشت بە .... دەبەستێت.

أ. بڕی ئەو ڕووناکییەی کە لە ئەستێرەکەوە دەردەچێت و هەروەها قەبارەکەی

ب. درەوشانەوەی ڕاستەقینە و دووری نێوان ئەستێرەکەو هەسارەی زەوی.

ج. قەبارەی ئەستێرەکەو دووری نێوان ئەستێرەکەو هەسارەی زەوی

د. درەوشانەوەی ڕاستەقینەی ئەستێرەکەو قەبارەکەی.

بەستنەوەکان

بەستنەوە بەبیرکارییەوە

لێکدانی کەرتە دەییەکان:

لەو ئەستێرانەی کە نزیکن لەزەوی جگە لە خۆر، ئەستێرەی (برۆکسیما سانتۆری)یە. ئەم ئەستێرەیە ٤,٢ ساڵی ڕووناکی دوورە. ساڵی ڕووناکیش بریتییە لەو دوورییەی کە ڕووناکی دەیبڕێت لەیەك ساڵی زەویدا، کە ئەویش دەگاتە ٩,٥ ترلیۆن کیلۆمەتر. ئایا ئەو دوورییە بە کیلۆمەتر چەندە کە دەکەویتە نێوان ئەستێرەی (برۆکسیماسانتۆری و هەساری زەوییەوە).

بەستنەوە بە نووسینەوە

ڕاپۆرت:

ڕاپۆرتێك بنووسە کە دەوری ئەستێرە ڕوونبکاتەوە بۆ دیاریکردنی ئاڕاستە بنچینەییەکان.

بەستنەوە بە هونەرە جوانەکانەوە

گەلە ئەستێرەکان لەسەر تەختەی شانۆکان:

هەندێك لە زانیاری‌یەکانی ئەو وانەیە هەڵبژێرە کە لەبەردەستان، بە شێوەی شانۆگەریەك بینووسەرەوە داوا لە خوێندکاران بکە لەپۆلەکەدا شانۆگەیەك پێش کەش بکەن بەوەی خۆیان دەورەکان ورۆڵەکان پێش کەش بکەن، گفتوگۆ وجوڵەو کەرەسەکانی شانۆگەری بەکاربهێنن خۆشت ڕۆڵی سەرەکی ببینە و سەرپەرشتیان بکە.

بەندی ٢ پێداچوونەوە و ئامادەکاری بۆ تاقیکردنەوە
Review and Test Preparation

پێداچوونەوەی زاراوەکان

ئەم زاراوانەی خوارەوە بەکاربهێنە بۆ تەواوکردنی ڕستەکان. ژمارەی لاپەڕە تۆمارکراوەکانی نێوان کەوانەکان ( ). شوێنی ئەو زانیارییانەت نیشاندەدات لەبەندەکەدا لەوانەیە پێویستت پێی بێت.

چینی ڕووناک (١٨١)
خەرمانەی خۆر (١٨١)
زمانە بڵێسەی خۆر (١٨٢)
خۆرەبا (١٨٢)
گەردوون (١٩٠) **گەلە ئەستێرە** (١٩٠)
ساڵی ڕووناکی (١٩٠) **پەڵەکانی خۆر** (١٨٢)

١. بەرگەهەوای دەوری خۆر بە ______ دەناسرێت.

٢. پەڵە تێرەکانی خۆر، کە نزیکەی ١١ ساڵ جارێك ژمارەکانیان زیاد یان کەم دەکات بریتین لە ______ .

٣. ______ تەقینەوەی کوتوپڕی وزەیە، لەسەر پەڵەیەکی خۆر ڕوودەدات.

٤. ______ بریتییە لە کۆمەڵەیەك لە ئەستێرەو گازو تەپووتۆز.

٥. ______ تەزوویەکە لە تەنۆلکە خێرا جووڵەکان کە بەرەو بۆشایی ئاسمان فڕێدراوە.

٦. ______ هەموو ئەوانە دەگرێتەوە کە بوونیان هەیە.

٧. ______ ئەو دووریەیە کە ڕووناکی لە ساڵێکی سەر زەویدا دەیبڕێت.

٨. ______ ئەو ڕووەی خۆرە کە ئێمە دەیبینین.

بەستنەوەی چەمکەکان:

ئەم وشە یان دەستەواژانەی خوارەوە لە شوێنی گونجاوی سەر نەخشەی چەمکەکان بنووسە:

سیستمی خۆر

گەردوون

هەسارەی زەوی

گەلە ئەستێرەی ڕێگەی کاکێشان

کۆمەڵەی خۆجێیەتی

شوێنەکەت لە بۆشاییدا

١. ______
٢. ______
٣. ______
٤. ______
٥. ______

دڵنیابوون لە تێگەیشتن

پیتی هەڵبژاردەی گونجاو بنووسە:

١. ـــــــــــ چەقی سیستمی خۆر داگیر دەکات .

أ. گەلە ئەستێرەیەك ج. هەسارە

ب. هەیڤێك د. ئەستێرە

٢. ئەو بەشەی خۆر کە دەتوانرێت ببینرێت ناودەبرێت بەـــــــــــ .

أ. کرۆك ج. چینی هەڵگرتن

ب. چینی ڕووناك د. خەرمانە

٣. پەڵەکانی خۆر لە توانایاندایە تەقینەوە کورتخایەنەکاندروست بکەن کە ناودەبرێت بە ـــــــــــ خۆری .

أ. تەقینەوە ج. یەکبوون

ب. بریسکە ڕووناکی د. گزنگی جەمسەری (زەردەپەڕە)

٤. خۆر بارستاییەکی گەورەیە لە ـــــــــــ .

أ. کانزاکان ج. گازەکان

ب. ڕووناکی د. شلەکان

٥. گەلە ئەستێرەی ڕێگەی کاکێشان دەکەوێتە ناو ئەو کۆمەڵە ناوچەییەوە (خۆجێیەوە) کە بریتییە لە ـــــــــــ .

أ. گەردوون

ب. هێشووی گەلە ئەستێرەکان

ج. تەمە ئەستێرە

د. بەدوای‌یەکەهاتووە

بیرکردنەوەی ڕەخنەگر

١. گەلە ئەستێرەکان ملیۆنەها ئەستێرەیان تێدایە، لەگەڵ ئەوەشدا لە ڕوانگەی ئەوانەی لە هەسارەی زەوییەوە تەماشای دەکەن بەکزی دەردەکەون، بۆچی؟

٢. ساڵی ڕووناکی: ئەو دوورییەیە کە ڕووناکی لە بۆشاییدا لەساڵێکی سەرزەویدا دەیبڕێت وادابنێ کە تۆ سەیری ئەستێرەیەك دەکەیت کە ١٠٠٠٠٠ ساڵی ڕووناکی دوورە. هۆی بینینی ئەوەی کە دەگەڕێتەوە بۆ ڕابردوو ڕوونبکەرەوە.

پێداچوونەوەی کارامەیی کردەکانی زانست

١. پەڵەکانی خۆر دەردەکەوێت و ونده‌بێت بەپێی سووڕەکان. تێکڕایی هەر سووڕێکیان ١١ ساڵە. لەسەرەتای سووڕەکەدا ژمارەی پەڵەکانی خۆر زیاد دەکات کە ٥ بۆ ٦ ساڵ دەخایەنێت دوای ئەوە ژمارەی پەڵەکان بەرەوکەمبوونەوە دەچێت کە ئەویش ٥ بۆ ٦ ساڵ دەخایەنێت، پاڵپشت بەو زانیاریانەت دەربارەی ئەو پەیوەندییەی کە زمانە بڵێسەی خۆرو پەڵەکانی خۆر بەیەکەوە دەبەستێت، گریمانێك دابنێ کە ئەوە ڕوونبکاتەوە چ کاتێك زمانە بڵێسەی خۆر زیاتر ڕوودەدات.

٢. چۆن نموونەیەك بۆ گۆڕانەکانی درەوشانەوەی رووکەشی ئەستێرەکان دروست دەکەیت؟

هەڵسەنگاندنی بەجێهێنان

ڕووناکی ئەستێرەو درەوشانەوەی

نموونەی ئەستێرەیەك دروستبکە. وێنەیەك بۆ ئەستێرەکەت بکێشە کە ڕەنگ و جۆری تەمە ئەستێرەو زەبەلاحی سوورو کورتەبالای سپی نیشان بدات. ناوو جۆری ئەستێرەکە لەسەر وێنەکەت بنووسە. وێنەیەکی تر بکێشەکە شوێنی ئەستێرەکەت لەگەڵە ئەستێرەی لوولپێچیدا ڕوون بکاتەوە چۆن لە سەرەوە دەبینرێت، پشت بە وێنەی ڕوونکردنەوەکەت ببەستەو بیکەرە بەڵگە بۆ ئاڕاستەی سووڕانەوەی گەلە ئەستێرەکە. تیرئاسایەك ئاسا دروستبکە بۆ ئەوەی ئاڕاستەکان دیاری بکەیت.

چالاکیی بۆ ماڵ یان قوتابخانە

جیهانی ئاو

چی ڕوودەدات کاتێك بارستە ئاوییەکان بەیەك دەگەن؟

کەرەستەکان

- ئاو
- گەرمکەرێکی کارەبایی
- حەوزێکی ڕوونی پڕ لە ئاو.
- ڕەنگکەری خۆراك
- بیکەرێك کە فراوانییەکەی ٢٠٠ مللیتر بێت
- چەند مقاشێك (گرۆیەك)

هەنگاوەکان

❶ بیکەرەکە تا نیوەی پڕبکە لە ئاو. پاشان ڕەنگ کەری خۆراکی بۆ زیاد بکە

❷ ئاوەکە لە ناوبیکەرەکەدا گەرم بکە بەهۆی گەرمکەرە کارەباییەکەوە.

❸ بیکەرەکە ڕاستەوخۆ بەهۆی مقاشەکانەوە لە حەوزە ئاوییەکەدا نقووم بکە.

❹ تێبینی چی دەکەیت لە ئاوە گەرمە ڕەنگدارەکە، لەوکاتەی کە لە بیکەرەکەوە دەردەچێت.

دەرئەنجام بکە

بە پاڵپشت بە تێبینییەکانت چی دەرئەنجامێك بەدەست دەهێنیٚ دەربارەی ناوچەکان لە زەریادا، کە تەزووە گەرمەکان بەناو ئاوە ساردەکاندا تێپەڕ دەبێت.

نموونەیەك بۆ خۆر

هەندیٚ لە دەرکەوتەکانی خۆر

کەرەستەکان

- کارتۆنی زەرد
- بێنووسی هێڵکاری
- کارتۆنی ڕەش
- کەتیرە
- ڕاستە
- کاغەزی سپی
- مقەست

هەنگاوەکان

❶ بازنەیەك بە تیرەی ٢٠ سانتیمەتر ببڕە لە کارتۆنە زەردەکە بۆ ئەوەی نموونەی چینی ڕووناك بنوێنێت.
پێنووسە هێڵکاریەکان بەکاربهێنە بۆ ئەوەی پەڵەکانی خۆر وێنە بکێشی لەسەر چینی ڕووناك.

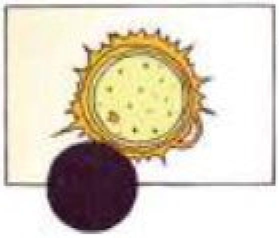

❷ بازنەیەك ببڕە بە تیرەی ٢٠ سانتیمەتر لە کارتۆنە ڕەشەکە، بۆ ئەوەی هەیڤ بنوێنیت لەمیانەی ڕۆژگیرانێکدا.

❸ بازنە زەردەکە بلکێنە بە پەڕە کاغەزێکی سپییەوە.

❹ پێنووسی هێڵکاری بەکاربهێنە بۆ وێنەکێشانی چەندشێوەیەکی داندار بەدەوری خۆردا، بۆ ئەوەی نموونەی خەرمانەی دەوری خۆر بنوێنێت

❺ هەیڤە ڕەشەکە بەکاربهێنە بۆ ئەنجامدانی خۆرگیران لە چینی ڕووناکی خۆردا، بە مەبەستی لێکۆڵینەوەی خەرمانەکەی.

دەرئەنجام بکە

بۆچی لە کاتی خۆرگیرانی تەواودا هەیڤ بە ئەندازەی خۆر دەبینرێت زاناکان زۆر شت فێردەبن لەکاتی خۆرگیرانی گشتیدا. بۆچی ئەم قۆناغە ئەوەندە گرنگی بەخوێندنی خۆر دەدات؟ شاردنەوەی چینی ڕووناکی خۆر چ سوودێکی هەیە؟

پێکهاتەی ماددەو سیفەتەکانی

Sturcture of Matter and Its Properties

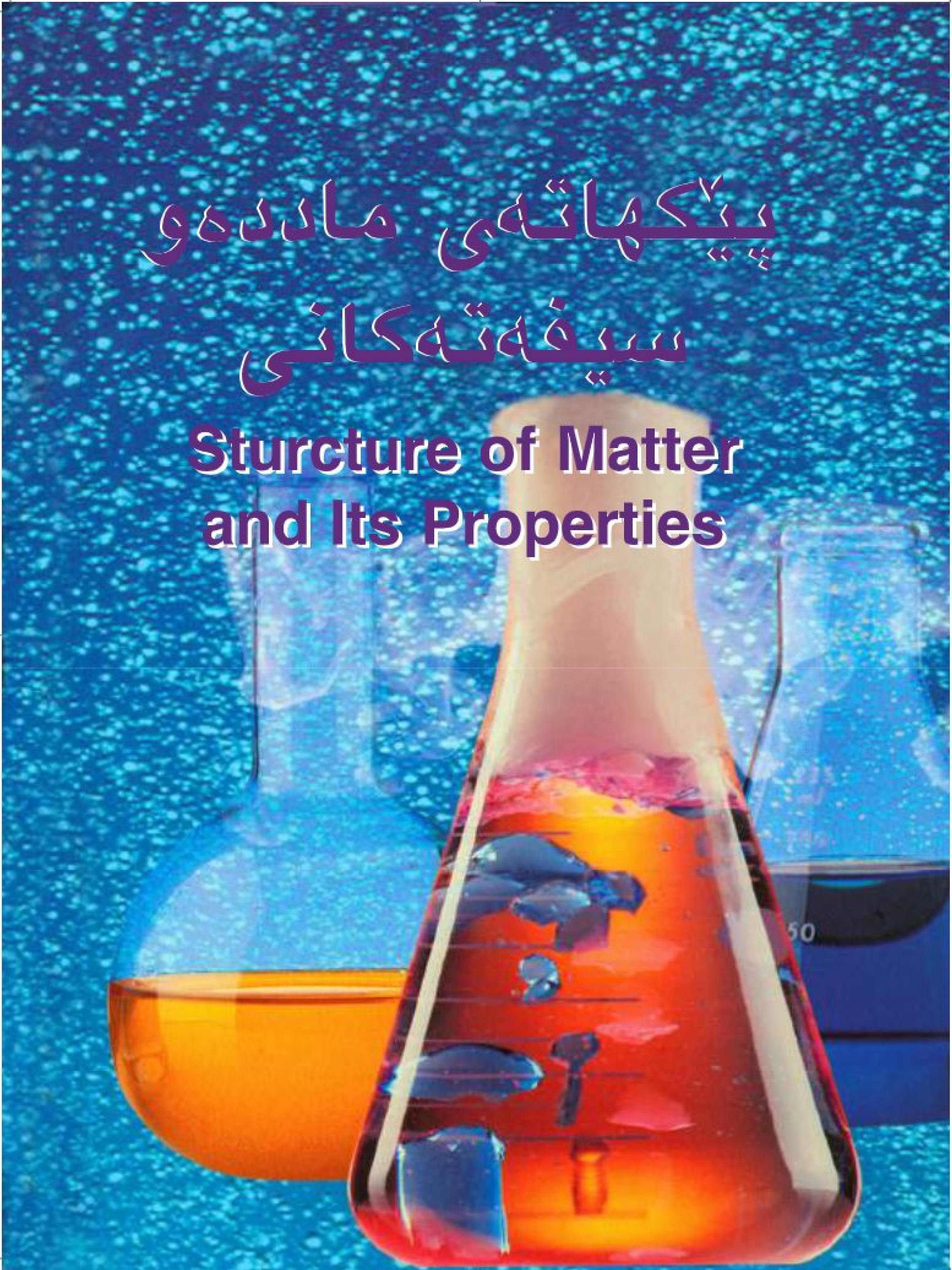

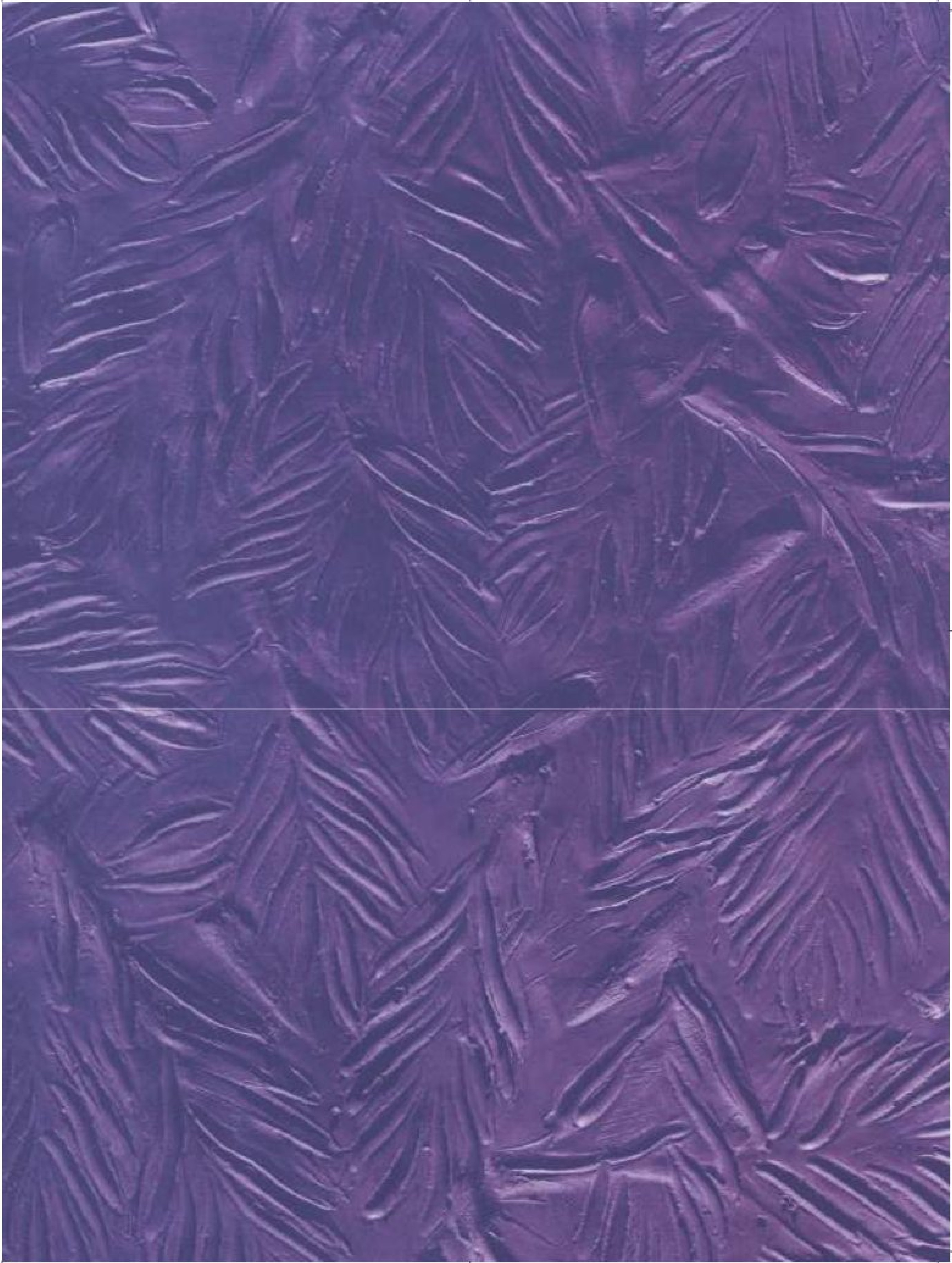

پێکهاتەی مادده و سیفەتەکانی
Structure of Matter and Its Properties

بەندی ١ گەردیلەو توخم و ئاوێتەکان ٢٠٠
Atoms, Elements, and Compounds
بەندی ٢ سیفەتەکانی ماددەو گۆڕانەکانی ٢٢٤
Matter-Its Properties Changes
چالاکی بۆ ماڵ یان قوتابخانە.................... ٢٤٠

پرۆژەی یەکەکە

کارلێکە کیمیاییەکان

مادده هەندێ سیفەتی کیمیایی هەیە دەتوانرێ پێشبینیان لێ بکرێت، بەڵام لە هەمان کاتدا مادده هەندێ سیفەتی کیمیایی تریان هەیە کە پێشبینیان لێ ناکرێت. بۆ نموونە، ئاسانە گەر بڵێین دووجۆر ماددەی کیمیایی هەن کارلێك لەگەڵ یەکدا دەکەن یا نا، بەڵام ئاسان نییە ئەنجامی ئەو کارلێکانە بزانرێت. لەمیانەی خوێندنی ئەم بەشەدا دەتوانیت تاقیکردنەوە دەربارەی کارلێکە کیمیاییەکان بەجێبهێنی. وە ئەمەش چەند پرسیارێکە بۆ ئەوەی بیریان لێ بکەیتەوە. چۆن کارلێکە کیمیاییەکان جیاواز دەبن؟ چۆن پلەی گەرمی مادده کارلێکردووەکان لەکاتی کارلێکردنیاندا دەگۆڕێت؟ پلانی تاقیکردنەوەیەك دابنێ و جیبەجێی بکە، بۆ وەڵامدانەوەی ئەو دوو پرسیارەو هەر پرسیارێکی تر کە سەرنجت ڕادەکێشێت دەربارەی کارلێکە کیمیاییەکان.سەیری لاپەڕەکانی *8 – *6 بکە، یارمەتیت بدات بۆ نەخشەسازی تاقیکردنەوەکە

بەندی ١

گەردیلەو توخم و ئاویتەکان

Atoms, Elements, and Compounds

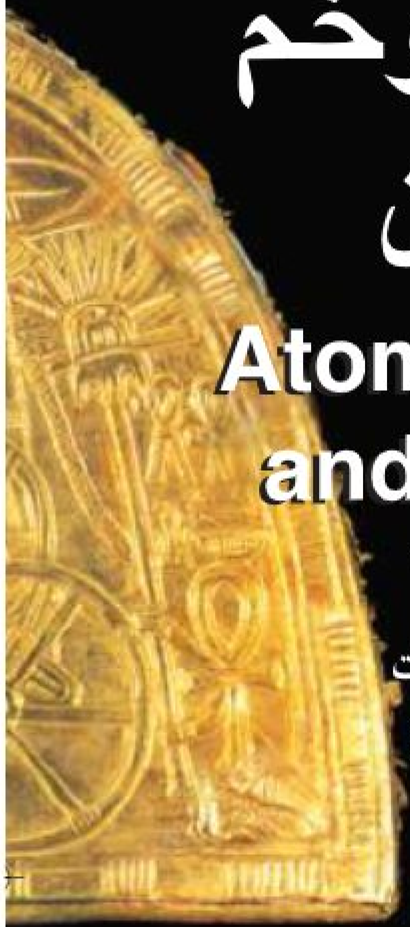

پانکەی میسری لە تەنۆلکەی زۆر ورد پێکهاتووە تەنانەت بە وردبینی زۆر بە تواناش ناتوانرێت ببینرێت. ئەو تەنۆلکانە بەردەوام لە جووڵەدان ئەگەر چی پانکەکەش لە جێگای خۆیدا جێگیر بێت. لەگەڵ ئەوەی پانکە هەزارەها ساڵ لەمەوپێشەوە دروستکراوە، بەڵام تەنۆلکەکانی هەروەك لەسەرەتادا بێت وایە.

زاراوەکان

- ناووك
- پرۆتۆن
- نیوترۆن
- ئەلیکترۆن
- توخم
- گەردیلە
- گەردیلە ژمارە
- گەرد
- خشتەی خولی
- ئاوێتە
- ترش
- تفت

زانیارییەکی خێرا

ئەڵماس و گرافیت و خەڵووز (ڕەژوو) ماددەن هەموویان لە کاربۆن پێکهاتوون. ئەم ماددانە سیفەتی جیاوازیان هەیە، چونکە ئەو تەنۆلکانەی کە لێی پێکهاتوون بە شێوازی جیاواز ڕیزبەند بوون.

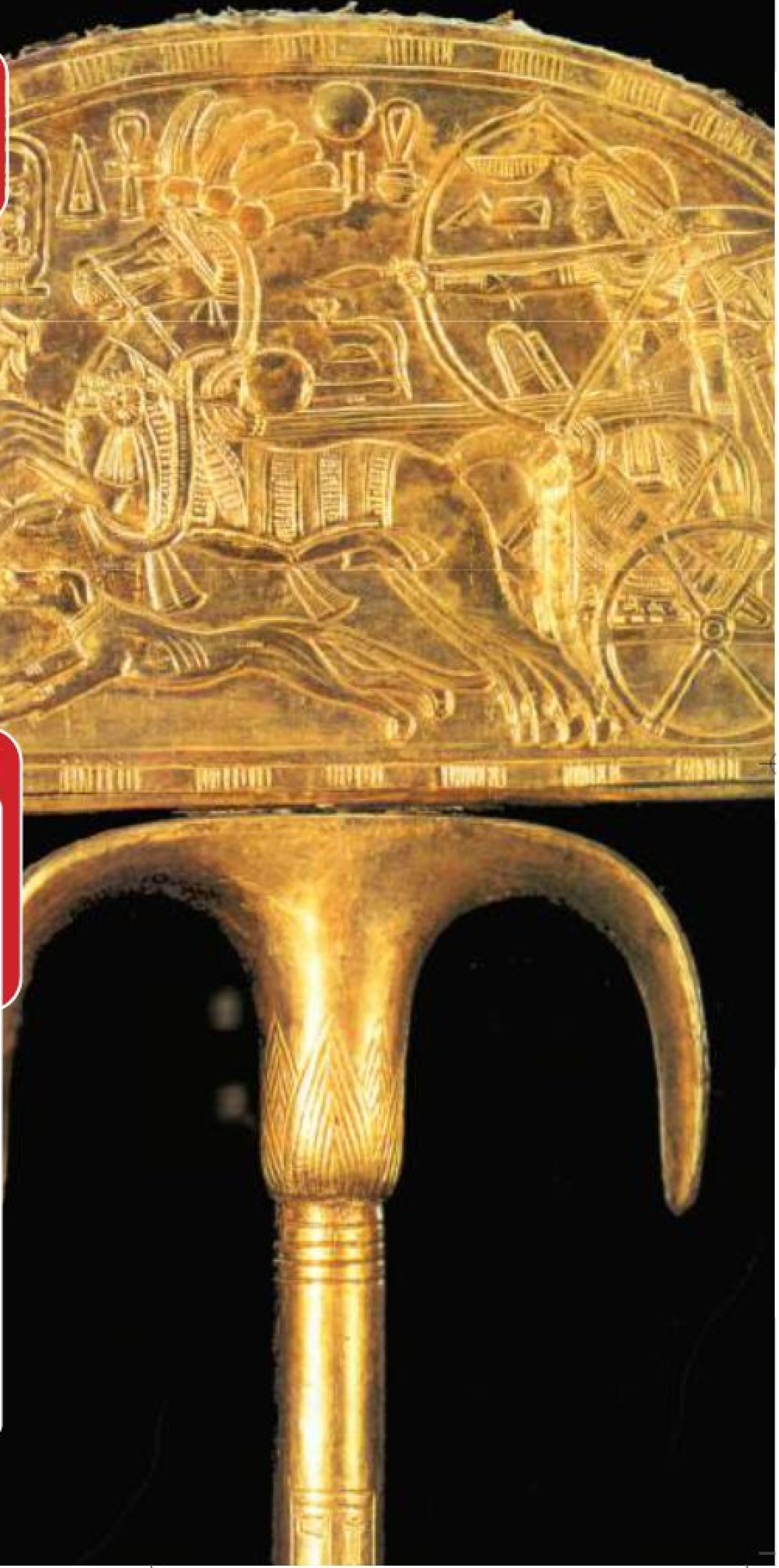

زانیارییەکی خێرا

بۆ دەرهێنانی یەك کیلۆگرام لە ئاڵتون (زێڕ)، پێویست بە نزیکەی ٧٠ تەن لە میتاڵی خاو دەکات. ئەگەر هەموو ئەو زێڕەی کە لە پێنج سەد ساڵی ڕابردوودا دەرهێنراوە کۆبکرێتەوە، ئەوا شەشپاڵۆیەك پێکدەهێنێت کە درێژی لایەکی نزیکەی ١٥ مەتر دەبێت.

زانیارییەکی خێرا

ئۆکسجین نزیکەی نیوەی بارستایی سەرزەوی ئاو و خاك و توێکڵە تاوێرەکانی پێکدەهێنێ، بەڵام ئۆکسجین پێکهاتەی سەرەکی بەرگەهەوای زەوی پێکناهێنێ.

پێکهاتەی هەوا

گاز	ڕێژەی سەدی لە هەوا
نایترۆجین	٧٨,٠٠
ئۆکسجین	٢٠,٩٠
ئەرگۆن	٠,٩٣
دوانۆکسیدی کاربۆن	٠,٠٣
گازەکانی تر	٠,١٤

وانەی ١

گەردیلە و توخمەکان چیین؟

What Are Atoms and Elements?

لەم وانەیەدا...

لێدەکۆڵیتەوە
لەو تەنۆلکانەی کە ناتوانیت بیانبینیت یان دەستیان لێبدەیت.

فێری
گەردیلەو توخمەکان دەبیت.

زانست دەبەستیتەوە
بە بیرکاری و نووسین و دروستییەوە.

هەندێك شتی بە نرخی ناو ئەم سندووقە کانزان و هەندێکی تریان ماددەی سرووشتین.

لێدەکۆڵمەوە

قوتووی نادیار (نهێنی)
Mystery Boxes

ئامانجی چالاکییەکە: Activity Purpose

بە ئاسانی دەتوانیت لێکۆڵینەوەی سیفەتەکانی تەنێك بکەیت کە دەیبینیت یان دەستی لێدەدەیت، چونکە ڕاستەوخۆ تێبینی ئەو سیفەتانە دەکەیت. دەتوانیت شێوەی ئەو تەنە ببینی و هەست بە زبری و لووسی بکەیت. هەروەها دەتوانیت بارستاییەکەی و قەبارەکەی و درێژی لاکانی بپێویت. لەم چالاکییەدا لە سیفەتی تەنێك دەکۆڵیتەوە کە ناتوانی ببینی یان دەستی لێبدەیت. لەمیانەی تێبینییە ناڕاستەوخۆکانتەوە زانیارییەکانت بکە بە بەڵگە.

کەرەستەکان Materials

- ڕاستە
- تەرازووی دووتا
- موگناتیس
- قوتویەك بەباشی پێچراوەتەوە کە مامۆستا ئامادەی کردووە.

هەنگاوەکانی چالاکییەکە Activity Procedure

١ لەگەڵ هەڤاڵێکتدا سەرنجی ئەو قوتووە بدە کە بە نهێنی مامۆستاکەت داپۆشیوەو بە ئێوەی داوە. هەموو ئەو تێبینییانە تۆماربکە کە لەو بڕوایەدای یارمەتیت دەدات بۆ زانینی ئەوەی لەناو قوتووەکە دایە.

٢ ڕاستە بەکاربهێنە بۆ ئەوەی لاکانی (دوورییەکانی) دەرەوەی قوتووەکەی پێ دیاری بکەیت. هەروەها تەرازوو بەکاربهێنە بۆ زانینی بارستەی قوتووەکە، ئەنجامەکان تۆماربکە (وێنەی أ).

٣ قوتووەکە بە وریاییەوە ڕابوەشێنە، بەبۆچوونت چەند تەن لە ناو قوتووەکە دایە؟ چی دەکەیتە بەڵگەو نیشانە بۆ قەبارەی تەنەکان؟ بەڵگەکردنەکانت و هۆیەکانی تۆماربکە.

٤ موگناتیسێك بەدەستی خۆت لەسەر ڕووی قوتووەکە چەسپ بکە. پاشان قوتووەکە خواربکەرەوە. ئایا موگناتیسەکە یەکێك لە تەنەکانی ناو قوتووەکەی کێشکردووە؟ ئەو هەنگاوە (تاقیکردنەوەیە) دووبارە بکەرەوە بە دانانی موگناتیسەکە لەسەر ڕووە جیاوازەکانی قوتووەکەدا.

وێنەی ب

وێنەی أ

٥ ئەو تەنانە چین کە پێشبینی دەکەیت لەناو قوتووەکە دابن؟ لە بۆچوونەکانتدا پشت بە پێوانەکان و تێبینییەکانت ببەستە.

٦ چیت کردە بەڵگە دەربارەی ئەوانەی لەناو قوتووەکەدان، وێنەیەك بکێشە کە ناوەوەی قوتوەکە پیشان بدات.

٧ ئێستا قوتووەکە بکەرەوە. بەراوردی بۆچوونەکانت دەربارەی تەنەکانی ناو قوتووەکە بکە. لەگەڵ ئەو شتانەی کە بە ڕاستی لەناو قوتووەکەددان. هەروەها بەراوردی بۆچوونەکانت دەربارەی ناوەوەی قوتووەکە و ڕاستی ناو قوتووەکە بکە.

دەرئەنجام بکە Draw Conclusions

١. چۆن بەڵگە هێنانەوەکەت دەربارەی تەنەکانی ناو قوتووەکە دەبینیت. بەبەراوردکردنیان لەگەڵ تەنە دانراوەکانی کە لە ڕاستیدا لە ناو قوتووەکەدان؟

٢. چۆن بۆچوونەکانت (بەڵگەهێنانەوەکەت) دەربارەی ناوەوەی قوتووەکە دەبینیت بەبەراوردکردن لەگەڵ ئەوەی کە لە ڕاستیدا هەیە؟

٣. **زاناکان چۆن کاردەکەن:** لەوانەیە هەندێك لە زاناکان چەند شتێکی جیاواز بکەنە بەڵگە کە ناتوانن ڕاستەوخۆ تێبینی بکەن بەراوردی بۆچوونەکانت (بەڵگەهێنانەوەکانت) بکە، دەربارەی ئەوەی لەناو قوتووەکەدا پێشبینیت لێدەکرد لەگەڵ ئەوەی کە لە ڕاستیدا لەناو قوتووەکەدا بوون. لەگەڵ بەڵگەهێنانەوەکانی هەڤاڵەکانتدا، ئایا لە چیدا بەڵگەهێنانەوەکانتان لێك دەچێت؟ وە لە چیدا لێك جیاوازن؟

٤. **لێکۆلێنەوەی زیاتر:** قوتوویەکی نهێنی (نادیار) بۆخۆت ئامادەبکەو تەنی جیاوازی تیادا بنێ. پاشان ئەو قوتووە بدەرە هەڤاڵێکت. هەڤاڵەکەت تێبینی قوتووەکەت دەکات و گریمانێ بۆ ئەوەی کە لەناو قوتووەکەدایە دادەنێت و هەروەها چۆن ڕووی ناوەوەی قوتووەکە دەردەکەوێت.

کارامەیی کردەکانی زانست

لەوکاتەی ناتوانیت ڕاستەوخۆ سەرنجی شتێك بدەیت، ئەوا دەتوانیت، هەندێك لە سیفەتەکانی بکەیتە بەڵگەو نیشانە، بۆ ئەوەی ئەوکارە بەجێبهێنی پێوستە سەرنجی ئەوە بدەیت کە چۆن ئەو تەنە لە بارودۆخی دیاریکراودا کارلێك دەکات.

فێردەبم

گەردیلە و توخمەکان
Atoms and Elements

بیردۆزی گەردیلەیی The Atomic Theory

لە چالاکی پێشوودا فێربوویت، کە ئاسان نییە لەبارەی تەنێکەوە بزانیت کە ناتوانیت بیبینیت. لەبەرئەوە زاناکانیش ڕووبەڕووی هەمان گرفت بوون لەوکاتەی کە هەوڵیان دەدا بزانن کە ماددە لە چی پێکهاتووە. فەیلەسوفی یۆنانی دیمکریتۆس، دیمکریتۆس یەکەم کەس بوو کە بیردۆزەکەی خۆی ساڵی ٤٠٠ پێش زایین خستەڕوو. ئەویش ئەوە دەردەخات کە ماددە لە تەنۆلکەی زۆر ورد پێکدێت کە ناتوانرێت دووکەرتی بکەیت (دابەشی بکەیت). کە زۆر وردن ناتوانرێت ببینرێت، بەڵام فەیلەسوفی یۆنانی ئەرستۆ کە لە دوای دیمکریتۆسی ژیاوە، لەوباوەڕەدابوو کە ماددە لە تەنۆلکە پێکنایەت. بیردۆزەکەی ئەرستۆ بۆ ماوەی ٢٠٠٠ ساڵ بە پەسەندکراوی مایەوە.

لە ڕوویەکی ترەوە هەردوو بیردۆزەکە هیچ بنەمایەك و بەڵگەیەکی تاقیگەییان نەبوو.

لەسەرەتای سەدەی نۆزدەهەمدا، زاناکان دەستیان بە پێوانەی کارلێکە کیمیاییەکان کرد. ئەو پێوانە کردنە توانای دایە زانای ئینگلیزی جۆن داڵتۆن بۆ خستنەڕووی بیردۆزی گەردیلەیی ماددە، کە پاڵپشت بوو بە بەڵگەی تاقیگەیی. بیردۆزی گەردیلەیی داڵتۆن دەڵێت... هەموو ماددەیەك لە تەنۆلکەی زۆر ورد پێکدێت پێیان دەڵێن گەردیلەکان.

✓ **بیردۆزی گەردیلەیی چییە؟**

بناسە

- پێکهاتەی ماددە.
- پێکهاتەی گەردیلە.
- توخم و کانزاکان.

زاراوەکان

ناووك nucleus
پرۆتۆن proton
نیوترۆن neutron
ئەلیکترۆن electron
توخم element
گەردیلە atom
گەردیلە ژمارە atomic number
گەرد molecule

ئەم باڵۆنانە پڕن لە گازی هیلیۆم کە لە گەردیلە پێکهاتووە.

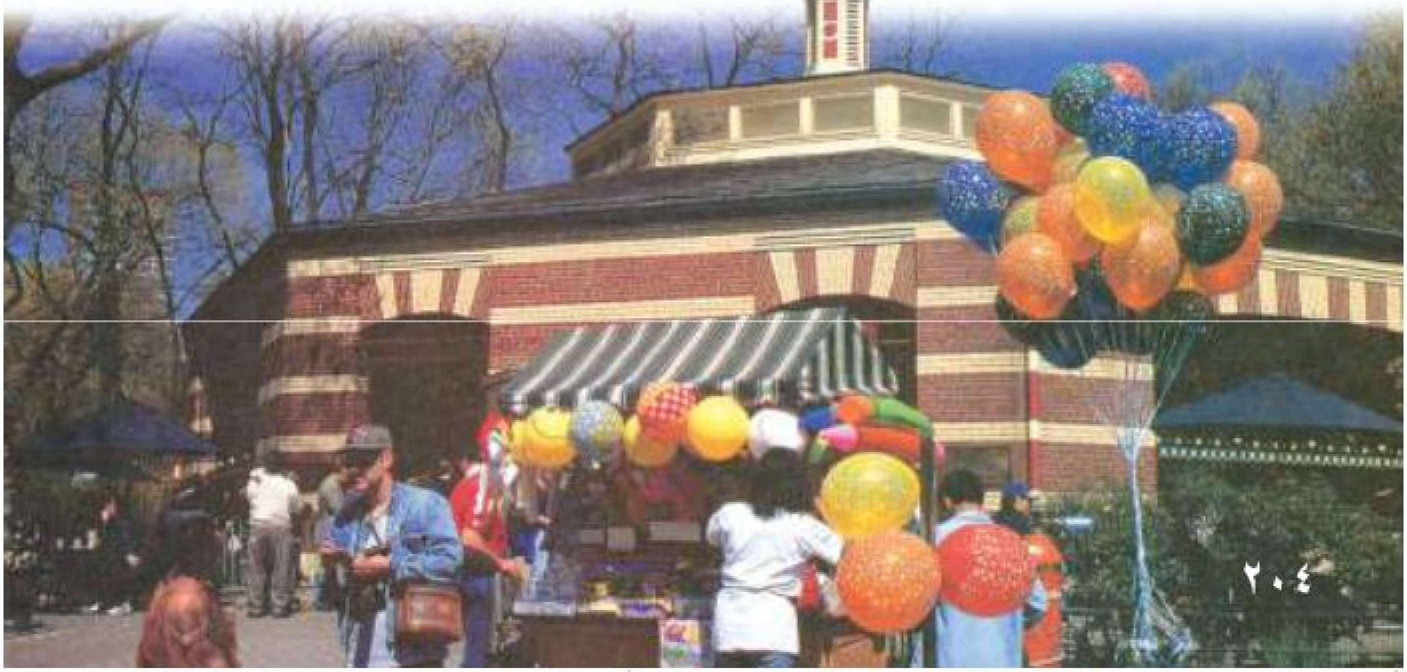

پێکهاتەی گەردیلە
The Structure of an Atom

گەردیلە چەندە بچووك دەبێت؟ بۆ نموونە دەتوانرێت (٥) ملیۆن گەردیلە لە تەنیشت یەکترەوە دابنرێت بۆ ئەوەی تیرەی خاڵی کۆتایی ڕستەیەك داپۆشێ. لەوکاتەی داڵتۆن بیردۆزەکەی دارشت، وای بەبیرداهات کە گەردیلە بچووکترین تەنۆلکەی ماددەیە، کە هیچ بەڵگەیەك نەبوو بۆ بوونی تەنۆلکەی وردتر لە گەردیلە. زاناکان ئێستا ئەوە دەزانن کە گەردیلە لە تەنۆلکەی وردتر لە خۆی پێکدێت کە ناودەبرێن بە تەنۆلکەکانی وردتر لە گەردیلە. لە چەقی گەردیلەدا **ناووك** هەیە. ناووك پێکدێت لە پرۆتۆن و نیوترونەکان.

پرۆتۆن تەنۆلکەیەکی وردترە لە گەردیلەو بارگەیەکی کارەبایی موجەبی هەیە. **نیوترۆن** تەنۆلکەیەکی وردترە لە گەردیلە و بارگەی کارەبایی نییە (هاوبارگەن) بەمەش ناووك دەبێتە بارگەی مووجەب، گەردیلە ئەلکترۆنیان تێدایە کە بە دەوری ناووکدا دەسووڕێنەوە. **ئەلکترۆن** تەنۆلکەیەکی وردترە لە گەردیلەو بارگەیەکی کارەبایی سالبی هەیە. لە ساڵی ١٩١٣ زانا نیلز بۆر نموونەیەکی بۆ پێکهاتەی گەردیلە خستەڕوو. لەو نموونەیەدا ئەلکترۆنەکان بە دەوری ناووکدا لە دووریەکی جێگیرەوە دەسووڕێنەوە. بەو ڕێڕەوانەی کە ئەلیکترۆنەکانی تیادا بەدەوری ناووکدا دەجووڵێن دەوترێت **ناستەکانی وزە**.

لەگەڵ ئەوەی کە ناووك زۆر بچووکە. بەڵام زۆربەی بارستایی گەردیلەکە لە ناووکدایە. بارستەی پرۆتۆن بە نزیکەیی ١٨٣٦جار گەورەترە لە بارستەی ئەلکترۆن، بەڵام یەکسانە بە بارستەی نیوترۆن. لەگەڵ بوونی جیاوازییەکی گەورە لە نێوان بارستایی پرۆتۆن و ئەلکترۆندا. بەڵام دووبارگەی کارەبایی یەکسان لە بڕداو جیاواز لە جۆریاندا هەیە. لەو هۆکارانەی کە یارمەتی پێکەوە بەستنی گەردیلە دەدەن بوونی کێشکردنە لە نێوان بارگەی مووجەبی پرۆتۆنەکان و بارگەی سالبی ئەلکترۆنەکاندا وە لەبەرئەوەی کە گەردیلە هەمان ژمارە لە پرۆتۆنەکان و ئەلکترۆنەکانی تێدایە، ئەوا گەردیلە هاوبارگەیە، ئەمەش لەبەرئەوەی بارگەی مووجەبی پرۆتۆن یەکسانە بە بارگەی سالیبی ئەلکترۆن.

کاتێك لە گەردیلەدا ژمارەی ئەلکترۆنەکان زیاتربێت لە ژمارەی پرۆتۆنەکان، ئەوا بارگەی گەردیلەکە سالب دەبێت. هەر کاتێکیش لە گەردیلەدا ژمارەی ئەلکترۆنەکان کەمتر بێت لە ژمارەی پرۆتۆنەکان ئەوا گەردیلە بارگەیەکی مووجەبی دەبێت.

✓ ئەو تەنۆلکە وردانەی کە گەردیلەیان لێ پێکدێت چیین؟

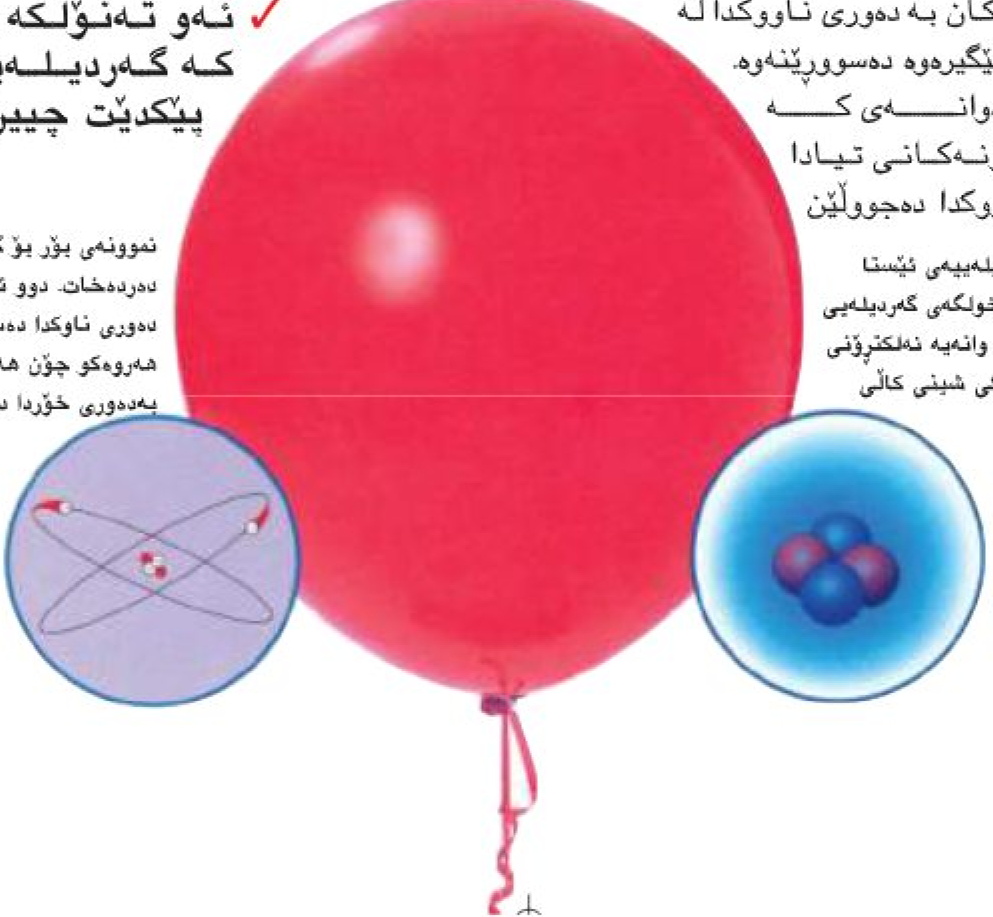

نموونەی بۆر بۆ گەردیلەی هیلیۆم دەردەخات. دوو ئەلکترۆنەکە بە دەوری ناوکدا دەسوڕێنەوە، هەروەکو چۆن هەسارەکان بەدەوری خۆردا دەسوڕێنەوە.

ئەو نموونە گەردیلەییەی ئێستا بەیڕدو دەکرێت خولگەی گەردیلەیی دەردەخات کە لە وانەیە ئەلکترۆنی تێدابێت (کە ڕەنگی شینی کاڵی هەیە).

توخمەکان Elements

توخم ماددەیەکە لە یەك جۆر گەردیلە پێکهاتووە. بۆ نموونە زێڕ (ئاڵتون) توخمە، ئەگەر یەك گەردیلەی لێ بکەیتەوە، ئەوا ئەو گەردیلەیە بە زێڕی دەمێنێتەوە.

گەردیلە بچووکترین یەکەی ماددەی توخمێکە، کە هەموو سیفەتەکانی ئەو توخمەی تێدایە. هەموو توخمێك **گەردیلە ژمارەی** هەیە، ئەویش ژمارەی هەموو پرۆتۆنەکانی گەردیلەیە لەو توخمەدا. زیاتر لە ١٠٠ توخم هەیە، هەریەکەیان ژمارەیەکی دیاریکراو پرۆتۆن لە ناوکەکەیاندا هەیە. بۆ نموونە، ناووکی گەردیلەی هایدرۆجین یەك پرۆتۆنی تێدایە. بەوەش گەردیلە ژمارەی هایدرۆجین دەبێت بە ١ وە گەردیلە ژمارەی سۆدیۆم دەبێت بە ١١. هەر گەردیلەیەك ١١ پرۆتۆنی تێدابێت، ئەوا بە دڵنیاییەوە گەردیلەی سۆدیۆمە.

زۆربەی توخمە خاوێنەکان لە دۆخی ڕەقیدان. لە پلەی گەرمی ژووردا. ژمارەیەك لە توخمەکانی وەك ئۆکسجین و نایترۆجین و هیلیۆم، لە دۆخی گازیدان. جیوەو برۆم تەنها ئەو دوو توخمەن کە لە پلەی گەرمی ژووردا لە دۆخی شلیدان. زۆربەی گەردیلەی توخمەکان بەشێوەی تاك نیین لە سرووشتدا، بەڵکو بە شێوەی گەردن، **گەرد** یەکە یەکە لە دوو گەردیلە یان زیاتر پێکدێت. ئەو هەوایەی کە هەڵیدەمژین، ئۆکسجین لە ناویدا لەسەر شێوەی گەردن.

هەر یەك گەرد لە ئۆکسجین، لە دوو گەردیلە ئۆکسجینی بەیەکەوە بەستراو پێکهاتووە. هەروەها هەر گەردە لە دوانۆکسیدی کاربۆن لە بەیەکەوە بەستنی یەك گەردیلە لە ئۆکسجین و دوو گەردیلە لە کاربۆن پێکهاتووە.

✓ توخم چییە؟

ئەڵماس

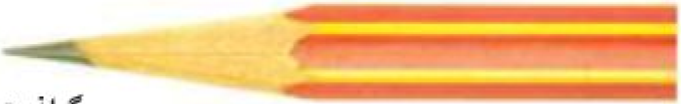

گرافیت

خەڵوز

ئەڵماس و گرافیت و خەڵوز لە گەردیلەکانی کاربۆن پێکدێن. لە ناوکی هەریەکەیاندا شەش پرۆتۆن هەیە. ئەو ماددانە سیفەتەکانیان جیاوازە، چونکە ڕیزبوونی گەردیلەکانی کاربۆن لە هەریەکەیاندا جیاوازە.

ئەم وێنەیە وێنەی گەردیلەی کاربۆنە شەش پرۆتۆن و شەش نیوترۆن لە ناووکدا ڕوون دەکاتەوە، بەڵام شەش ئەلکترۆنە جووڵاوەکە لەسەر شوێنێکی هەورەکەدان کە بە دەورەی ناووکدا دەسووڕێنەوە.

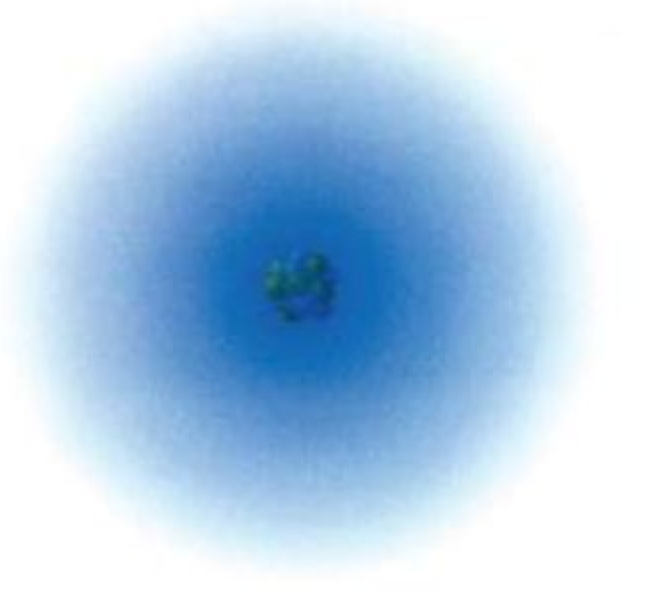

توخمە باوەکان

ناو	نموونەی ناووك	بەکارهێنانیان
ئۆکسجین گازێکی بێ ڕەنگی ناکانزایە. نزیکەی ٢١٪ی بەرگەهەوای زەوی پێکدێنێ. ئۆکسجین زۆرترین توخمی پێکهێنەری زەوییە. ئەویش بەشێوەی یەکگرتوویی لەگەڵ توخمەکانی تردا بۆ پێکهێنانی ماددە خاوەکانی زۆربەی کانزاو میتاڵەکانە.	گەردیلە ژمارەکەی ٨ 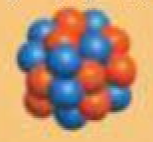	دەمامکەکە ئۆکسجین دەبەخشێ بە فڕۆکەوانەکە
سۆدیۆم سۆدیۆم کانزایەکی نەرمەو ڕەنگەکەی زیوییە. سۆدیۆم بە ئاسانی لەگەڵ توخمە ناکانزاکاندا یەکدەگرێت بۆ پێکهێنانی خوێ وەك کلۆریدی سۆدیۆم (خوێی چێشت)	گەردیلە ژمارەکەی ١١ 	هەڵمی سۆدیۆم لەم گڵۆپەدا دەدرەوشێتەوە لەکاتی تێپەڕبوونی تەزووی کارەبا بەناویدا
ئەلەمنیۆم (فافۆن) فافۆن کانزایەکی ڕەقە، ڕەنگەکەی زیوییە. لەبەرئەوەی بە ئاسانی لەگەڵ ئۆکسجیندا یەکدەگرێت بۆیە بە خاوێنی لە سرووشتدا بونی نییە. ئەلەمنیۆم (فافۆن) توخمی سێیەمەکە بەزۆری لە توێکڵی زەویدا هەیە.	گەردیلە ژمارەکەی ١٣ 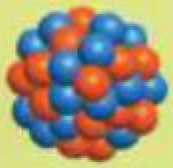	ئەلەمنیۆم لە پیشەسازی فڕۆکەدا بەکاردەهێنرێ، چونکە سووکەو و ڕەقە
سلیکۆن سلیکۆن نیمچە کانزایەکی ڕەق و ڕەنگ تێرە. توخمی دووەمە کە بەزۆری لە توێکڵی زەویدا هەیە. سلیکۆن بەشێوەیەکی سەرەکی لەگەڵ ئۆکسجیندا یەکدەگرێت بۆ پێکهێنانی ئاوێتەیەك کە لە لم دا هەیە.	گەردیلە ژمارەکەی ١٤ 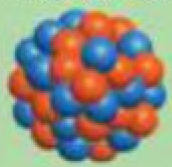	سوورە کارەباییەکان لەسەر پارچەی تەنك لە سلیکۆن چاپ دەکەن 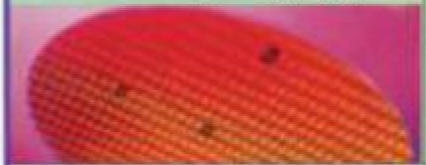
کلۆر کلۆر ناکانزایەکی گازییە، ڕەنگەکەی زەردێکی مەیلەو سەوزە. بۆنێکی تیژی هەیە. چڕی کلۆر دوو ئەوەندەو نیوی چڕی هەوایە. کاتێك لەگەڵ ئاودا تێکەڵ دەکرێت گیراوەیەك پێکدێنێ کە ڕەنگێکی زەردی کاڵی هەیە. کلۆر بە ئاسانی لەگەڵ کانزاکاندا یەکدەگرێ بۆ پێکهێنانی خوێ وەك (خوێی چێشت)	گەردیلە ژمارەکەی ١٧ 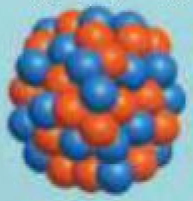	کلۆری سپیکەرەوە گیراوەی هایپۆکلۆریتی سۆدیۆم و ئاوە
ئاسن ئاسن کانزایەکی ڕەقە ڕەنگەکەی زیوی مەیلەو سپییە. لە توێکڵی زەویدا بڕێکی زۆر لەو میتاڵانە هەیە کە ئاسنیان تێدایە. زۆر لە ماددە سوودبەخشەکانی وەك پۆڵا لە ئاسن دروست دەکرێت. هەروەها ئاسن لە خوێنیشدا هەیە کە ئۆکسجین بۆ خانەکانی لەش دەیگوێزێتەوە.	گەردیلە ژمارەکەی ٢٦ 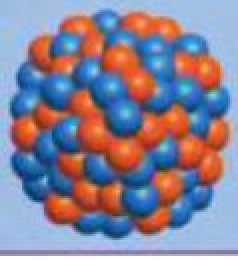	دەتوانرێت شێوەی پێویست بدرێ بە ئاسن کاتێك گەرم و سوور بکرێتەوە.

کانزاکان Metals

توخمەکان بەپێی سیفەتەکانیان پۆلێن دەکرێن نزیکەی سێ لەسەر چواری توخمەکان کانزان، هەموو کانزاکان لە پلەی گەرمی ژووردا ڕەقن، تەنها جیوە نەبێت. هەروەها کانزاکان درەوشانەوەیەکی توندیان هەیە، لەبەرئەوە زێڕ بەکاردەهێنرێ لە پیشەسازی خشڵدا. زۆربەی کانزاکان وەك زیو و نیکڵ، بریسکەی زیویی یان خۆڵەمێشیان هەیە. زۆربەی کانزاکان توانای پیاکێشانیان هەیە، واتە دەتوانرێت بگۆڕدرێت بۆ پەڕە یان تویژاڵی تەنك، هەروەك تویژاڵی فافۆن کە خۆراکی تیادا هەڵدەگیرێت.

هەروەها کانزاکان توانای ڕاکێشانیان هەیە واتە دەتوانرێت بگۆڕێن بۆ شێوەی تەلی باریك. بۆ نموونە مس و فافۆن بەکاردەهێنرێن بۆ دروستکردنی تەلی کارەبا. مس و فافۆن بەکاریش دەهێنرێ بۆ دروستکردنی تەلی کارەبا بەهۆی سیفەتێکی تریشەوە، چونکە کانزاکان گەیەنەرێکی باشن بۆ کارەبا. لەهەمان کاتیشدا گەیەنەرێکی باشن بۆ گەرمی. ئەو توخمانەی سیفەتی کانزاییان نییە وەك کاربۆن و فۆسفۆڕ و گۆگرد بە ناکانزاکان ناودەبرێن.

ناکانزاکان گەیەنەرێکی خراپن بۆ گەرمی و کارەبا، واتە نەگەیەنەرن، هەروەها توانای پیاکێشان و ڕاکێشانیان نییەو نابریسکێنەوە.

دەتوانرێ کانزا ڕابکێشرێت و بگۆڕدرێتە سەر شێوەی پەڕەی تەنك و بەکاربهێنرێت بۆ ڕازانەوەی خانووەکان.

هەندێجار مس بەکاردەهێنرێ بۆ دروستکردنی بنکی تاوە، چونکە گەیەنەرێکی باشە بۆ گەرمی.

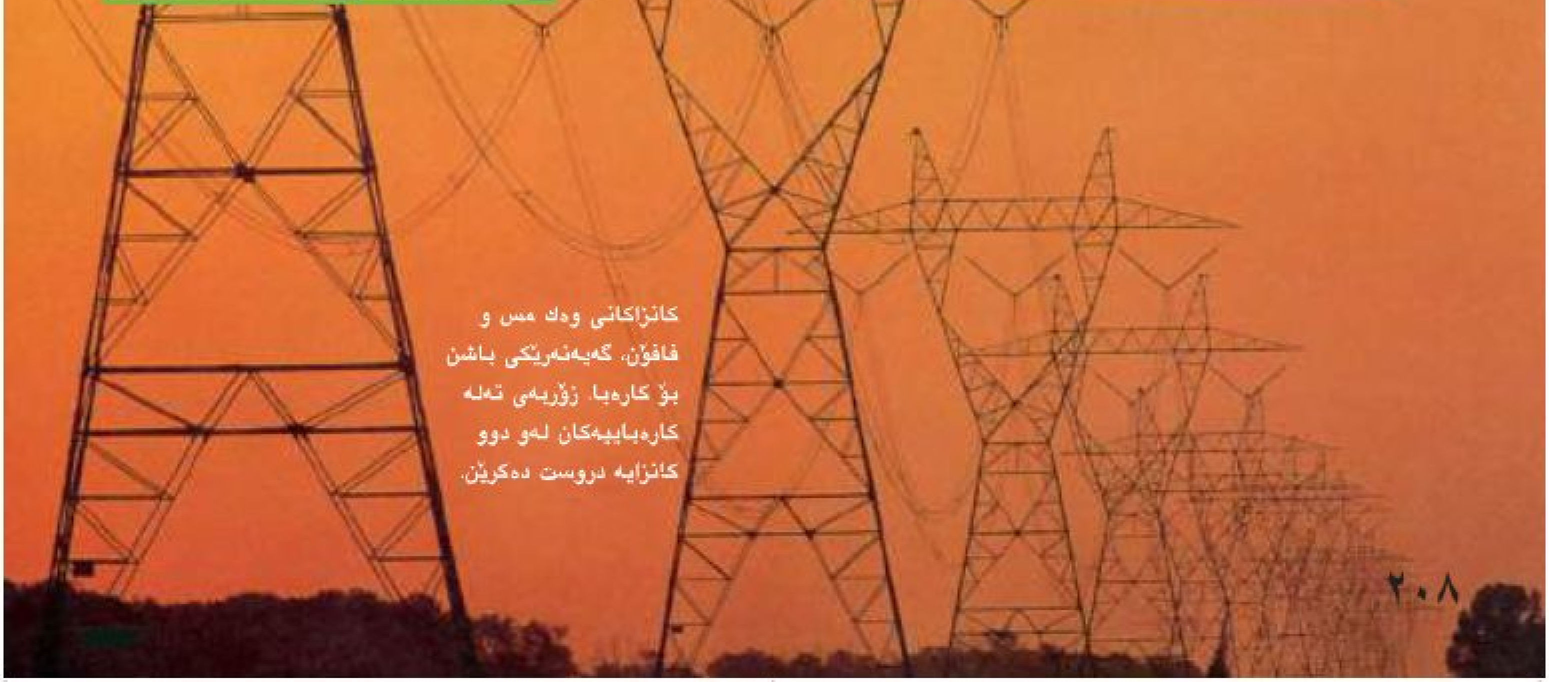

کانزاکانی وەك مس و فافۆن، گەیەنەرێکی باشن بۆ کارەبا. زۆربەی تەلە کارەباییەکان لەو دوو کانزایە دروست دەکرێن.

داڕشتەکان: مادده یان تێکەڵەیەکن لە کانزاکان. توخمی کانزایی خاوێن نین. بۆ نموونە، برونز داڕشتەیە کە لە مس و تەنەکە پێکدێت. وە پۆڵاش داڕشتەیەکە لە ئاسن و کاربۆن. وە مسی زەردیش داڕشتەیەکە لە مس و توتیا.

✓ **سیفەتی کانزاکان چییە؟**

پوختە Summary

مادده لە تەنۆلکەی ورد پێکدێت کە ناودەبرێت بە گەردیلە

گەردیلەش لە تەنۆلکەی وردتر لە گەردیلە پێکهاتووە کە ناودەبرێن بە پرۆتۆن و نیوترۆن و ئەلکترۆن.

توخمەکان: ماددەن لەیەك جۆر گەردیلە پێکهاتووە

کانزاکان: توخمی بریسکەدارن، کە توانای پیاکێشان و ڕاکێشان و گەیاندنی کارەباو گەرمییان هەیە.

پێداچوونەوە Review

١. ئەو تەنۆلکە وردانەی کە لە گەردیلە وردترن و ناووکیان لێ پێکدێت چین؟

٢. ئەو گەردیلانەی کە گەردیلە ژمارەیان جیاوازە لە چیدا جیاوازن؟

٣. پرۆتۆن و نیوترۆنەکان لەچیدا لێکدەچن؟ وە لە چیدا جیاوازن؟

٤. **بیرکردنەوەی ڕەخنەگرانە**: کانزایەك هەڵبژێرە کە دەیزانیت، وەسێ لەبەکارهێنانەکانی بڵێ کە سێ لە سیفەتی کانزاکان ڕوون بکاتەوە.

٥. **ئامادەکاری بۆ تاقیکردنەوە**: ئەو وشەیە چییە کە لەگەڵ وشەکانی تردا ناگونجێت؟

أ. پرۆتۆنەکان

ب. ئەلکترۆنەکان

ج. نیوترۆنەکان

د. توخمەکان

بەستنەوەکان

بەستن بە بیرکارییەوە

خەمڵاندن

زاناکان یەکەی گرام بۆ پێوانی بارستەی گەردیلە بەکارناهێنن، چونکە زۆر بچووکە، بەڵکو یەکەیەك بەکاردەهێنن کە ناودەبرێت بە یەکەی بارستەی گەردیلە.
بارستە گەردیلەی کاربۆن یەکسانە بە ١٢ یەکەی بارستەی گەردیلەیی.
بارستەی(٢٠) گەردیلەی کاربۆن و بارستەی ٢٠٠ گەردیلەی کاربۆن بخەمڵێنە؟

بەستن بە نووسینەوە

ڕاپۆرت

بیردۆزی گەردیلەیی ڕۆڵێکی گرنگی بینیووە لە پێشخستنی زانستی کیمیادا. گریمان تۆ پەیامنێری ڕۆژنامەیەکیت. جۆن داڵتۆنیش لەوکاتەدا بیردۆزی گەردیلەیی ڕاگەیاندووە. لێکۆڵینەوە بۆ مێژووی بیردۆزی گەردیلەیی بکە. پاشان وتارێك دەربارەی بیردۆزی جۆن داڵتۆنی گەردیلەیی بنووسە.

بەستن بە دروستییەوە

توخمە گرنگەکان

لەشی مرۆڤ پێویستی بە توخمێکی زۆر هەیە بۆ نموونە ئاسن. ئەو خۆراکانە بزانە کە توخمی ئاسنی تێدایە. لیستێك بۆ ئەو جۆرە خۆراکانە دابنێ. هاوبەشی بکە لەگەڵ قوتابییەکانی پۆلەکەتدا دەربارەی ئەنجامەکەت.

وانەی ٢

ئاوێتەکان چیین؟
What Are Compounds?

لەم وانەیەدا ...

لێدەکۆڵیتەوە
چۆن توخمەکان پۆلێن دەکەیت

فێری
خشتەی خولی و ئاوێتەکان دەبیت

زانست دەبەستیتەوە
بە بیرکاری و نووسینەوە

تێکەڵکردنی ماددە کیمیاییەکان هەندێ جار ماددەی پێشبینی نەکراو بەرهەم دەهێنێت.

لێدەکۆڵمەوە

پۆلێنکردنی توخمەکان
Grouping Elements

ئامانجی چالاکییەکە: Activity Purpose هەروەك چۆن دەتوانرێت ڕووەك و گیانەوەران بەپێی سیفەتەکانیان بۆ کۆمەڵەکانیان پۆلێن بکرێت، بەهەمان شێوە دەتوانین ماددە نازیندووەکان پولێن بکەین. زاناکان توخمەکانیان بەپێی سیفەتەکانیان کۆکردۆتەوە. گریمان تۆ ١٠٠کارتت هەیە و هەر کارتێك لەوانە سیفەتی توخمێك دەگرێتەخۆی. وە ئەوکارتانەت بە شێوەی کۆمەڵەکان دابەشکرد. بەهەمان شێوەی ئەنجامدانی زاناکان. ئەگەر کارتەکانی هەر کۆمەڵەیەکت خوێندەوە، دەتوانیت دەستنیشانی سیفەتە هاوبەشەکانی نێوان توخمەکانی هەر کۆمەلەیەك بکەیت. لەم چالاکییەدا فێری ئەوە دەبیت کە چۆن توخمەکان پۆلێن دەکرێن.

کەرەستەکان Materials

- پەڕە توێژاڵی فافۆن
- دارشتەی لەحیمکردن لە قورقوشم
- باڵۆنێکی پڕکراو لە هیلیۆم
- تەلی مسی
- پێنووسی ڕەش (گرافێت)
- گۆگرد
- تەلی کاغەزگرە لە ئاسن

وریا بە

هەنگاوەکانی چالاکییەکە Activity Procedure

١ ئەو خشتەیەی لە کتێبی ڕاهێناندا لەلاپەڕەی ١٠٢دا هاتووە بەکاربهێنە بۆ تۆمارکردنی سیفەتی ئەو توخمانەی کە تێبینیان دەکەیت.

٢ ئەو توخمانە چین کە شتەکان دەنوێنن؟ وەڵامەکانت لە ستوونی دووەمی خشتەکەدا تۆماربکە.

٣ سەرنجی هەر توخمێك بدە. ئایا ڕەقن یان شلن یان گازن، لە پلەی گەرمی ژوورەکەدا؟ تێبینییەکانت لە ستوونی (دۆخ) کە لە خشتەکەدایە تۆمار بکە.

٤ ڕەنگی هەر توخمێك چییە؟ (بەوریاییەوە کاربکە بۆ ئەوەی برێك لە هیلیۆم لە باڵۆنەکەوە دەربچێت) ئەوەی تێبینی دەکەیت لە خشتەکەدا تۆماری بکە (وێنەی أ).

٥ ئەو توخمانە چین کە بریسکانەوەیان هەیە؟ (لە ستوونی پێنجەمی خشتەکەدا تێبینییەکانت تۆماربکە).

وێنەی أ

وێنەی ب

سیفەتەکان	توخم	دۆخ	ڕەنگ	بریسکانەوە	توانای پیاکێشان
تۆێژاڵی (پەڕە) فافۆن					
تەلی مس					
تەلی کاغەزگرە لە ئاسن					
گۆگرد					
گرافیت					
دارشتەی لەحیمکردن					
ئەو گازەی لە باڵۆنەکەدایە					

٦ کام لە توخمەکان بە ئاسانی دەنووشتێتەوە؟ ئەوەی تێبینی دەکەیت لە ستوونی «توانای پێداکێشان) لە خشتەکەدا تۆماری بکە.

وریابە دوای ئەوەی دەستەکانت بەر شتەکانی چالاکییەکە دەکەوێت بیشۆ. (وێنەی ب).

دەرئەنجام بهێنە Draw Conclusions

١. سیفەتە لێکچووەکانی توخمە جیاوازەکان کە تێبینیت کردن چیبوون؟

٢. پشت ببەستە بەو سیفەتانەی کە تێبینیتکردن بۆ پێکهێنانی کۆمەڵەکان. ئەو توخمانەی کە دەتوانیت بەیەکەوە کۆیان بکەیتەوە چین؟ هۆی وەڵامەکەت ڕوونبکەرەوە.

٣. **زاناکان چۆن کاردەکەن:** زاناکان خشتەیەکی خولیان دانا، توخمەکانیان بەپێی سیفەتەکانیان بۆ کۆمەڵەکان پۆلێنکرد. ئەوەی کە تێبینیتکرد بەکاریبهێنە بۆ ئەوەی پێشبینی لەوەبکەیت کە کام لەو توخمانەی چالاکییەکە لە خشتەی خولییدا لەیەکەوە نزیکن.

کارامەیی کردەکانی زانست

کاتێك ئەوەی تێبینیت کردو بەکارتهێنا دەربارەی توخمە جیاوازەکان، ئەوا دەتوانیت **پێشبینی** لە پەیوەندی نێوان ئەو توخمانە بکەیت.

لێکۆڵینەوەی زیاتر: بیر لە هەندێ سیفەتی تر بکەرەوە کە دەتوانرێت بەکاربهێنرێت لە پۆلێنکردنی توخمەکاندا. ئایا سیفەتی ئەوتۆ هەن کە بتوانیت تاقیبکەیتەوە؟ پلانی لێکۆڵینەوەیەکی سادە دابنێ و بەسەریەکێك لە کۆمەڵە توخمەکانی ئەو چالاکییە بەجێبهێنە.

فێردەبم

توخم و ئاوێتەکان

Elements and compounds

خشتەی خولی The Periodic Table

بزانە

- چۆن توخمەکان لە چەند کۆمەڵەیەکی ناوخشتەی خولیدا ڕیزکراون؟
- چۆن ناوێتەکان پێکدێن؟

زاراوەکان

خشتەی خولیی
periodic table
ئاوێتە compound

لە چالاکی پێشوودا فێری ئەوە بوویت کە دەتوانیت هەندێك لە توخمەکان لەیەك کۆمەڵەدا دابنێیت، لەبەرئەوەی سیفاتی لێکچوویان هەیە. لە ساڵی ١٨٦٩ دا زانای کیمیایی ڕوسی دیمیتری مەندەلیف توخمەکانی بەپێی بارستەی گەردیلەییان ڕیزکرد. زانا مەندەلیف تێبینی ئەوەیکرد، ئەگەر توخمەکان بەپێی بارستە گەردیلەیان لە کەمەوە بۆ زۆر ڕیز بکات، ئەوا سیفەتەکانیان بە شێوازی دووبارە بوونەوە ڕێکدەخرێن. لە پاشدا زاناکان بۆیان دەرکەوت چاکتروایە توخمەکان بە پشت بەستن لەسەر ژمارەی پرۆتۆنەکانی ناوناوکی گەردیلەیی توخمەکە بێت. لەجیاتی بارستەی گەردیلەیی توخمەکە.

تیشکێک لەسەر بابەتەکە

کۆمەڵەی ١٠	کۆمەڵەی ١١	کۆمەڵەی ١٢	کۆمەڵەی ١٣	کۆمەڵەی ١٤	کۆمەڵەی ١٥	کۆمەڵەی ١٦	کۆمەڵەی ١٧	کۆمەڵەی ١٨
								2 He هیلیۆم 4.0
			5 B بۆرۆن 8.01	6 C کاربۆن 12.0	7 N نایترۆجین 14.0	8 O ئۆکسجین 16.0	9 F فلۆر 19.0	10 Ne نیۆن 20.2
			13 Al ئەلەمنیۆم 27.0	14 Si سلیکۆن 28.1	15 P فۆسفۆر 31.0	16 S گۆگرد 32.1	17 Cl کلۆر 35.5	18 Ar ئارگۆن 39.9
28 Ni نیکل 58.7	29 Cu مس 63.5	30 Zn تۆتیا(زینک) 65.4	31 Ga گالیۆم 69.7	32 Ge جیرمانیۆم 72.6	33 As زرنیخ 74.9	34 Se سیلینیۆم 79.0	35 Br برۆم 9.97	36 Kr کریپتۆن 83.8
46 Pd بیرکلیۆم 106.4	47 Ag زیو 107.9	48 Cd کادیمیۆم 112.4	49 In ئیندیۆم 114.8	50 Sn تەنەکە 118.7	51 Sb ئەنتیمۆن 121.8	52 Te تیلیریۆم 127.6	53 I یۆد 126.9	54 Xe زینۆن 131.3
78 Pt پلاتین 195.1	79 Au زێر 197.0	80 Hg جیوە 200.6	81 Tl ثالیۆم 204.4	82 Pb قورقوشم 207.0	83 Bi بزمۆن (209.0)	84 Po پۆلۆنیۆم (209.0)	85 At ئەستاتین (210.0)	86 Rn رادۆن (222.0)
110 Uun (269)	111 Uuu (272)	112 Uub (285)	113 Uut (284)	114 Uuq (289)	115 Uup (288)			
63 Eu یۆرۆپیۆم 152.0	64 Gd گادۆلینیۆم 140.1	65 Tb تەربیۆم 158.9	66 Dy دیسپرۆزیۆم 164.9	67 Ho هۆلمیۆم 164.9	68 Er ئێربیۆم 167.3	69 Tm ثۆلیۆم 168.9	70 Yb ئیتربیۆم 173.0	71 Lu لیۆتیتیۆم 175.0
95 Am ئەمریکیۆم (243.1)	96 Cm کۆریۆم (247.1)	97 Bk بیرکلیۆم (249.1)	98 Cf کالیفۆرنیۆم (251.1)	99 Es فلۆر (252.1)	100 Fm فرمیۆم (257.1)	101 Md مەندلیفیۆم (258.1)	102 No نۆبلیۆم (259.1)	103 Lr لورنسیوم (262.1)

لــە **خشتــەی خــولـی** نوێدا تـوخـمـەکـان بـەپێی گـەردیـلـەژمـارەیـان ڕیـزکـراون. هـەروەهـا ئـەو تـوخـمـانـەی سیفـەتـی لیکچوونیـان هـەیـە دەکـەونـە هـەمـان ستوونـەوە. تـوخـمـەکـانـی هـەمـان کۆمـەڵـەش سیفـەتـی کیمیـایـی لێکچوویـان هـەیـە. هـەمـوو ئـەو توخمانەی کە دەکەونە لای چەپ و ناوەڕاستەوە، جگە لە هـایـدرۆجین، کـانـزان. وە هـەمـوو ئـەو تـوخـمـانـەی دەکەوونە ئەوپەڕی لای ڕاستی خشتەکەوە نـاکـانزان. لە نێوان کانزاکان و ناکانزاکاندا ئەو توخمانە هەیە کە سیفـەتـی هـاوبـەشی کـانـزاو نـاکـانـزاییـان هـەیـە. کە پێیـان دەوترێت **نیمچە کانزاکان**.

هـەر چوارگۆشەیەکی خشتەکە نموونەی توخمێکە لە ناو چوارگۆشەکەدا.

چوارگۆشەکە گەردیلەژمارەی توخمەکەو هێماکە و نـاوەکـەی دەگـرێتـەخـۆی. هـێمـای کـیـمـیـایـیـەکـەی کـورتـەی نـاوی تـوخـمـەکـەیـە. لـەسـەرەتـای دانـانـی خشتـەی خـولیـدا، چوارگۆشەی بـەتـاڵـی تێدا مـابـوو، ئەوانەش چوارگۆشەی ئەو توخمانە بوون کە هێشتا نـەدۆزرابـوونـەوە. بـەپشت بـەستن بـە خشتـەکـە زانـا مەندەلیف بەشێوەیەکی ڕاست پێشبینی دۆزینەوەی سێ تـوخـمـی نـوێی سیفـەت دیـاریـکـراوی کـرد. تـا ئێستـاش بـەردەوام تـوخـمـی نوێ بۆ خشتـەکە زیـاد دەکرێت، بەڵام ئەو توخمانە زۆربەیان لە تاقیگەکان دروست دەکرێن.

✓ ئەو هۆکارەی کە پشتی پێ بەسترا بۆ ڕیزکردن و ڕێکخستنی توخمەکان لە خشتەی خولیی نوێدا چییە؟

خشتەی خولیی

	کۆمەڵەی ١	کۆمەڵەی ٢	کۆمەڵەی ٣	کۆمەڵەی ٤	کۆمەڵەی ٥	کۆمەڵەی ٦	کۆمەڵەی ٧	کۆمەڵەی ٨	کۆمەڵەی ٩
خولی ١	1 H هایدرۆجین 1.0								
خولی ٢	3 Li لیثیۆم 6.9	4 Be بریلیۆم 9.0							
خولی ٣	11 Na سۆدیۆم 23.0	12 Mg مەگنسیۆم 24.3							
خولی ٤	19 K پۆتاسیۆم 39.1	20 Ca کالیسیۆم 40.1	21 Sc سکاندیۆم 45.0	22 Ti تیتانیۆم 47.9	23 V ڤانادیۆم 50.9	24 Cr کرۆم 52.0	25 Mn مەگنیز 54.9	26 Fe ئاسن 55.8	27 Co کۆباڵت 58.9
خولی ٥	37 Rb رۆبیدیۆم 85.5	38 Sr سترۆنتیۆم 87.6	39 Y یتریۆم 88.9	40 Zr زیرکۆنیۆم 91.2	41 Nb نایۆبیۆم 92.9	42 Mo مۆلیبدینۆم 95.9	43 Tc تکنیتیۆم (97.9)	44 Ru ڕۆتینیۆم 101.1	45 Rh رۆدیۆم 102.9
خولی ٦	55 Cs سیزیۆم 132.9	56 Ba باریۆم 137.3	57 La لانتانۆم 138.9	72 Hf هافنیۆم 178.5	73 Ta تانتالۆم 180.9	74 W تەنگستن 183.8	75 Re رینیۆم 186.2	76 Os ئۆزمیۆم 190.2	77 Ir ئیریدیۆم 192.2
خولی ٧	87 Fr فرانسیۆم (223.0)	88 Ra رادیۆم (226.0)	89 Ac ئەکتینیۆم (227.0)	104 Rf ڕەزەرفۆردیۆم (261.1)	105 Db دیۆبنیۆم (262.1)	106 Sg سیبۆرجیۆم (263.1)	107 Bh بۆریۆم (262.1)	108 Hs هیسیۆم (265)	109 Mt مەیتنەریۆم (266)

لانثەنیدەکان	58 Ce سیریۆم 140.1	59 Pr برازیۆدیمیۆم 140.9	60 Nd نیۆدیمیۆم 144.2	61 Pm پرۆمیثیۆم (144.9)	62 Sm سەماریۆم 140.1
ئەکتینیدەکان	90 Th ثۆریۆم 252.0	91 Pa پرۆتکتینیۆم 231.0	92 U یۆرانیۆم 238.0	93 Np نیپتینیۆم (237.0)	94 Pu پلۆتۆنیۆم 244.[illegible]

1 — گەردیلە ژمارە
H — هێمای توخم
هایدرۆجین — ناوی توخم
1.0 — بارستە ژمارە

کانزا	ڕەق
نیمچە کانزا	شل
ناکانزا	گاز

ئاوێتەکان Compounds

زۆربەی توخمەکان لە سرووشتدا بە توخمەکانی ترەوە بەستراون بۆ ئەوەی لەگەڵ یەکتریدا ئاوێتەکان پێکبهێنن.

ئاوێتە ماددەیەکە لە گەردیلەکانی دوو توخم یان زیاتر پێکدێت. بۆ نموونە، ئاو ئاوێتەیەکە، گەردیلەی هایدرۆجین و ئۆکسجینی تێدایە. خوێی چێشت، واتە کلۆریدی سۆدیۆم، گەردیلەی سۆدیۆم و کلۆری تێدایە. **شێوگی کیمیایی ئاوێتەیەک** توخمەکانی کە لێی پێکهاتووەو ژمارەی گەردیلەکانیان دەردەخات. شێوگی کیمیایی ئاو بریتییە لە H_2O. ژمارە ٢ ی دوای H ئەوە دەگەیەنێت کە هەر گەردێک لە ئاو دوو گەردیلە لە هایدرۆجینی تێدایە، هەروەها هەر گەردێک لە ئاو گەردیلەیەک لە ئۆکسجینی تێدایە. شێوگی کیمیایی خوێی چێشت بریتییە لە NaCl. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت، کە هەر گەردێک لە خوێی چێشت لە گەردیلەیەک سۆدیۆم و گەردیلەیەک کلۆر پێکهاتووە. شێوگی کیمیایی گلوکۆز یان تاکە شەکر بریتییە لە $C_6H_{12}O_6$. واتە لە هەر گەردێکی گلوکۆزدا ٦ گەردیلە کاربۆن و ١٢ گەردیلە لە هایدرۆجین و ٦ گەردیلە لە ئۆکسجین هەیە.

کاتێك گەردیلەکان پێکەوە دەبەسترێن بۆ ئەوەی ئاوێتەیەك پێکبهێنن رووبەرووی گۆڕانی کیمیایی دەبنەوە. سیفەتەکانی ئاوێتە جیاوازە لە سیفەتەکانی ئەو توخمانەی لێی پێکهاتووە. هایدرۆجین و ئۆکسجین هەردووکیان گازن. کاتێك یەکدەگرن ئاو پێکدەهێنن، کە ئاوێتەیەکی شلە. دووبارە ئاوێتەکانیش دەتوانن لەگەڵ یەکتردا کارلێك بکەن. کاتێك ئاوێتەکان کارلێك دەکەن دەگۆڕێن و ئەنجامی نوێ پێکدەهێنن. بۆ نموونە، ترشی هایدرۆکلۆریك لە گەردیلەکانی هایدرۆجین و کلۆر پێکدێت، لەگەڵ هایدرۆکسیدی سۆدیۆمدا کە لە گەردیلەکانی سۆدیۆم و هایدرۆجین و ئۆکسجین پێکهاتووە، کارلێك دەکات، کلۆریدی سۆدیۆم بەرهەم دێت، کە (گەردیلەی سۆدیۆم و کلۆری تێدایە) هەروەها ئاو کە گەردیلەکانی هایدرۆجین و ئۆکسجنی تێدایە.

✓ شێوگی کیمیایی چی ڕوون دەکاتەوە؟

لێرەدا کارێکی کیمیایی ڕوودەدات، لە یەکێك لەو کارلێکانەدا ئاسن لەگەڵ ئۆکسجیندا یەکدەگرێت و ئۆکسیدی ئاسن «ژەنگ» پێکدەهێنن. لە کارلیکی تردا گازۆلین دەسووتێ و دوانۆکسیدی کاربۆن و هەڵمی ئاو پێکدێت لەگەڵ بەرهەم هاتنی بڕێك لە وزە کە بەکاردەهێنرێ بۆ جووڵاندنی ئۆتۆمبێلەکە.

پوختە Summary

لە خشتەی خولیدا توخمەکان بەپێی زیادبوونی ژمارەی گەردیلەیی و لێکچوونی سیفەتەکانیان ڕیزبەندکراون. خشتەی خولی ناوی هەموو توخمە زانراوەکان و هێما کیمیاییەکانیان و گەردیلە ژمارەکانیان دەردەخات. ئاوێتە بریتییە لە یەکگرتنی دوو توخمی جیاواز یان زیاتر. شێوگی کیمیایی ژمارەی گەردیلەکانی هەر توخمێك لەو توخمانە، ئەوانەی کە گەردێکی ئاوێتەکە پێکدەهێنێت دەردەخات.

پێداچوونەوە Review

١. دوو لاپەڕەی (٢١٢ و ٢١٣)ی خشتەی خولی بەکاربهێنە، بۆ ئەوەی ناوی ئەو توخمە بدۆزیتەوە کە گەردیلەکەی ٣٦ پرۆتۆنی تێدایە.

٢. لەکام شێوەدا زۆربەی توخمەکان لە سرووشتدا هەن؟ ئەوە چی دەگەیەنێت؟

٣. **بیرکردنەوەی ڕەخنەگرانە:** بەبەکارهێنانی خشتەی خولییەك ئەم توخمانەی خوارەوە پۆلێن بکە بۆ کانزاو ناکانزا: ئاسن، کۆبالْت، سۆدیۆم، ئۆکسجین، کلۆر، هیلیۆم.

٤. **ئامادەکاریی بۆ تاقیکردنەوە:** ئەوەی پەیوەندیدارە بە توخمەوە، کام لەمانەی خوارەوە لە خشتەی خولیدا ناوی نەهاتووە.

أ. ناو ج. گەردیلە ژمارە

ب. ڕەنگ د. هێمای کیمیایی

بەستنەوەکان

بەستن بەبیرکارییەوە

بەکارهێنانی کەرت:

شێوگی کیمیایی ڕێژەی گەردیلەکان لە ئاوێتەکان نیشان دەدات. بەپێی ئەو زانیارییە، دەتوانیت ئەو کەرتەی کە ڕێژەی ژمارەی گەردیلەکانی توخمێك بۆ ژمارەی گەردیلەکانی توخمێکی تر دەنوێنێت لە هەمان ئاوێتەدا دیار بکەیت. بۆ نموونە، شێوگی کیمیایی ئامۆنیا یان گازی نۆشادر بریتییە لە NH_3. ئەو کەرتەی ڕێژەی گەردیلەکانی نایترۆجین بۆ گەردیلەکانی هایدرۆجین دەنوێنێت چییە؟ هەروەها ئەو کەرتەی ژمارەی گەردیلەکانی نایترۆجین بۆ کۆی ژمارەی گەردیلەکانی گەردی ئامۆنیا دەنوێنێت چییە؟

بەستن بە نووسینەوە

وەسفکردن

یەکێك لە توخمەکانی خشتەی خولیی هەڵبژێرە. پاشان هەستە بە لێکۆڵینەوەیەك دەربارەی ئەو توخمەی کە هەڵتبژاردووە. لە دواییدا ڕاپۆرتێك بنووسە کە وەسفی بەکارهێنانەکان و سیفەتەکانی ئەو توخمە بگرێتە خۆی. ڕاپۆرتەکەت پێشکەشی مامۆستاکەت بکە.

وانەی ٣

سیفەتی ئاوێتەکان چیین؟
Properties of Compounds?

لەم وانەیەدا ...

لێدەکۆڵێتەوە

لەچۆنیەتی دیاریکردنی ترش و تفتەکان.

فێری

هەندێك لە سیفەتەکانی ئاوێتە کیمیاییەکان دەبێت.

زانست دەبەستیتەوە

بە بیرکاری و نووسینەوە.

زۆربەی میوەکان و جۆرەکانی شەربەت ترشیان تێدایە.

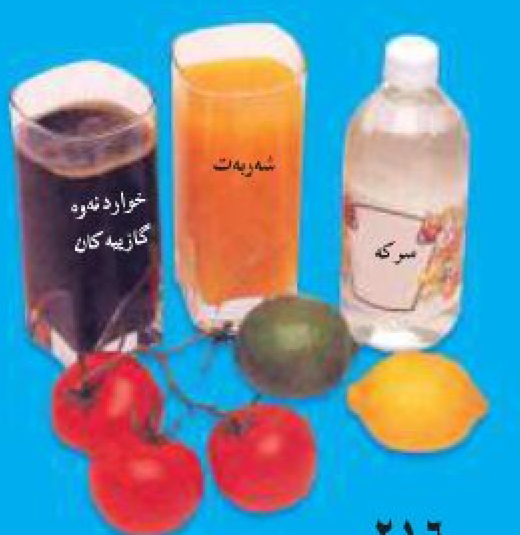

لێدەکۆڵمەوە

دیاریکردنی ترش و تفتەکان
Identifying Acids and Bases

ئامانجی چالاکییەکە: Activity Purpose

هەندێك لە ماددە خاوێنەکان بەپێی سیفەتەکانیان پۆلێن دەکرێن. ترش و تفتەکان دوو کۆمەڵەی سەرەکیی ماددە کیمیاییەکانن بەپێی سیفەتەکانیان پۆلێن کراون. زۆربەی ئەو بەرهەمانەی لەماڵەکاندا بەکاردەهێنرێن ترش و تفتیان تێدایە. لەم چالاکییەدا تاقیکردنەوە بۆ زۆربەی گیراوەکانی ناوماڵ دەکەیت بۆ ئەوەی ترشەکان لە تفتەکان جیابکەیتەوە.

کەرەستەکان Materials

- چاویلکەی پارێزەر
- بەروانکە بۆ تاقیگە
- دەستەسڕ (کلێنکس)
- کاغەزی گوڵەبەڕۆژەی شین
- کاغەزی گوڵەبەڕۆژەی سوور
- دڵۆپێنەر
- گیراوەکانی ماڵەکان (سرکە، گیراوەی ئەمۆنیا بۆ پاکژکردنەوە، شلەی دژ بە ترشەلۆك، خواردنەوەی گازی، شەربەتی لیمۆ، شیر، چا، هاڕاوەی پاکژکردنەوە).
- کاغەزی ناسەرەوەی گشتیی

وریا بە

هەنگاوەکانی چالاکییەکە Activity Procedure

١. **وریا بە** چاوێلکەی پارێزەر و بەروانکەش بپۆشە دووربکەرەوە لە دەستلێدانی ماددە کیمیاییەکان. دوای کۆتایی هاتنی تاقیکردنەوەکە دەستت بەباشی بشۆ. کاغەزی گوڵەبەڕۆژەی شین و سوور لەسەر دەستەسڕە کاغەزەکە دابنێ. پاشان دڵۆپێك لە سرکە بکەرە سەر هەردوو کاغەزە گوڵە بەڕۆژەکە. سەرنج بدە کەچی ڕوودەدات و تۆماری بکە. (وێنەی أ).

٢. گیراوەکانی تر بەهەمان ڕێگە تاقیبکەرەوە. ئەنجامەکانت هەمووجارێك تۆماربکە. ئاگاداربە لەوەی کە هەمووجارێك کاغەزی گوڵەبەڕۆژەکە لەسەر ڕووبەرێکی وشکی دەستەسڕە کاغەزەکە دادەنێیت.

وێنەی أ

وێنەی ب

٣ هەردوو هەنگاوی ٢،١ دووبارە بکەرەوە، بە بەکارهێنانی کاغەزی ناسەرەوەی گشتیی لە جیاتی کاغەزی گوڵەبەڕۆژە. ئەو ڕێنماییانەی پاشکۆن بە کاغەزی ناسینەوەی گشتی بەکاربهێنە بۆ ئەوەی بڕی ڕەنووسی هایدرۆجینی (PH) بۆ هەموو ئەو گیراوانەی تاقیکردنەوەیان بۆ دەکەیت دیاری بکەیت (وێنەی ب).

٤ ئێستا ناسەرەوەی گشتی بەکاربهێنە، بۆ ئەوەی ئەو ماددانەی تاقیکردنەوەیان بۆ دەکەیت پۆلێن بکەیت. هەموو ماددەکان پۆلێن بکە بۆ ترش تفت یان بۆ ماددەیەك کە لە هیچیان نەبێت. گریمانێك دەربارەی کاریگەری ترش یان تفت لەسەر کاغەزی گوڵەبەڕۆژە دابنێ.

دەرئەنجام بهێنە Draw Conclusions

١. چۆن ڕێنماییەکانی ناسەرەوەی گشتیت بەکارهێنا بۆ ئەوەی هەر ماددەیەك پۆلێن بکەیت؟

٢. ئایا هیچ ماددەیەکت پۆلێن کردووە کە لە ماددەی ترش یان تفت نەبووبێت؟ وەڵامەکەت ڕوونبکەرەوە.

٣. **زاناکان چۆن کاردەکەن:** کاتێك زاناکان تاقیکردنەوەیەك دووبارە دەکەنەوە گۆڕانکارییەکان ڕێکدەخەن، بەو شێوەیە ئەنجامەکان بە وردیی کاری بۆ دەکرێت. تۆ تاقیکردنەوەیەکت دووبارەکردەوە گۆڕانکارییەکانت ڕێکخست، کاتێك ناسەرەوەی جیاوازت بەکارهێنا. ئەو گریمانە چیبوو کە دەربارەی کاریگەری ترش و تفت لەسەر کاغەزی گوڵەبەڕۆژە داتنابوو.

لێکۆڵینەوەی زیاتر: ئایا دەتوانیت بیر لە گیراوەی تر بکەیتەوە، تا بتوانی تاقیکردنەوە بۆ ژمارەی هایدرۆجینی تایبەت بەو گیراوانە بکەیت؟ گریمانێکی هەڵهێنجراو لەم پرسیارەی خوارەوە دابنێ: ئایا گیراوەکە ترشە یان تفتە؟ پاشان پرسیار لە مامۆستاکەت بکە کە ئایا دەتوانیت تاقیکردنەوە بۆ ئەو گیراوەیە بکەیت؟

کارامەیی کردەکانی زانست

کاتێك تاقیکردنەوە بۆ بەراوردکردنی هەندێك لە ماددەکان دەکەیت. گرنگ ئەوەیە **گۆڕاوەکان ڕێکبخەیت**. بۆ ئەوەی وردکاری بەراوردەکە مسۆگەر بکەیت. پێویستە لە سەرت تاقیکردنەوە لەهەمان بارودۆخدا بۆ ماددەکان بکەیت

فێردەبم

ترش و تفتەکان Acids and Bases

ترش و تفتەکان Acids and Bases

زۆربەی ئەو ئاوێتانەی لە چالاکی پێشوودا تاقیتکردنەوە، سەر بە دوو کۆمەڵەن، ئەوانیش ترش و تفتەکانن.

ترش ئاوێتەیەکە بە ئاسانی کارلێك لەگەڵ ماددەکانی تردا دەکات و ڕەنگی کاغەزی گوڵەبەڕۆژەی شین دەگۆڕێت بۆ ڕەنگی سوور. گیراوە ترشە بە ئاو ڕوونکراوەکانی تامێکی ترشیان هەیە، بەڵام بە هیچ جۆرێك هەوڵی ئەوە مەدە، تامی ماددە کیمیاییەکان بکەیت بۆ ئەوەی تاقیان بکەیتەوە، لەبەرئەوەی زۆربەی ماددە کیمیاییەکان ژەهرن. هەروەها ترشە بەهێزەکان شانەکانی پێست و لەش لەناو دەبەن کە بەریانبکەوێت، بەڵام زۆربەی مێوەکان ترشی بێ هێزیان تێدایە. بۆ نموونە بەری پرتەقاڵ و لیمۆ هەموویان ترشێکیان تێدایە پێیان دەوترێت ستریك یان ترشی لیمۆ. هەر لەبەرئەوەشە بە ترشی مزرەمەنییەکان ناودەبرێن. هەروەها بەری سێویش ترشی سێوی تێدایە. ترشەکان بە ئاسانی لەگەڵ تفتەکان کارلێك دەکەن.

تفت ئاوێتەیەکە بە ئاسانی لەگەڵ ماددەکانی تردا کارلێك دەکات. کاغەزی گوڵەبەڕۆژەی ڕەنگ سوور دەگۆڕێت بۆ شین. لەوانەیە کارت بە هەندێك تفت کردبێت و هەستت کردبێت کە هەندێکجار لینجن و تامێکی تاڵیان (تفت) هەیە. سابوون و ماددە پاکژکەرەوەکانی ناوماڵ تفتیان تێدایە. هەندێك لە ماددە پاکژکەرەوەکان تفتی بەهێزیان تێدایە. ئەو زانیاریانەی لەسەرئەو بەرهەمانە چاپکراون، ڕێنماییان تێدایە بۆ ئاگادارکردنەوە لەوەی کە نابێت بخورێن وەیان بخورێتەوە یان دەستیان لێبدرێت. تفتە بەهێزەکان خانەکان و شانەکان لەناودەبەن هەروەك کاریگەری ترشە بەهێزەکان.

ناسەرەوەکان ماددەی کیمیایین بەشداری لە دیاریکردنی جۆری ئاوێتەکان دەکەن.

ئەگەر هاتوو ماددە ترش یان تفت بێت، گۆڕان بەسەر ڕەنگی ناسەرەوەکاندا دەهێنێت لەکاتی دانانی لە گیراوە ترشەکان یان لەکاتی دانانی لە گیراوە تفتەکاندا. بۆ نموونە ئەوکاغەزە گوڵەبەڕۆژەیەی لە چالاکی پێشوو بەکارتهێنا لە ناسەرەوەکانە. ناسەرەوەی گشتی ڕەنگی جیاواز دەردەخات، بۆ دیاریکردنی هێزی ترشەکان و تفتەکان.

بناسە

- پۆلێنکردنی ئاوێتەکان بۆ ترش و تفتەکان.
- هەندێ لەبەکارهێنانەکانی ترش و تفتەکان.

زاراوەکان

ترش acid

تفت base

سێو ترشێکی تێدایە پێیدەوترێت ترشی سێو. لە کاتێکدا پاکژکەرەوەی شووشە ماددەی ئەمۆنیای تێدایە ئەویش تفتە.

هـێزی تـرش و تـفـتـەکـان بـەپـێوەری ژمـارەی هـایدرۆجینی PH دەپێورێت. ئەو گیراوەیەی ژمـارەی هـایـدرۆجـیـنـیـەکـەی ٧ بێت ئەوا هـاوکێشە واتـە نـە تـرشەو نـە تـفـتـە. ژمـارەی هـایدرۆجینی ترشەکـان دەکەوێتە نێوان سفرو (٧)ەوە. پلەی سفر بۆ ژمـارەی هــایـدرۆجـیـنــی تـرشە بـەهـێزەکـانـە. ژمـارەی هـایدرۆجینی تفتەکان دەکەوێتە نێوان ٧ بۆ ١٤وە. پلەی ١٤ ژمارەی هـایدرۆجینییە بۆ تفتە بەهێزەکان. دەتوانرێت ترش و تفتەکان دژ بەیەك دابنێین. ئەو ترش و تفتانەی کە هـەمان هێزیان هـەیە یەکێکیان کاریگەری ئەویتریان بەتاڵ دەکاتەوە. کاتێك هـەمان بڕ لە ترش و تفت کارلێك لەگەڵ یەکتردا دەکەن، ئەوا ماددەیەکی کیمیایی تر پێکدێنن کە پێی دەوترێت (خوێ) لەگەڵ پێکهاتنی ئاودا، گیراوەکەش هـاوکێش دەبێت. بۆ نموونە ترشی هـایدرۆکلۆریك لەگەڵ تفتی هـایدرۆکسیدی سۆدیۆم یەکدەگرێت ئاو و کلۆریدی سۆدیۆم (خوێی چێشت) پێکدێنن.

ترش و تفتە ناسراوەکان

گیراوە	ژمارەی هایدرۆجینی PH	ترش یان تفت
ترشی ناو پاتری	٠	ترش
خواردنەوەی گازی	٢	ترش
سرکە	٤	ترش
ئاوی خاوێن(دڵۆپاو)	٧	هـاوکێش
دژە ترشێتی	١٠	تفت
ئامۆنیای ناوماڵ	١١	تفت
پاکژکەری ناوەڕۆکان	١٤	تفت

✓ **ئـەگـەر بـەدوو بـڕی هـاوهـێز تـرشی بـە هێزو تفتی بەهێز تێکەڵ بکەین. ئەوا ژمـارەی هـایدرۆجینی چاوەڕوانکراوی گیراوەکە چەند دەبێت؟**

بەکارهێنانەکانی ترش و تفتەکان
Use of Acids and Bases

ترش و تفتەکان بەشێکی زۆر پێویست لە ژیانی ڕۆژانەمان پێکدەهێنن. زۆربەی ئەو زیندە کردارانەی کە لەلەشی مرۆڤ و گیانەوەرو ڕووەکدا ڕوودەدات بەستراوە بە ترشەکانەوە. بۆ نموونە کردارەکانی کۆئەندامی هەرسی مرۆڤ بەستراوە بە ترشی هایدرۆ کلۆریەکەوە کە گەدە دەریدەدات. زۆربەی ئەو خۆراکانەی کە دەیانخۆین ترشی مامناوەندیان تێدایە. ترش تەنها لەبەروبوومی مزرەمەنییەکان و سێودا نییە، بەڵکو لە میوەکانی تریشدا هەیە. جگە لە ترشی سروشتی کە لەناو خۆراکدا هەیە. هەندێجار ترش دەکرێتە خواردنەکانەوە. بۆنموونە، ترشی ستریك و ترشی لیمۆ دەکرێتە ناو خواردنەوە گازییەکان، و حەڵواو مورەبای مێوەکانەوە. هەروەها بەکاردەهێنرێت بۆ کەمکردنەوەی ژمارەی هایدرۆجینی هەندێ لە خواردنە قوتووکراوەکاندا، ڤیتامین C، یان ترشی ئەسکوریك زیاد دەکرێت بۆ ژمارەیەك لە خواردەمەنییەکان. هەروەها ترشەکان لە دروستکردنی هەندێك لە جۆرەکانی خۆراکدا بەکاردەهێنرێن، بۆ نموونە وەك پەنیر. هەندێ لابەری ئازارو سەر ئێشە، وەك ئەسپرین بریتییە لە ترش. ترشەکان لە دروستکردنی پەیینی کیمیایی و تەقەمەنیدا بەکاردەهێنرێت. هەروەها لە دروستکردنی بۆیەو لۆکەو ئاوریشم و تەختەدا بەکاردەهێنرێن. ترشەکان توانای بۆیەکان بەرامبەر ڕووناکی زیاد دەکات. وا لە بۆیەکان دەکات لەکاتی شوشتندا کاڵ نەبنەوە. هەروەها تفتەکانیش ڕۆڵێکی سەرەکیان لە پیشەسازیدا هەیە. جگە لەوەی لە پیشەسازی سابوون و ماددە خاوێنکەرەوەکاندا. بەکاردەهێنرێت و لە دروستکردنی چیمەنتۆ و کاغەزو پاڕزنینی نەوتدا بەکاردەهێنرێن.

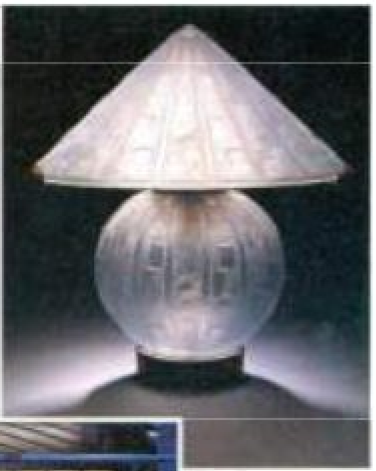

لەوانەیە ترشەکان زۆر کاریگەربن بەرادەیەك کە ڕووی شووشەکان چاڵ بکەن، وەك ترشی هایدرۆفلۆریك. ئەم سیفەتەی ترشەکان بۆ هەڵکەندنی شێوە هونەرییەکان لەسەر ڕووی شووشەکان بەکاردەهێنرێن.

تفتەکان لە دروستکردنی کاغەزدا بەکاردەهێنرێن.

ترشەکان و تفتەکان لە دروستکردنی جۆرەکانی پلاستیك بەکاردەهێنرێن.

ترش و تفتەکان بەکاردەهێنرێن لە دروستکردنی تاوریشمی دەستکردا. ئەویش ئەو ڕیشاڵانەن کە لە سلیلۆزی ڕووەکی دروست دەکرێن. ترش و تفتەکان گرنگیان لە ترشکردنی فیلمەکانی وێنەگرتندا هەیە. تفت لە گیراوەی دەرخستنی وینەکاندا بەکاردەهێنرێت، ئەم گیراوەیەش شلەیەکە وا لە وێنە سالبەکان دەکات لەسەر فلیمەکە دەربکەوێت، ترشێکی ڕوونیش بەدوایدا بەکاردەهێنرێت بۆ هاوکێشکردنی تفتەکە و ڕاوەستاندنی کرداری دەرخستنی وێنەکە.

✓ سێ بەکارهێنانی ترش و تفتەکان لە پیشەسازیدا بڵێ؟

پوختە Summary

هەندێ لە ئاوێتەکان بۆ ترش یان تفت بەپێی سیفەتەکانیان پۆلێن دەکرێن. ترش و تفتەکان لە ماددە سرووشتییە ناسراوەکاندا هەن کە زۆر گرنگن لە زۆربەی پیشەسازییەکاندا.

پێداچوونەوە Review

١. سێ سیفەتی ترشەکان بڵێ؟

٢. سێ سیفەتی تفتەکان بڵێ؟

٣. ژمارەی هایدرۆجینی ترشە بەهێزەکان چەندە؟

٤. **بیرکردنەوەی ڕەخنەگرانە** پیسبوونی هەوا دەبێتە هۆی پەیدابوونی جۆرەها ترشی جیاواز لە هەڵمی ئاوی ناو هەور، ئەمەش دەبێتە هۆی بارینی جۆرە بارانێك کە ترشی تێدایەو ناویش دەبرێت بە (ترشەباران). وای دابنێ کە گۆماوێك بە ترشە باران پیسبووە. چۆن دەتوانیت ئەو گۆماوە بگەڕێنیتەوە بۆ بارێکی دروست بۆ ئەو ڕووەك و گیانەوەرانەی لەناویدا دەژین؟

٥. **ئامادەکاریی بۆ تاقیکردنەوە:** بەشێك لە تامی پرتەقاڵ و میوەکانی تر دەگەڕێتەوە بۆ بوونی ________.

أ. تفت — ج. توخمەکان

ب. ترش — د. خوێیەکان

بەستنەوەکان

بەستن بە بیرکارییەوە

بەکارهێنانی شێوازەکان

ئەگەر ژمارەی هایدرۆجینی ترشێك یەك پلە کەم بووەوە، ئەوا هێزی ترشەکە ١٠ جار زیاد دەکات. ژمارەی هایدرۆجینی بۆ یەکێك لە ترشەکان (٦,٥)ە.

ئایا هێزەکەی چەند زیاد دەکات ئەگەر ژمارەی هایدرۆجین ببێتە ٣,٥؟

بەستن بە نووسینەوە

وەسف کردن:

ئەو ترش و تفتانە بژمێرە کە زۆر ترسناکن. لێکۆڵینەوە بۆ ترشێك یان بۆ تفتێك بکە. ڕێنمایی لەسەر کارتی سەر شووشەیەك بنووسە کە ئەو ماددەیەی تێدابێت.

بەندی ١ پێداچوونەوەو ئامادەکاریی بۆ تاقیکردنەوە

Review and Test Preparation

پێداچوونەوەی زاراوەکان

ئەم زاراوانەی خوارەوە بەکاربهێنە بۆ تەواوکردنی ڕستەکان لە (١ بۆ ١١) ژمارەی لاپەڕەی تۆمارکراو لە نێوان ( )، شوێنی زانیاریەکانت نیشان دەدات، کە لەوانەیە لە بەندەکەدا پێویستت پێی بێت.

ناووک (٢٠٥)	**گەرد** (٢٠٦)
پرۆتۆن (٢٠٥)	**خشتەی خولی** (٢١٣)
نیوترۆن (٢٠٥)	**ناوێتە** (٢١٤)
ئەلیکترۆن (٢٠٥)	**ترش** (٢١٨)
توخم (٢٠٦)	**تفت** (٢١٨)
گەردیلە ژمارە (٢٠٦)	

دەقی بیردۆزی گەردیلەیی دەڵێت کە ماددەکان لە تەنۆلکەی ورد پێکهاتوون. هەر تەنۆلکەیەك لەوانە ناودەبرێت بە ___١___ . لە چەقی گەردیلەدا ___٢___ هەیە لە ناووکی گەردیلەدا دوو جۆر تەنۆلکەی لە گەردیلە وردتر هەیە، ئەوانیش ___٣___ کە بارگەی کارەبایی موجەبی هەیەوو ___٤___ کە بارگەری کارەبایی نییە. تەنۆلکەیەکی لە گەردیلە وردتری دی ___٥___ بارگەی کارەبایی سالبی هەیەو دەکەوێتە دەرەوەی ناووك. لە هەموو گەردیلەکاندا ___٦___ هەمان ژمارەی پرۆتۆن هەیە. ژمارەی پرۆتۆنەکان لە ناووکی گەردیلەدا بریتییە لە ___٧___ .
توخمەکان لە ___٨___ ڕیزکخراون بەپێی گەردیلە ژمارەیان. زۆربەی توخمەکان لە سروشتدا پێکەوە ریزبەند دەبن بەشێوەی ___٩___ . ئەو ناوێتەیەی ژمارەی هایدرۆجینەکەی زیاتر بێت لە ٧ ئەوا ___١٠___ دەبێت. ئەو ناوێتەیەی ژمارەی هایدرۆجینەکەی لە ٧ کەمتربێت ئەوا . ___١١___ دەبێت.

بەستنەوەی چەمکەکان

ئەم دەربڕینانەی خوارەوە لە شوێنی گونجاوی هێڵکارییەکەدا بنووسە.

گەردیلەکان	ناوێتە
گەردەکان	ئەلکترۆنەکان
نیوترۆنەکان	پرۆتۆنەکان
ماددە.	

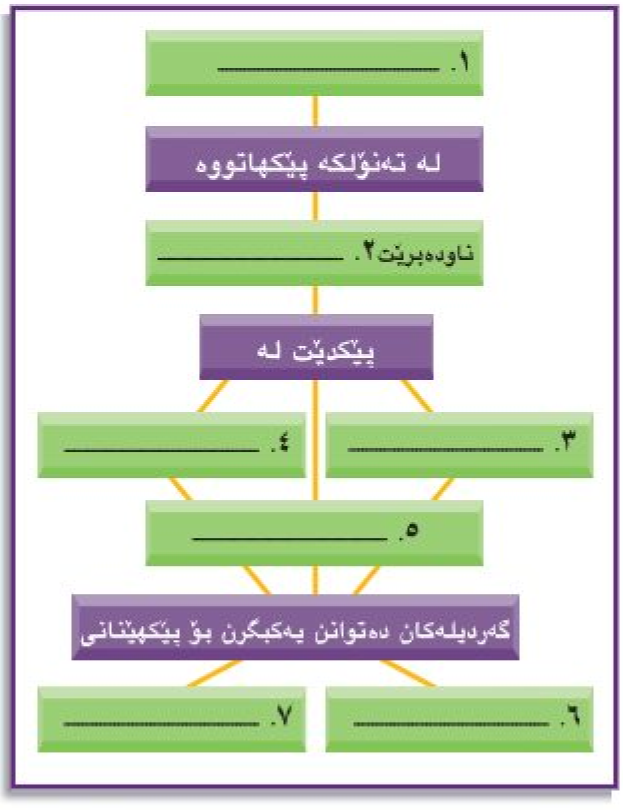

دڵنیابوون لە تێگەیشتن

پیتی هەڵبژاردە تەواوکارە ڕاستەکەی ئەم ڕستانەی خوارەوە بخەرە ناو بازنەوە:

١. بیردۆزەکان لە زانستدا ــــــــ ە.
   أ. پشت دەبەستێت بە فەلسەفەوە.
   ب. پشت دەبەستێت بەبەڵگەی تاقیکردنەوە.
   ج. بەردەوام ڕاستە.
   د. هەرگیز ناگۆڕێت.

٢. بیردۆزی گەردیلەیی دەڵێت ماددە پێکدێت لە ــــــــ
   أ. گەردیلە.
   ب. خۆڵ و هەوا.
   ج. توخم.
   د. خۆڵ و هەواو ئاگرو ئاو.

٣. ئەگەر توخمێك بریسکانەوەی خۆڵەمێشی هەبێت و بتوانرێت ڕابکێشرێت بۆ شێوەی تەل، لەوانەیە ئەوە لە جۆری ــــــــ بێت.
   أ. ناکانزا   ج. کانزا
   ب. گاز   د. دارشتە

٤. ئەو توخمانە چین کە لە ئاوێتەی کلۆریدی مەگنسیۆم دایە $MgCl_2$
   أ. تەنها کلۆر.
   ب. تەنها مەگنسیۆم.
   ج. مەگنسیۆم و کالسیۆم.
   د. مەگنسیۆم و کلۆر.

پێداچوونەوەی کارامەییەکردەکانی زانست

١. چیت تێبینیکرد لەسەر قوتووە نهێنییەکە لە چالاکی وانەی ١ دا؟
٢. چیت کرد بەبەڵگە دەربارەی ئەو پێکهاتانەی لە ناو قوتووە نهێنییەکەو شێوەی ناوەوەی دابووە؟
٣. تێبینی کام سیفەتەی توخم دەتوانیت بکەیت؟

بیرکردنەوەی ڕەخنەگرانە

ئەم زانیارییانەی خوارەوە بەکاربهێنە بۆ ئەوەی وەڵامی پرسیارەکانی خوارەوە بدەیتەوە.

- فلۆر گازێکی ژەهراوییە ڕەنگێکی زەردی کاڵی هەیەو کارەبا ناگەیەنێ و گەردیلە ژمارەکەی ٩یە.
- ئۆکسجین گازێکی بێ ڕەنگە، کارەبا ناگەیەنێ، گەردیلە ژمارەکەی ٨.
- ئاسنی ڕەق: ڕەنگەکەی خۆڵەمێشییە لە پلەی گەرمی ژووردا. توانای پیاکێشانی هەیەو کارەبا دەگەیەنێ. لەگەڵ ئۆکسجیندا کارلێك دەکات، گەردیلە ژمارەکەی ٢٦ە.
- گۆگرد: ڕەقە لە پلەی گەرمی ژووردا بریسکانەوەکەی زەردە وردەبێت و کارەبا ناگەیەنێت. لەگەڵ ئۆکسجیندا کارلێك دەکات. گەردیلە ژمارەکەی ١٦.یە.
- زێڕ (ئاڵتون): ڕەقەو زەردی بریسکانەوەیە توانای پیاکێشانی هەیە کارەبا دەگەیەنێ گەردیلە ژمارەکەی٧٩یە.
- فۆسفۆر: لە پلەی گەرمی ژووردا ڕەق و سپیە. کارەبا ناگەیەنێت، لەگەڵ ئۆکسجیندا کارلێك دەکات، گەردیلە ژمارەکەی (١٥) یە.

١. توخمەکانی سەرەوە پۆلین بکە لە چەند کۆمەڵەیەکدا بەپێی سیفەتەکانیان. چۆنیەتی دابەشکردنیان ڕوونبکەرەوە، و پێوەری پۆلێنکردنیان دیاری بکە.
٢. کام لەو توخمانە کانزان؟
٣. کام لەو توخانە ناکانزان؟

هەڵسەنگاندنی بەجێهێنان

گەڕان بەشوێن توخمەکاندا:

دابەش بن بەشێوەی تیمی پێنج قوتابی. مامۆستا کارتێك دەداتە هەریەکەتان کە نیشانەیان لەسەرە بۆ ناسینەوەی یەکێك لە توخمەکان. لەدواییدا ناوی توخمەکەی تیا دیاری دەکەن بەبەکارهێنانی کلیل (نیشانەکە). وەڵامەکەت لەگەڵ ئەندامانی تیمەکەت گفتوگۆ بکە. پاشان بەدوای یەکدا ڕیزببن بە هێڵێکی ڕاست بەپێی گەردیلە ژمارەی توخمەکان لە کەمەوە بۆ زۆر.

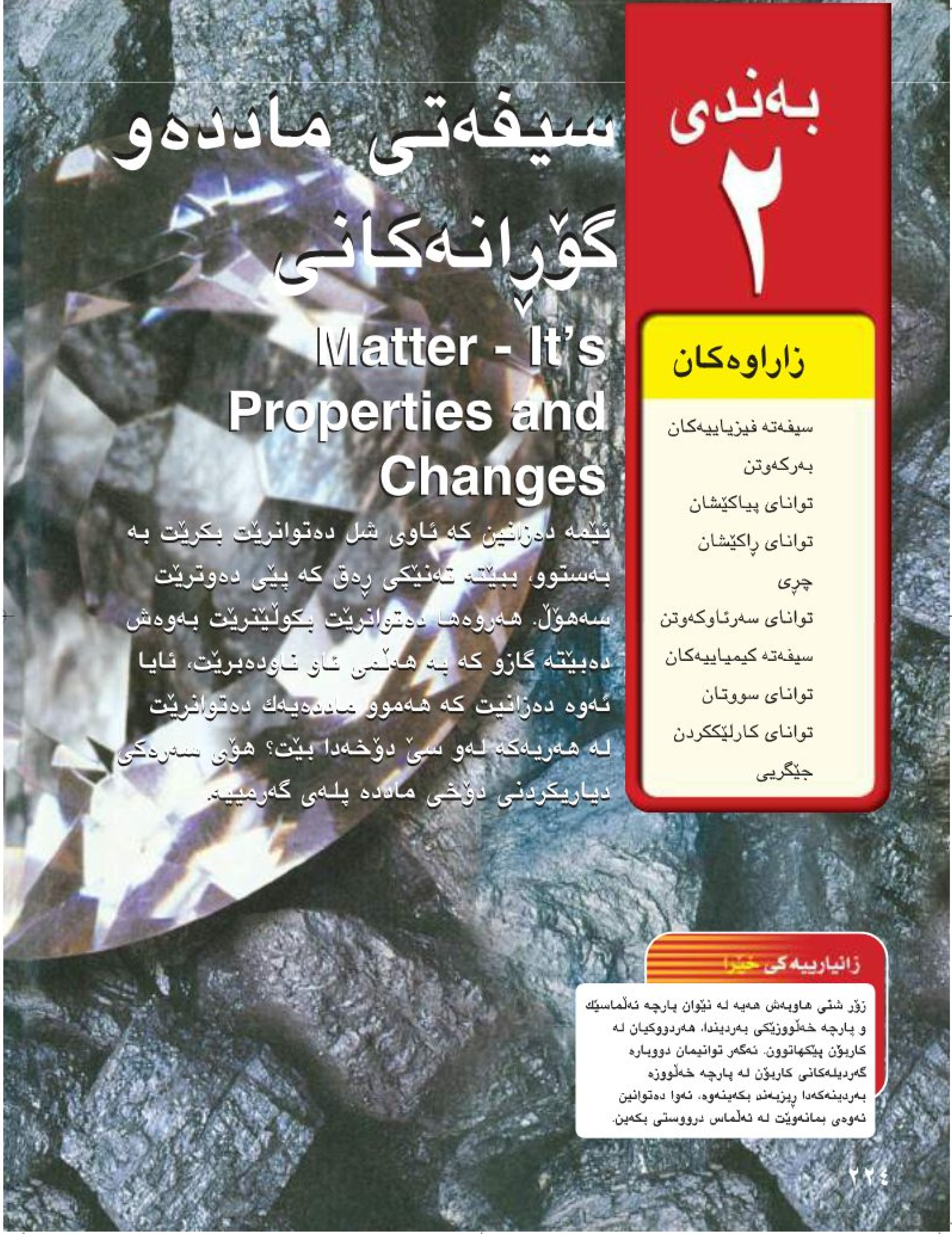

بەندی ٢

سیفەتی ماددەو گۆڕانەکانی

Matter - It's Properties and Changes

ئێمە دەزانین کە ئاوی شل دەتوانرێت بکرێت بە بەستوو، ببێتە تەنێکی ڕەق کە پێی دەوترێت سەهۆڵ. هەروەها دەتوانرێت بکوڵێنرێت بەوەش دەبێتە گازو کە بە هەڵمی ئاو ناودەبرێت، ئایا ئەوە دەزانیت کە هەموو ماددەیەك دەتوانرێت لە هەریەکە لەو سێ دۆخەدا بێت؟ هۆی سەرەکی دیاریکردنی دۆخی مادده پلەی گەرمییە.

زاراوەکان

- سیفەتە فیزیاییەکان
- بەرکەوتن
- توانای پیاکێشان
- توانای ڕاکێشان
- چڕی
- توانای سەرئاوکەوتن
- سیفەتە کیمیاییەکان
- توانای سووتان
- توانای کارلێککردن
- جێگیری

زانیارییەکی خێرا

زۆر شتی هاوبەش هەیە لە نێوان پارچە ئەڵماسێك و پارچە خەڵووزێکی بەردیندا، هەردووکیان لە کاربۆن پێکهاتوون. ئەگەر توانیمان دووبارە گەردیلەکانی کاربۆن لە پارچە خەڵووزە بەردینەکەدا ڕیزبەند بکەینەوە، ئەوا دەتوانین ئەوەی بمانەوێت لە ئەڵماس درووستی بکەین.

زانیارییەکی خێرا

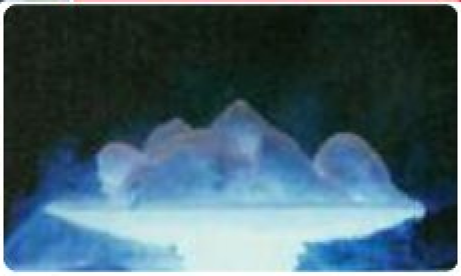

بەفری وشک، یان دوانۆکسیدی کاربۆنی ڕەق. دەتوانرێت لە تەنێکی ڕەقەوە بگۆڕێت بۆ گاز بێ ئەوەی شل بێتەوە. ئەو بەفرە لە ساردکردنەوەی دەرمان و شتەکانی تردا بەکار دەهێنرێ کە لەوانەیە ئاو زیانیان پێ بگەیەنێ.

زانیارییەکی خێرا

داڕشتە: گیراوەیەکی ڕەقە لە دوو کانزا یان زیاتر پێکدێت. کانزاکان بە ڕێژەی جیاواز تێکەڵ دەکرێن بۆ پێکهێنانی داڕشتەیەک کە سیفەتەکانی لە سیفەتەکانی کانزاکان ناچێت کە پێکیان هێناوە.

داڕشتە ناسراوەکان

داڕشتە	ڕێژەی سەدی ئەو ماددانەی کە داڕشتەکە پێکدێنن	سیفەتەکانی داڕشتە
مسی زەرد	٧٠٪ مس ٣٠٪ توتیا	زەردی بریسکانەوەیە
برۆنز	٨٠٪ مس ٢٠٪ تەنەکە	پتەوەو بەرگری لە داخوران دەکات
پۆلا	٩٦٪ ئاسن ١٪ کاربۆن ٣٪ مەنگەنیز	لە ئاسن ڕەقترە

وانەی ١

هەندێك لە سیفەتە فیزیاییەکانی مادده چیین؟

What Are Some Physical Properties of Matter?

لەم وانەیەدا ...

لێدەکۆڵیتەوە

لە چۆنیەتی سەرنجدان لە سیفەتە فیزیاییەکانی ماددەو پێوانەکردنیان

فێری

سیفەتە فیزیاییەکانی مادده دەبیت

زانست دەبەستییەوە

بە بیرکاریی و نووسین.

لێدەکۆڵمەوە

تێبینیکردنی سیفەتە فیزیاییەکان و پێوانەکردنیان Observing and Measuring Physical Properties

ئامانجی چالاکییەکە Activity Purpose

کاتێك باسی تەنێك دەکەیت، باشتر وایە دەربارەی سیفەتەکانی بدوێین، بۆ نموونە: ڕەنگ و شێوە و بارستە و قەبارەکەی. دەتوانین سەرنجی هەندێك لە سیفەتەکانی بدەین وەك ڕەنگ و شێوە، هەروەها دەتوانین هەندێك لە سیفەتەکانی تریش بپێوین وەك بارستەو قەبارە. لەم چالاکییەدا بەراوردی نێوان تەنەکان دەکەیت لە ڕێگەی سەرنجدانی سیفەتەکانیان و پێوانەکردنیانەوە.

کەرەستەکان Materials

- پارچە توێژاڵێکی گەورەی فافۆن
- شووشەیەکی پلەدار
- پارچە تەختەیەکی بچووك
- ئاو
- تەرازوویەکی دووتا
- هاوێنەی دەستیی
- ڕاستە
- گەورەکەر (زەڕەبین)

هەنگاوەکانی چالاکییەکە Activity Procedure

١ پارچە توێژاڵە فافۆنەکە و پارچە تەختەکە بپشکنەو ئەوەی تێبینی دەکەیت تۆماری بکە، بە وردی تێبینی سیفەتەکانی وەك ڕەنگ و دەستلێدان و پتەوی بکە. ئایا تەنەکە توانای پیاکێشانی هەیە یان دەتوانرێ لوولبکرێت و شێوەکەی بگۆڕێت (وێنەی أ).

٢ تەرازوو بەکاربهێنە تا بارستەی هەر تەنێك بپێوێت.

٣ بۆ پێوانەکردنی دوورییەکانی هەر تەنێك ڕاستە بەکاربهێنە. پاشان ڕووبەری گشتی هەر تەنێك بە کۆکردنەوەی ڕوویەری هەموو لایەکانی دەربهێنە. لەبیرت نەچێ پارچە تەختەکە شەش لاو پارچە ئەلەمنیۆمەکە دوولای هەیە.

٤ قەبارەی پارچە تەختەکە بدۆزەرەوە. ئەگەر زانیت کە قەبارە= درێژیی × پانیی × بەرزیی.

لەگەڵ ئەوەی کە پێکهێنەرەکان تێکەڵ کراون پێکەوە لە هەویری پیتزادا. لەگەڵ ئەوەشدا نەگۆڕاون بۆ ماددەی جیاواز بەڵام لەکاتی برژاندنی هەویری پیتزاکەدا ماددەی جۆراوجۆر دروست دەبێت.

وێنەی ب

وێنەی أ

٥ بەشێك لە شووشە پلەدارەکە پڕبکە لە ئاو. قەبارەی ئاوەکە بپێوەو تۆماری بکە.

٦ توێژاڵە فافۆنەکە لوول بکە یان بە وردی بینوشتێنەوە بەپێی توانا بیپەستێوە تا بتوانیت بیخەیتە ناو شووشە پلەدارەکەوە، بێ ئەوەی بڵقی هەوا دروست بکات. باشتر وایە لوولکردنەکەی لە کاتێکدا بێت کە بە شێوەیەکی باش پەستێورابێت بۆ ئەوەی بەتەواوی ژێر ئاوەکە بکەوێت. لەوکاتەی لە ناو شووشە پلەدارەکەدا دایدەنێیت. توێژاڵەکە لەناو ئاوەکە دابنێ، پاشان قەبارەکە سەر لەنوێ بپێوەرەوەو تۆماری بکە. ڕێگەیەك بۆ دۆزینەوەی قەبارە دیاریبکە تا بتوانیت بەهۆیەوە قەبارەی توێژاڵە فافۆنەکە دیاری بکەیت. (وێنەی ب).

٧ چڕی هەردوو تەنەکە دیاریبکە ئەگەر زانیت کە

$$\text{چڕی} = \frac{\text{بارستە}}{\text{قەبارە}}$$

٨ خشتەیەك دابنێ تا بتوانیت زانیارییەکانت دەربارەی هەردوو تەنەکە بەراورد بکەیت.

دەرئەنجام بکە Draw Conclusions

١. چ جیاوازییەکت تێبینیکرد لە نێوان هەردوو تەنەکەدا؟ ئەو جیاوازیانە چی بوون کە دۆزیتنەوە لەکاتی پێوانەی قەبارەو بارستەی هەردووکیاندا؟

٢. چۆن قەبارەی توێژاڵە فافۆنەکەت دیاریکرد.

٣. **زاناکان چۆن کاردەکەن؟** زاناکان دەبێ هەندێجار ڕێگەی جیاواز بەکاربهێنن بۆ پێوانەکردنی هەمان سیفەتی دووشتی جیاواز. بۆچی وا پێویست دەکات دوو ڕێگەی جیاواز بەکاربهێنرێت بۆ پێوانەی قەبارەی پارچە تەختەکەو قەبارەی توێژاڵە فافۆنەکە؟

لێکۆڵینەوەی زیاتر: چۆن هەریەکە لەو دوو تەنە پۆلێن دەکرێن؟ ئایا لەو بڕوایەدای کە تەنی تر لە ماددەی وەك ئەوان دروستکرابن هەمان سیفەتی وەك ئەو دوو تەنەیان هەبێت؟ پلانی هەندێ تاقیکردنەوە دابنێ و بەجێی بهێنە بۆ ئەوەی ئەو بۆچوونە بزانیت.

زانست | کردەکانی | کارامەیی

لەوکاتەی چەند ڕێگەیەکی جیاواز دەبێت بۆ پێوانەکردنی سیفەتی تەنێك، پێویستە باشترین ڕێگە هەڵبژێریت و پەیڕەوی بکەیت بێ ئەوەی گۆڕانکاری لە سیفەتی ماددەکەدا بکەیت.

فێردەبم

سیفەتە فیزیاییەکانی ماددە
Physical Properties of Matter

سیفەتە فیزیاییەکان Physical Properties

ئەو دوو تەنەی کە لە چالاکی پێشوودا بەراوردت کردن لە دوو سیفەتدا هاوبەشن ئەم دووانەش لەگەڵ شتەکانی تردا هاوبەشی دەکەن وەك هەڵماتی شووشە و پایسکیل و درەختەکان. هەردووکیان لە ماددە پێکهاتوون. لە بەرئەوە بارستەیان هەیەو بۆشاییەك داگیردەکەن. وەکو زانراویشە مەرج نییە هەموو شتێك بارستەی هەبێت و بۆشاییەك داگیر بکات. بۆ نموونە، بەلکە زێڕینەو دەنگ و بارگە، بارستەیان نییەو بۆشاییەکیش داگیر ناکەن لەبەرئەوە بە ماددە دانانرێن

لەگەڵ ئەوەی کە هەڵماتی شووشەو پایسکیل و هەواو درەخت لە ماددە پێکهاتوون، لەهەمانکاتدا تەنی جیاوازن و سیفەتی فیزیایی جیاوازیان هەیە. **سیفەتی فیزیایی** ئەو سیفەتەیە کە دەتوانرێ تێبینی یان پێوانەیی بکرێت بێ ئەوەی گۆڕان لە تەنەکەدا ڕووبدات، یان بەسەر ئەو ماددانە کە لێیانەوە دروستکراون یان هەر شتێکی تر. هەموو ماددەیەکی خاوێن سیفەتی فیزیایی هەیە کە دەتوانرێت بەکاربهێنرێ بۆ دیاریکردنی پێناسی ئەو ماددەیە. هەندێك لەو سیفەتانە وەك بارستەو قەبارە لەوانەیە بگۆڕێت بەپێی بڕی ئەو ماددەیەی کە لەو تەنەدا هەیە. هەندێ لە سیفەتە فیزیاییەکانی ماددەیەکی خاوێن بە هیچ جۆرێك ناگۆڕێن، لەو سیفەتانەی کە ناگۆڕێن، ڕەنگ، بۆن، کێشکردن بەرەو موگناتیس، پلەی شلبوونەوەو پلەی کوڵان.

بارستە سیفەتێکی هەیە کە دەتوانرێ پێوانە بکرێ و دەتوانرێت بارستەی سێوێك بەراورد بکرێت بە بارستەی سەنگێکی زانراو کە لە تاکەکەی تری تەرازووەکەدا دانراوە. ▼

بناسە

- چۆن سیفەتە فیزیاییەکانی ماددە دەدۆزێتەوە؟
- کام سیفەتە فیزیاییە تێبینی دەکرێت و کام سیفەتە فیزیاییەش پێوانە دەکرێت؟
- چۆن ماددە ڕووبەڕووی گۆڕانی فیزیایی دەبێتەوە؟

زاراوەکان

سیفەتی فیزیایی
physical property
بەرکەوتن texture
توانای پێداکێشان
malleability
توانای ڕاکێشان
ductility
چڕی density
توانای سەرئاوکەوتن
buoyancy

مس پتەویی زیاترە لە گالینا. (گۆگردیدی قورقوشم) لەبەرئەوە پارچە دراوێکی لە مس دروستکراو دەتوانێ گالینا بڕوشێنێ. ▼

چڕی هەندێك لە ماددە ناسراوەكان		
ماددەی خاوێن	چڕی (گرام بۆهەر سانتیمەتر سێجایەك)	توانای سەرئاوكەوتن لەسەر ئاوی دڵۆپاو
هیلیۆم	٠,٠٠٠٨١	سەرئاو دەكەوێ
هەوا	٠,٠٠١	سەرئاو دەكەوی
تەختەی سنەوبەری سپی	٠,٥	سەرئاو دەكەوی
زەیتی زەیتوون	٠,٩	سەرئاو دەكەوی
ئاوی دڵۆپاو	١,٠	
ئەڵماس	٣,٥	نقوم دەبێت
قورقوشم	١١,٣	نقوم دەبێت
جیوە	١٣,٦	نقوم دەبێت

ئەگەر دەرزییەكی باریكت لە ئاسن تاقیكردەوە، یان پەڕەیەكی گەورە لە ئاسن، ئەوا دەبینی كە ئاسن لە هەردوو تەنەكەدا هەمان ڕەنگیان هەیەو لە هەمان پلەی گەرمیدا شل دەبنەوە. سیفەتێكی فیزیایی تر هەیە كە دەتوانرێت تێبینی بكرێت و بەكاربهێنرێ بۆ دیاریكردنی پێناسی ماددەی خاوێن، ئەویش دەستلێدانی ماددەكەیە.

بەركەوتن چۆنێتی هەستكردنە بە ڕووی ماددەكە، لەوانەیە ڕووەكەی لووس بێت یان زبر، تۆزاوی بێت یان مێویی بێت. دوو سیفەتی تر هەیە كە دەتوانرێ تێبینی بكرێت ئەوانیش **توانای پێداكێشان** توانای ماددەیە بۆ ئەوەی بنووشتێتەوە پێدابكێشرێت بۆ ئەوەی ببێتە پەڕەی تەنك یان شێوەیەكی تر وەربگرێ بێ ئەوەی پارچە پارچە بێت. **توانای ڕاكێشان** توانای ماددەیە بۆ ئەوەی ڕابكێشرێ لەسەر شێوەی دەزوو بێ ئەوەی بپچڕێ. زۆربەی كانزاكان لەوانەش زێڕ، توانای ڕاكێشانی هەیە، لەبەرئەوە بەكاردەهێنرێ بۆ دروستكردنی ملوانكەو ئامێری ڕازانەوە. ئەو ماددە خاوێنەی سیفەتی توانای ڕاكێشانی هەیە ناودەبرێت بە توانایە بۆ ڕاكێشان. پێچەوانەی بە توانایی بۆ پێداكێشان و ڕاكێشان توانای شكانە. بارستە قەبارەی ماددەی خاوێن دوو سیفەتی فیزیایین، كە دەتوانرێن بپێورێن. ئەو دوو سیفەتە دەگۆڕێن، چونكە پشت بە بڕی ئەو ماددەیە دەبەستن كە ئامادەیە. سیفەتێكی فیزیایی گرنگی تر هەیە كە دەتوانرێت هەژماربكرێت بەپشت بەستن بە پێوانەكان ئەویش چڕییە. **چڕی** بڕی ئەو بارستەیە كە لەیەكەیەكی قەبارەی ماددەكەدایە. دەتوانرێت چڕی تەنێك بدۆزیتەوە. ئەویش بە دابەشكردنی بارستەكەی بەسەر قەبارەكەیدا. لەگەڵ ئەوەی كە بارستە و قەبارەی ماددە دەگۆڕێن، ڕێژەی بارستە بۆ قەبارە. لە دۆخی تەنی ڕەق یان شلیدا ناگۆڕێت، بەڵام چڕی گاز دەگۆڕێت بەپێی گۆڕانی پلەی گەرمی. چڕی ماددەی خاوێن سیفەتێكی تر دیاریدەكات، ئەویش توانای سەرئاوكەوتنێتی.

توانای سەرئاوكەوتن، توانای سەركەوتنە بۆ ڕووی شل یان سەركەوتن لە گازدا. ماددە توانای سەركەوتنی دەبێت ئەگەر چڕییەكەی كەمتر بێت لە چڕی ماددە شلەكە یان گازەكە. ئەو خشتەیەی لەم لاپەڕەیەدا چڕی ماددە خاوێنەكان دەردەخات، هەروەها ئاماژە بۆ سەرئاوكەوتن لە ئاوی دڵۆپاو دەكات یان نا.

✓ ئەو سیفەتە فیزیاییانە چین كە دەتوانرێت تێبینی بكرێن

توانای پێداكێشان، توانای ماددەیە بۆ پیاكێشان بێ ئەوەی پارچە پارچە ببێت، فافۆن توانای پیاكێشانی هەیەو توێژاڵی تەنك و قووتووی لێدروست دەكرێت.

کاتێك گازی هیلیۆم دەکرێتە باڵۆنێکەوە شێوەی لاستیکیەکەی دەگۆڕێت، بەڵام بارستەکەی ناگۆڕێت. چڕی هیلیۆم زۆر کەمە، بەرادەیەك چڕی باڵۆنە فووتێکراوەکە چڕی کەمترە لە چڕی هەوا، بۆیە باڵۆنەکە سەرهەوا دەکەوێ و لەناو هەوادا بەرزدەبێتەوە. ◄

گۆڕانە فیزیاییەکان Physical Changes

کاتێك ماددەیەکی خاوێن ڕووبەڕووی گۆڕانێکی فیزیایی دەبێتەوە، لەوانەیە هەندێ لە سیفەتە فیزیاییەکانی بگۆڕێت، بەڵام بەوجۆرە گۆڕانە نابێتە ماددەیەکی جیاواز لە ماددە یەکەمییەکە. کاتێك پەڕە کاغەزێك دەکەیتە سەدان پارچەی بچووکەوە ئەوا ڕووبەڕوی گۆڕانی فیزیایی دەبێتەوە، ئەم جۆرە گۆڕانە ڕووبەڕووی خاك دەبێتەوە کاتێك دەکێڵرێ، چونکە هیچ پێکهاتەیەکی لانابرێت یان ناگۆڕێت بۆ ماددەی نوێ، هەر چەندە خاکە کێڵراوەکە وادەردەکەوێ کە جیاوازە، بەڵام خاکەکە پەرش و بڵاوبۆتەوە. لە گۆڕانی فیزیاییدا گەردە پێکهێنەرەکانی ماددەکە وەك خۆی دەمێنێتەوە. تاوێرە لمییەکان کە ڕووبەڕووی هۆکارەکانی کەش دەبنەوە گۆڕانی فیزیاییان تێدا ڕوودەدات. بەکاریگەری باران و با وردە وردە داخورانیان بەسەردادێت. کوارتز بەشی سەرەکی تاوێری لمییە، ئەویش ئاوێتەیەکە لە گەردیلەی سیلیکۆن و ئۆکسجین کە بەشێوەیەکی تایبەت ڕیزبوون. لەوکاتەی تاوێرە لمییەکان دادەخورێن و پەرت دەبن. بەڵام بەشەکانی هەر لە گەردیلەی سلیکۆن و ئۆکسجین پێکهاتوون ووەك خۆیان دەمێننەوەو بەهەمان شێواز ڕیزبەند دەبن. ئەو گۆڕانکارییەی ڕوودەدات تەنها گۆڕانی فیزیایین کە لە شێوەو قەبارەو ژمارەی پارچەکانی کوارتزدا ڕوودەدات. ئەو ماددانەی ڕووبەڕووی گۆڕانە فیزیاییەکان دەبنەوە لەلایەن سیفەتە فیزیاییەکانی ئەو ماددەیەوە دیاری دەکرێت. بۆ نموونە دەتوانرێت ئەلەمنیۆمی شێوە پەڕەی تەنکی نەرم، لوول بکرێت. لەکاتی لوولکردن یان چەمانەوەیدا پەرت نابێت. لوولکردن و نوشتانەوەو شێوە گۆڕینی ئەو کردارە فیزیاییانەن کە دەتوانرێت کاری بۆ بکرێت، چونکە فافۆن سیفەتی فیزیایی هەیە، ئەویش توانای پیاکێشانە. مرۆڤ بەشێوەیەکی باش سیفەتی ماددە دەستەبەر دەکات. بۆ نموونە مس بەکاردەهێنێ بۆ دروستکردنی تەلەکانی کارەبا، چونکە توانای ڕاکێشانی هەیە وە گەیەنەرێکی باشیشە بۆ تەزووی کارەبا. زێڕیش بەکاردەهێنرێ لە دروستکردنی خشڵ و ملوانکەدا نەك لەبەرئەوەی بە دەگمەنەو ڕوواڵەتێکی جوانی هەیە، بەڵکو لەبەر توانای ڕاکێشان و پیاکێشان بە پلەیەکی زۆر بەرزە.

▲ کاتێك گڵێنەیەك دروست دەکرێت شێوەی قوڕەکە دەگۆڕێت، بەڵام قوڕەکە بۆ ماددەی نوێ ناگۆڕێت.

✓ ئەو دوو گۆڕانە فیزیاییە چین کە بەسەر کانزاکاندا دەسەپێنرێن؟

پوختە Summary

سیفەتە فیزیاییەکانی تەنێك دەتوانرێت تێبینی بکرێت یان پێوانەی بۆ بکرێت بێ ئەوەی لە پێکهاتەی ئەو ماددەیە بگۆڕێت. دەتوانرێت تێبینی هەندێ لە سیفەتە فیزیاییەکان بکرێت و هەندێکی تر یان بپێورێت. بەکارهێنان و ئەو گۆڕانە فیزیاییانەی بەسەر ماددەدا دێن بەهۆی سیفەتە فیزیاییەکانەوە دیاری دەکرێن.

پێداچوونەوە Review

١. ئەو دوو سیفەتە فیزیاییە چین کە لەوانەیە بگۆڕین، بێ ئەوەی ئەو ماددە خاوێنانە بگۆڕێن کە ئەو دوو سیفەتەیان هەیە؟

٢. توانای ڕاکێشان چییە؟

٣. بۆچی داخورانی تاوێری لمین بە گۆڕانی فیزیایی دادەنرێت؟

٤. **بیرکردنەوەی ڕەخنەگرانە:** چڕی هەوا لە چڕی ئاو کەمترە، ئەگەر تەنێك بە هەوادا سەربکەوێت، ئایا سەرئاو دەکەوێت؟ هۆی وەڵامەکەت ڕوونبکەرەوە.

٥. **ئامادەکاریی بۆ تاقیکردنەوە:** زۆربەی کانزاکان ______ .

أ. توانای پیاکێشانیان هەیە
ب. ئاوێتەن
ج. بەنرخن
د. توانای سەر ئاو کەوتنیان هەیە.

▲ باڵۆنی پارچە پارچەکراو هەمان سیفەتی فیزیایی باڵۆنی ساغی هەیە. بەڵام باڵۆنی ساغ کاتێك پڕدەکرێت لە گاز ئەوا باڵۆنەکەو گازەکە بە شێوەی جیاواز کاردەکەن وەك لە باڵۆنە خراپەکە کاردەکەن.

بەستنەوەکان

بەستن بەبیرکارییەوە

شیکاری پرسیێك:
دەفرێك لەسەر شێوەی شەش پاڵووە درێژی لایەکی ١٠سم، پڕکرا لە ماددەیەك کە بارستەکەی ١ کیلۆگرامە. ئایا چڕی ئەو ماددەیە چەندە؟
ناوی ماددەکە چییە؟ خشتەی لاپەڕە ٢٢٩ بۆ ئەم مەبەستە بەکاربهێنە.

بەستن بە نووسینەوە

وەسف کردن:
برگەیەك بۆ هەڤاڵێکت بنووسە، کە تیایدا باس لە سیفەتی فیزیایی تەنێك بکەیت، بێ ئەوەی ئەو تەنە ناوبنێیت. هەڤاڵەکەت بۆی هەیە مەتەڵی ئەو تەنە نەناسراوە شیکار بکات کە تۆ باست کردووە.

وانەی ٢

لەکاتی گۆڕانی کیمیاییدا چی ڕوودەدات؟

What Happens During a Chemical Change?

لەم وانەیەدا ...

لێدەکۆڵیتەوە

لە گۆڕانە فیزیایی و کیمیاییەکان.

فێری

ئەوە دەبێت چی ڕوودەدات لەکاتی گۆڕانی کیمیاییدا.

زانست دەبەستییەوە

بە بیرکاریی و نووسین و توێژینەوە کۆمەلآیەتییەکانەوە.

کاتێك مۆمێك دەسووتێت فتیلەکەی و بەشێك لە مۆمەکە گۆڕانی کیمیایان بەسەردادێت. لە بەشەکەی تری مۆمەکەدا گۆڕانی فیزیایی ڕوودەدات و شل دەبێتەوە.

لێدەکۆڵمەوە

جۆرە جیاوازەکانی گۆڕان

Different Kinds of Changes

ئامانجی چالاکییەکە Activity Purpose هەندێ لەو گۆڕانە فیزیایانەی کە خوێندت دەتوانرێت پێچەوانە بکرێنەوە، بەلآم گۆڕانە فیزیاییەکانی تر پێچەوانە ناکرێن. لەوانەیە سەهۆڵ شلببێتەوە دوای دەرهێنانی لە بەفرگرەوە بگۆڕێت بۆ ئەو ئاوە شلەی کە لە سەرەتادا کردتە قالْبەکەوە، بەلآم ناتوانرێ لەوحێکی تەختەی قورس کە کراوە بە ئاردە دار. هەندێك گۆڕانی گرنگی تر ڕوودەدات کە ناتوانرێت پێچەوانە بکرێنەوە، ئەو جۆرە گۆڕانانە بەگۆڕانی فیزیایی دانانرێن، بەڵکو گۆڕانە لە پێناسی ماددەکەدا. لەم چالاکییەدا سەرنج و بەراوردی جۆرە جیاوازەکانی گۆڕان دەدەیت.

کەرەستەکان Materials

- بەروانکە بۆ تاقیگە
- چەند کوپێکی پلاستیکی ڕوون
- چەقۆی پلاستیکی
- بیکاربۆناتی سۆدیۆم
- سێوێك
- ئاو
- دەستەسڕی کاغەزی
- دلۆپێنەر
- چاوێلکەی پارێزەر
- سرکە

وریا بە

هەنگاوەکانی چالاکییەکە Activity Procedure

١ **وریابە** بەروانکە بپۆشە. چەقۆ پلاستیکییەکە بەکاربهێنە بۆ دووکەرتکردنی سێوەکە. هەردوو نیوە کەرتە سێوەکە لەسەر دەستەسڕێکی کاغەز دابنێ، بە مەرجێ ڕووی بڕینی کەرتە سێوەکان بەرەو سەرەوە بێت. چەندجارێك چاودێری دوو نیوە سێوەکە بکە لەکاتی تاقیکردنەوەکەدا. سەرنجی هەر گۆڕانێك بدە کە ڕوودەدات. (وێنەی أ).

وێنەی أ

وێنەی ب

٢ **وریابە** چاویلکەی پارێزەر لە چاوبکە. بەشێك لە بیکاربۆناتی سۆدیۆمەکە لە کوپێکدا دابنێ. چەند دڵۆپێك ئاوی بۆ زیاد بکە. سەرنجی هەر گۆڕینێك بدە کە ڕوودەدات و تۆماری بکە (وێنەی ب).

٣ هەنگاوی ٢ دووبارە بکەرەوە، بەڵام ئەمجارە بە زیادکردنی چەند دڵۆپێك سرکە لەجیاتی ئاو. تێبینییەکانت تۆماربکە. زانیارییەکان ڕوونبکەرەوە بۆ ئەوەی ئەنجامی ئەو دوو تاقیکردنەوەیە لەسەر بیکاربۆناتی سۆدیۆم بەراورد بکەیت.

دەرئەنجام بکە: Draw Conclusions

١. ئەو گۆڕانکارییەی کە تێبینیتکرد لە دوو کەرتە سێوەکەدا چییە؟ پشت بە چی دەبەستیت دەربارەی هۆی ئەو گۆڕانە؟ ئایا لەو بڕوایەدای کە بتوانرێت ئەو گۆڕانە پێچەوانە بکرێتەوە؟

٢. بەراوردی ئەنجامی زیادکردنی ئاو بۆ بیکاربۆناتی سۆدیۆم لەگەڵ ئەنجامی زیادکردنی سرکە بۆ هەمان ماددە بکە. ئایا ئەو جیاوازیانە چی بوون کە تێبینیت کردن؟ ئایا شتێکی نوێ پەیدابوو؟

٣. **زاناکان چۆن کاردەکەن:** زاناکان سەرنج و بەراوردەکان بەکاردەهێنن بۆ ئەوەی بیانکەنە بەڵگە. ئەو زانیاریانە ڕوونبکەرەوە کە لەم چالاکییەدا کۆتکردوونەتەوە، بۆ ئەوەی بیکەیتە بەڵگە تا بزانیت کە ئەو گۆڕانانەی تێبینیتکردن، گۆڕانی فیزیایی نین. چیت تێبینیکرد کە نیشانە بوون بۆ ئەوەی کە ئەو گۆڕانانەی فیزیایی نین؟

لێکۆڵینەوەی زیاتر: لەگەڵ هەڤاڵێکتدا لیستێك بۆ ئەو گۆڕانانە بنووسن کە بەسەر ماددەدا دێن. لەگەڵ هەڤاڵەکانی پۆلەکەتدا بەراوردی ئەوە بکەن کە بەجێتان هێناوە، گۆڕانکارییەکانت پۆلێن بکە بۆگۆڕانی فیزیایی و کیمیایی.

کارامەیی کردەکانی زانست

هەندێجار پێویستت بە **لێکدانەوەی زانیارییەکان** دەبێت، کە لەسەر شێوەی ژمارە نەبن، بۆ ئەوەی ئەوکردارە بە وردی ئەنجامبدەیت بە هەموو تێبینییەکان و ڕووداوەکاندا بچۆرەوە. پاشان بەدوای ڕێگەیەکدا بگەڕێ کە تێبینی و ڕووداوەکانت بۆ ڕوونبکاتەوە.

فێردەبم

کارلێکە کیمیاییەکان Chemical Reactions

گۆڕان و سیفەتە کیمیاییەکان
Chemical Properties and Changes

کاتێك هێلکەیەك دەشکێت، دەکەوێتە ژێر کاریگەری گۆڕینێکی فیزیایی ناپێچەوانەوە. تۆ ناتوانیت بیگەڕێنیتەوە ئەوکاتەی کە هێلکەیەکی ساغ بووە. کاتێك هێلکەیەك لەسەر تاوەیەك دەکوڵێنرێ ئەو شلەیەی کە لەناویدایە دەگۆڕێ بۆ تەنێکی ڕەق، ئەمەش گۆڕانێکی تری نا پێچەوانەیە، بەڵام جۆرێکی دیکەیە لە گۆڕان یەکێك لە ماددە گۆڕاوەکان ڕەنگی سپی وەرگرت. ئەمەش نیشانەی ئەوەیە کە کەوتۆتە ژێر کاریگەری گۆڕانی کیمیاییەوەو ماددەی نوێ پێکهات، هەرچەندە هەمان گەردیلەکان ماون بەڵام کەوتنە ژێر کاریگەری ڕێکخستنی پێکهاتەیەکی جیاوازترەوە. زۆربەی گۆڕانە کیمیاییەکان پێویستیان بە وزە هەیە تا ڕووبدەن یان وزەیان لێوە دەردەپەڕێت لەکاتی ڕوودانیاندا. کاتێك هێلکەکە دەگۆڕێ بۆ تەنێکی ڕەق، گۆڕانەکە وزە بەکار دەهێنێت لەسەر شێوەی گەرمی، هەروەها کاتێك خەڵووزی بەردین دەسووتێت و دوانۆکسیدی کاربۆن پێکدێت، ئەوا گۆڕانە کیمیاییەکە وزەی لێ دەردەپەڕێ لەسەر شێوەی گەرمی و ڕووناکی. ئەو کارلێکە کیمیاییەی کە وزە دەمژێت لەو ماددانەی لە دەوروویەری دان، ئەوە کارلێکێکی گەرمی مژە، بەڵام ئەوکارلێکە کیمیاییەی وزەی لێ دەردەچێت لە جۆری کارلێکی گەرمی دەرە.

بناسە

- چۆن گۆڕانی کیمیایی و گۆڕانی فیزیایی لەیەکتر جیادەکرێتەوە؟
- جۆرە جیاوازەکانی گۆڕانە کیمیاییەکان
- چۆن دەتوانرێت پارێزگاری لە هەندێك گۆڕانی کیمیایی بکرێت؟

زاراوەکان

سیفەتی کیمیایی
chemical property

توانای سووتان
combustibility

توانای کارلێککردن
reactivity

جێگیریی stability

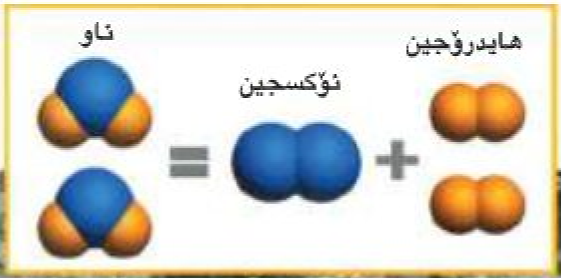

هەندێجار ئەو ماددانەی لە ئەنجامی گۆڕانە کیمیاییەکاندا پەیدادەبن سیفەتەکانیان جیاوازەو لە سیفەتەکانی ماددە سەرەتاییەکان ناچێت. بۆ نموونە، ئاو بەکاردەهێنرێ بۆ کوژاندنەوەی ئاگر، بەڵام گەردەکانی پێکهاتووە لە هایدرۆجین، کە گازێکە توانای سووتاندنی هەیە، لەگەڵ ئۆکسجیندا کە بەشداری سووتاندن دەکات.

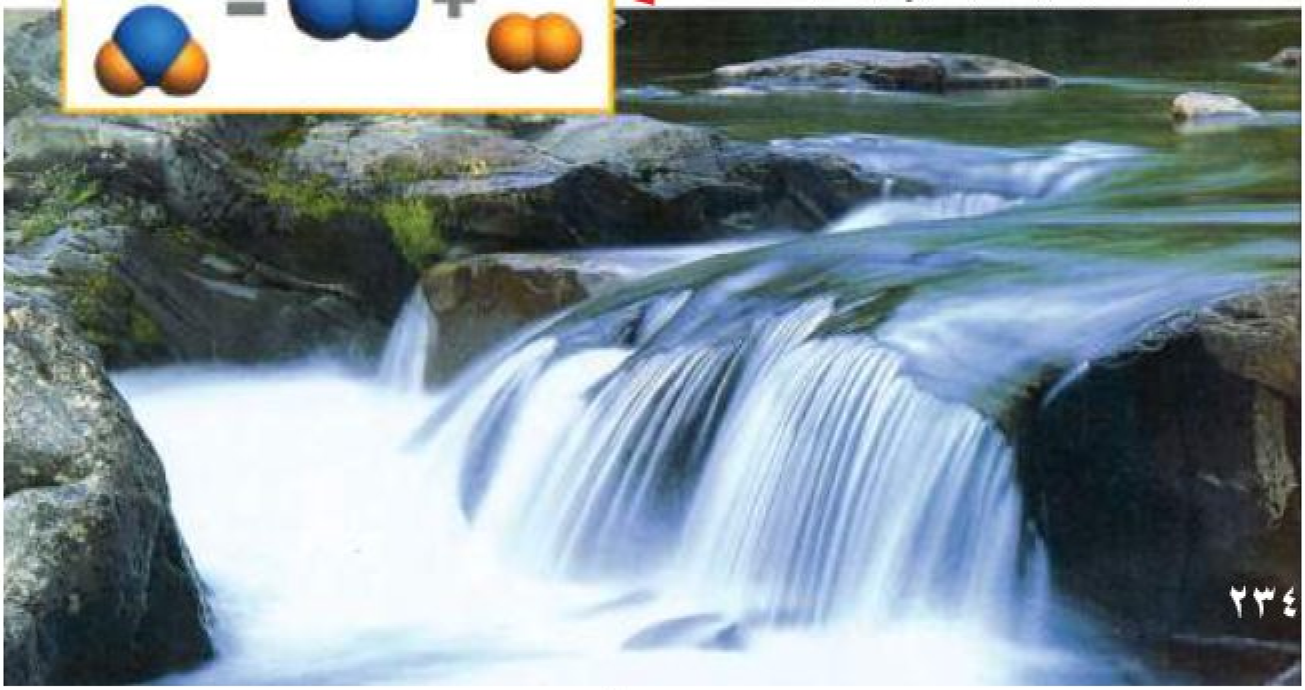

مژینی گەرمیی یان گەرمیی دانەوە نیشانەی ڕوودانی گۆڕانی کیمیاییە، بەڵام دەکرێت ئەوە گومڕایی تێدابێت. گۆڕانەکانی دۆخ، گۆڕانی فیزیایین لەگەڵ ئەوەشدا وزە دەمژن یان وزە دەردەپەڕێنن. نیشانەی زۆر ڕوونتری گۆڕانە کیمیاییەکان پەیدابوونی دەنگە (قڵپە قڵپ) یان (قرچە قرچ) یان ڕووناکی یا دووکەڵ و گاز یان ماددەیەکی نوێ یا بۆنە. بەڵام تاقیکردنەوەی ڕاست وەڵام دانەوەیە بۆ ئەم پرسەی خوارەوە:

ئایا ماددەی نوێ پەیدابووە یان نا؟ گۆڕانە کیمیاییەکان کە بتوانرێ ماددەیەکی کیمیایی خاوێن بخرێتە ژێر کاریگەرییەکەیەوە بە سیفەتە کیمیاییەکانی ئەو ماددەیە بەندن. **سیفەتی کیمیایی** بەوە باسدەکرێت کە توانای ماددەیە بۆ کارلێککردن لەگەڵ ماددەکانی ترداو پێکهێنانی ماددەی نوێ. توانای گازولین بۆ گڕگرتن، یەکێکە لە سیفەتە کیمیاییەکانی، توانای گڕگرتنی ئەویش ناودەبرێت بە **توانای سووتان**. تەختەو کاغەزو خەڵووزی بەردین و بەرهەمە تەختەییەکانی تر، هەموویان ماددەن بە توندی دەسووتێن. کاتێك ماددەیەك دەسووتێت گەردیلەکانی یان گەردەکانی کیمیاییانە یەکدەگرن لەگەڵ گەردەکانی ئۆکسجیندا، ماددە نوێیە بەرهەمهاتووەکان لەو گەردیلانە پێکهاتوون کە ماددە یەکەمییەکان لێی پێکهاتوون. بەڵام بە ڕیزبەندییەکی جیاواز. میثان گازەو توانای سووتاندنی هەیەو لە گەردیلەکانی کاربۆن و هایدرۆجین پێکهاتووە. کاتێك میثان (CH_4) دەسووتێت، ئەوا گەردیلەکانی لەیەکتر جیادەبنەوە. لەگەڵ گەردیلەکانی ئۆکسیجیندا، یەکدەگرن بەمەش دوو ماددەی نوێ پەیدادەبن ئەوانیش ئاو (H_2O) و دوانۆکسیدی کاربۆنە (CO_2). میثان توانای کارلێککردنی هەیە لەگەڵ ئۆکسجیندا. **توانای کارلێککردن** بە توانای کەوتنە ژێر کاریگەری یەکێك لە ماددەکان بۆ گۆڕانی کیمیایی دەوترێت. توخمەکانی ستوونی یەکەم لە خشتەی خولیدا کانزان بە توندی کارلێك دەکەن. لەوانەیە بتەقنەوە گەر بەرهەڵمی ئاو و ئۆکسجین بکەون. هەندێ لە ماددەکانی تر وەك گازە نایابەکان کە لە ستوونی کۆتایی لای ڕاستی خشتەی خولییەکە دایە بە جێگریی جیادەکرێنەوە. ئەو ماددانەی کە **جێگیرن** بە ئاسانی ناچنە ژێرکاریگەری گۆڕانە کیمیاییەکانەوە. زۆربەکەمی لەگەڵ ماددەکانی تردا یەکدەگرن. زۆرجۆر لە کارلێکی کیمیایی هەیە، لەوانەش سووتان. سووتان کارلێکێکی گەرمیدەرە، کە لە میانەیدا ماددەکە لەگەڵ ئۆکسجیندا یەکدەگرێت. ئەم جۆرە کارلێکە گەرمی بەرهەم دەهێنێ و هەندێجاریش ڕووناکیی، هەروەك لە کاتی سووتانی گۆگردا. جۆرێکی تر لە کارلێکی کیمیایی هەیە ئەویش کارلێکی شیبوونەوەیە، کە ماددەکە لێك هەڵدەوەشێت بۆ ماددەی سادەتر. بۆ نموونە، دوانۆکسیدی نایترۆجین (NO_2) گازێکی ڕەنگ قاوەییە. کاتێك گەرم دەکرێت بۆ سەرووی ١٤٠°C سیلیزی، شی دەبێتەوە بۆ دووگاز کە بێ ڕەنگن. ئەوانیش ئۆکسیدی نایترۆجین (NO) و ئۆکسجینە (O_2). ئەگەر ئەو دووگازە سارد بکرێنەوە، ئەوا سەرلەنوێ یەکدەگرنەوە بۆ پێکهێنانی دوانۆکسیدی نایترۆجین. هەروەها ئاو (H_2O) شیتەڵ دەبێت بۆ گازی ئۆکسجین (O_2) و هایدرۆجین (H_2) ئەویش بە تێپەڕکردنی تەزووی کارەبا بەناویدا.

✓ لەچیدا گۆڕانی کیمیایی جیاواز دەبێت لە گۆڕانی فیزیایی؟

▲ کاتێك ترشی هایدرۆکلۆریك زیاد دەکرێت بۆ خوێی کۆباڵت، گۆڕانی ڕەنگی گیراوەکە نیشانەیە بۆ ڕوودانی گۆڕانی کیمیایی

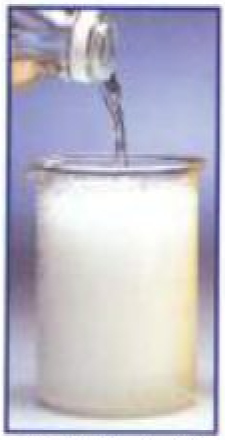

▲ یەکێك لە نیشانەکانی ڕوودانی گۆڕانی کیمیایی پەیدابوونی گازە. بیکاربۆناتی سۆدیۆم لەگەڵ سرکەدا کارلێك دەکات دوانۆکسیدی کاربۆن پێکدێنێت.

خۆپاراستن لە گۆڕانە کیمیاییەکان
Prevention of Chemical Changes

هەندێ وڵات بڕوانامە فەرمییە گرنگەکانی وەك بڕوانامەی سەربەخۆیی لە ناو گازی هیلیۆمی خاوێندا دادەنێت، چونکە گازی هیلیۆم گازێکی نایابەو ئەم گازە لەگەڵ ماددەکانی تردا کارلێك ناکات. ئەو هیلیۆمەی بەدەوری ئەو بڕوانامەیەدایە لە کاریگەری هەندێ ماددەی وەك ئۆکسجین دەیپارێزێ کە لەوانەیە کارلێکی لەگەڵدا بکات و زیانی پێ بگەیەنێ. ئەم ڕێگەیە زانیاری دەربارەی کارلێکە کیمیاییەکانی تیا بەکاردەهێنرێن کە بۆ پاراستنە لە گۆڕانە کیمیاییە نەویستراوەکان. ڕێگای پاراستنی تر بەکاردەهێنرێت ئەویش بۆ پاراستنی پەرتوکەکان و شتەکانی ناو مۆزەخانەکان. پەڕتووکە نوێیەکان چاپدەکرین لەسەر ئەو کاغەزانەی کە ترشەکانی ناوی هاوکێشکراوە بەهۆی تفتەکانەوە. ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی کە کاغەزی ئەو پەڕتوکانە لەناونەچن بە تێپەڕبوونی کات بەهۆی کارلێکە کیمیاییەکانەوە لەگەڵ ترشەکاندا. زۆر لە مۆزەخانەکان پێکهاتەکانی ناوی لەبەر ڕۆشنایی کزدا نمایش دەکەن، بەمەش ئەو گۆڕانە کیمیاییە ڕوونادات کە وزەی ڕووناکی تیابەکاردێت. لەوانەیە گۆڕانە کیمیاییەکان ببنە هۆی داخورانی ئەو کانزایانەی کە لە پیشەسازی و تەلارەکاندا بەکاردەهێنرێن، تەنانەت هەڵوەڕینیان. بۆ پاراستنی کانزاکان لە داخوران، بە ماددەیەکی تر ڕووپۆش دەکرێن بۆ نموونە: پۆڵا بە چینێکی تەنك لە تۆتیا ڕووپۆش دەکرێت کە ئەویش کانزایە کە توانای کارلێککردنی لە پۆڵا زیاترە. کاتێك تۆتیاکە کارلێك دەکات، دەبێتە هۆی بەتاڵکردنەوەی کارلێکی ئەو ماددانەی دەبنە هۆی داخوران. لەکاتی کارلێکردنیان لەگەڵ پۆڵادا. هەندێکجار پۆڵا بە چینێکی تەنك لە کرۆم دادەپۆشرێ کە کانزایەکی کارلێك نەکردووە. بەمەش پۆڵا دەپارێزێ لەو ماددە کیمیاییانەی کە دەبنە هۆی داخورانی. گۆڕانە کیمیاییەکان بۆیان هەیە ببنە هۆی خراپبوونی خۆراك. کە لەوانەیە ئاوێتەکانی ناو هەوا، یان شیکەرەوەکان وەك میکرۆبەکان لە کارلێکەکەدا هاوبەشی بکەن. ساردکردنەوە یان بەستنی خۆراك دەبنە هۆی ونکردنی وزەی گەرمیی، کە ئەمەش دەبێتە هۆی هێواشکردنەوەی گۆڕانە کیمیاییەکان. ئەو ماددە پارێزەرانەی کە زیاد دەکرێن بۆ خۆراك ڕێگە دەگرێت لە گەشەکردنی میکرۆب و ئەو کارلێکە کیمیاییانەی کە میکرۆب هۆکارێتی. ماددەی کیمیایی دژ بە ئۆکساندن زیاد دەکرێت بۆ ماددە کیمیاییەکان تا ڕێگری لە هەڵوەشاندنی و گۆڕانی ڕەنگەکە بکات. هەروەها ئەو جۆرە ماددانە زیاد دەکرێن بۆ گازۆلین و زەیت تا نەیەڵێت داخوران لە بەشەکانی بزوێنەرەکەدا ڕووبدات.

✓چۆن بەستنی خۆراك دەبێتە هۆی پاراستنی لەپیسبوون؟

ئەم کچە جەوری ڕووپۆشکردن بەکاردەهێنێ بۆ پاراستنی ئاسن(گۆڕانی فیزیایی) کە ڕێگە دەگرێت لە کارلێکردنی ئاو ئۆکسجین لەگەڵ ئاسنداو ژەنگ هەڵبهێنێ.

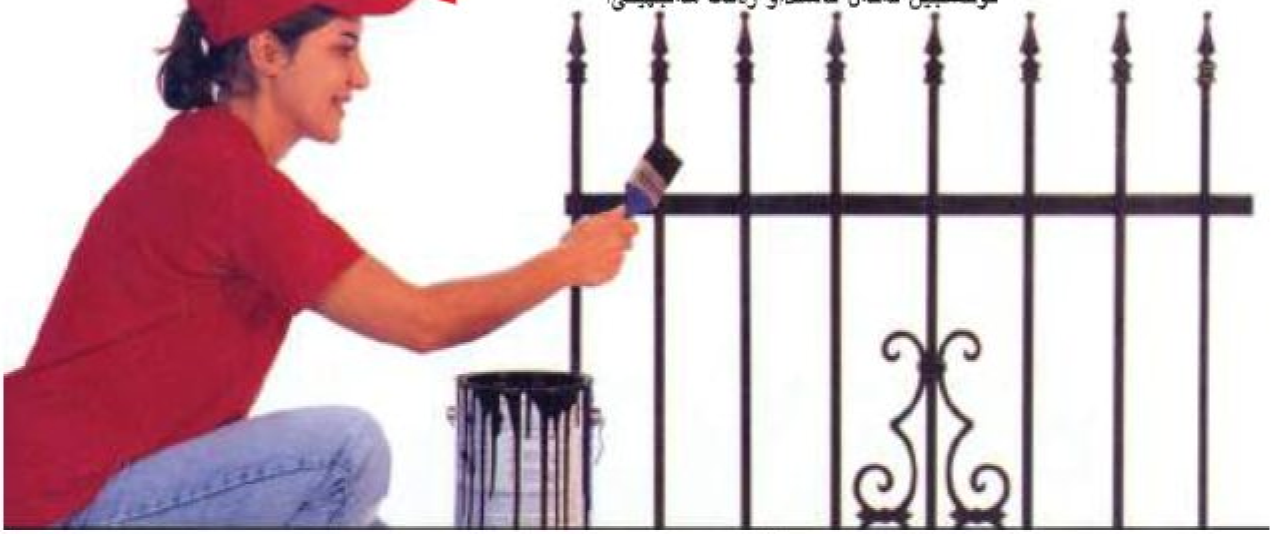

بەستنەوەکان

بەستن بەبیرکارییەوە

شیکاری پرسێك:

لەمیانی هەر گۆڕانێکی کیمیاییدا بارستەیەکی نوێ پەیدا نابێت و لەناوچێت. ئەگەر ٣٦ گرام لە ئاو پەیدابێت لە میانەی کارلێکێکی کیمیاییدا کە ٤ گرام لە هایدرۆجین بەکارهات. ئایا بارستەی ئۆکسجینی بەکارهاتوو چەندە؟

بەستن بە نووسینەوە

ڕاپۆرت

لە ساڵی ١٩٣٧دا باڵۆنێك تەقی. کە پڕکرابوو لە گازی هایدرۆجین کە سیفەتێکی فیزیایی هەیە، بواری پێ درا کە بەرزبێتەوە بە هەوادا، بەڵام سیفەتێکی کیمیایی هایدرۆجینەکە وایکرد باڵۆنەکە بتەقێت. ڕاپۆرتێك دەربارەی ئەوەی کە ڕوویداوە هەروەها هۆی ڕوودانەکەی بنووسە.

بەستن بە لێکۆڵینەوە کۆمەڵایەتییەکانەوە

وزە

کارلێکەکانی سووتان لە زۆربەی وڵاتاندا بەکاردەهێنرێ بۆ ئیشپێکردنی وێستگەی بەرهەمهێنانی وزەی کارەبا. هەوڵبدە تا بزانیت ئەو جۆرە کارلێکەی سووتاندن چییە کە بەکاردەهێنرێت بۆ ئەوەی کارەبا بداتە ماڵەکەتان.

بەستنی ووشك خۆراکەکان دەپارێزێ، لەمیانەی بەستنیان بە خێرایی و لابردنی هەموو پاشماوەکانی ئاو تیادا، زیندەوەرە ووردبینەکان ناتوانن لەناو ئەو خۆراکانە بژین. ئەوانیش خۆراکێکن لە کیسی پلاستیکیدا دەفرۆشرێن بۆ پاراستنیان لەو ئاوێتانەی کە لەوانەیە لەگەڵیدا کارلێك بکات.

پوختە Summary

سیفەتی کیمیایی یەکێك لە ماددەکان، دەبێتە هۆی پابەندبوونی بەئاسانی بۆ گۆڕانی کیمیایی. ماددە جێگیرەکان بە ئاسانی کارلێك ناکەن بە پێچەوانەی ماددە کارلێکردووەکان. لەمیانەی گۆڕانی کیمیایدا گەردیلەکان و گەردەکان بەشێوەی جیاواز ڕیزبەند دەبنەوە بۆ پێکهێنانی ماددەی نوێ و سیفەت جیاواز. سووتاندن و شیبوونەوە دووجۆری باوی کارلێکە کیمیاییەکانن. هەندێ لە گۆڕانە کیمیاییەکان سەرچاوەی ئەو وزەیەن کە مرۆڤ بەکاریدەهێنێ. گۆڕانی کیمیایی زیانبەخش هەیە، دەتوانین خۆمانی لێ بپارێزین بە ڕێگای کیمیایی یان فیزیایی.

پێداچوونەوە Review

١. ئەو چوار نیشانە سەرەکییە چین ئەوە ڕووندەکەنەوە کە گۆڕانێکی کیمیایی ڕوویداوە؟

٢. لەکام جۆر کارلێکی کیمیاییدا ئاوێتە شیدەبێتەوە بۆ ماددەی سادەتر لە خۆی.

٣. چۆن دەتوانین هەندێك لە کانزاکان لە گۆڕانی کیمیایی بپارێزین؟

٤. **بیرکردنەوەی ڕەخنەگرانە:** ئەگەر تێکەڵەیەکی گازی ئۆکسیدی نایترۆجین NO و ئۆکسجین O_2 ساردکرایەوە، ئەوا ئاوێتەی دوانۆکسیدی نایترۆجین NO_2 پێکدێت، ئایا ئەوە گۆڕانی فیزیاییە یان کیمیاییە؟ هۆی وەڵامەکەت ڕوونبکەرەوە.

٥. **ئامادەکاریی بۆ تاقیکردنەوە** دەتوانین خۆراکەکان بپارێزین لە گۆڕانی کیمیایی بەهۆی ________.

أ. بە چەوری ڕووپۆشکردنەوە ب. بەستنیەوە

ج. داپۆشینی بە چینێکی کانزا د. پاراستنی لە گازی ئۆکسجین

پێداچوونەوە و ئامادەکاری بۆ تاقیکردنەوە

Review and Test Preparation

پێداچوونەوەی زاراوەکان

ئەو زاراوانەی خوارەوە بەکاربهێنە بۆ تەواوکردنی ڕستەکان لە (١ بۆ ٩) ژمارەی لاپەڕەی تۆمارکراو لە نێوان ( ) شوێنی ئەو زانیاریانەت نیشان دەدات کە لەوانەیە پێویستت پێ ی هەبێت لە بەندەکەدا.

سیفەتی فیزیایی (٢٢٨) **سیفەتی کیمیایی** (٢٣٥)
بەرکەوتن (٢٢٩) **توانای سووتان** (٢٣٥)
توانای پیاکێشان (٢٢٩) **توانای کارلێکردن** (٢٣٥)
توانای ڕاکێشان (٢٢٩) **جێگیری** (٢٣٥)
چڕی (٢٢٩)
توانای سەرئاوکەوتن (٢٢٩)

١. ڕەنگی مادده ________.

٢. توانای مادده بۆ ڕاکێشان بەشێوەی دەزوولە بریتییە لە ________.

٣. ئەو ماددەیەی کە ________ هەیە بە ئاسانی گۆڕانی کیمیایی بەسەریدا دەسەپێنرێ.

٤. توانای ماددەیەك بۆ سەرئاوکەوتن بەسەر ماددەیەکی تردا یان زیاتر بەرزبێتەوە لەناویدا بریتییە لە ________ ئەویش بەکەمی پشت دەبەستێت بە ________ .

٥. هەستکردن بە ڕووی ماددەیەکی دیاریکراوکە سیفەتێکی فیزیاییە پێی دەوترێت ________ .

٦. سیفەتەکانی وەك توانای کارلێکردن یان توانای سووتان بریتین لە ________ .

٧. ئەو ماددانەی کە بە ئاسانی دەسووتێن ________ بەرزە.

٨. سیفەتی پابەندنەبوون بۆ گۆڕانە کیمیاییەکان و کارلێك نەکردنی بە ئاسانی لەگەڵ ماددەکانی تردا ناودەبرێت بە ________.

٩. بوونی توانای مادده بۆ ئەوەی بکرێتە شێوەی پەڕە بریتییە لە ________.

بەستنەوەی چەمکەکان

بەپێی ئەم خشتەیەی خوارەوە ئەمانە پۆلێن بکە:

سووتان هەڵمیین توانای کارلێککردن بەستن پلەی شلبوونەوە بۆن
کارلێکی شیبوونەوە جێگیری

سیفەتی فیزیایی	سیفەتی کیمیایی	گۆڕانی فیزیایی	گۆڕانی کیمیایی
١. ________	٣. ________	٥. ________	٧. ________
٢. ________	٤. ________	٦. ________	٨. ________

دڵنیابوون لە تێگەیشتن

تەواوکراوی ڕاست هەڵبژێرە

١. توانای پیاکێشان و توانای ڕاکێشان بریتین لە ________ .

أ. دارِشتە   ج. ماددە

ب. سیفەتی فیزیایی   د. سیفەتی کیمیایی

٢. چڕیی هەڵماتی شووشە زیاترە لە چڕی ئاو، لەبەرئەوە ________ .

أ. هەڵماتی شووشە ژێر ئاودەکەوێ.

ب. باری هەڵماتی شووشە لە ئاودا دەگۆڕێ.

ج. هەڵماتی شووشە سەرئاودەکەوێ.

د. هەڵماتی شووشە توانای سەرئاو کەوتنی بەرزە

٣. بەڵگەی ڕوودانی گۆڕانی کیمیایی بریتییە لە پێکهاتنی.

أ. سیفەتی نوێ.

ب. شێوەی نوێ.

ج. ماددەی نوێ.

د. دۆخی نوێ

٤. پەرتبوونی تاوێرە لمییەکان بە کاریگەری با نموونەیە لەسەر ________ .

أ. گۆڕانی فیزیایی.

ب. گۆڕانی کیمیاییی.

ج. توانای پیاکێشان.

د. توانای کارلێککردن.

بیرکردنەوەی ڕەخنەگرانە

١. بە تێپەڕبوونی کات بەردی خانوویەکی دێرین بەکاریگەری باوباران هەڵوەری، بەڵام لەم دە ساڵەی دواییدا ئەو زیانانەی بەر ئەو خانووانە دەکەوێت زیادی کردووە، ئەویش بە گۆڕانی ڕەنگی بەردی ئەو خانوانە. ئەوە چۆن لێکدەدەیتەوە؟

٢. پارچە پلاستیکێك سەر ڕۆنی شل دەکەوێت، بەڵام لە ماددەیەکی نەناسراودا نقوم دەبێت. ئایا ئەو ماددە نەناسراوە سەر ڕۆنی شل (زەیت) دەکەوێت یان نا؟ بەڵگە بۆ وەڵامەکەت بهێنەرەوە.

پێداچوونەوەی کارامەیی‌یە کردەکانی زانست

١. چۆن پێوانەی قەبارەی تەنێکی شێوە ناڕێك دەکەیت؟

٢. زانیارییەکان لەم خشتەیەی خوارەوەدا ڕوونبکەرەوەو ئەو شلەیە دیاریبکە کە لە پلەی گەرمی ژووردا دەبێتە تەنێکی ڕەق لە وەرزی زستاندا لە پلەی (٢٥ C°)دا. هەروەها ئەو شلەیەی کە لەوانەیە بکوڵێ لە پلەی گەرمی ژووردا و لە وەرزی هاویندا پلەی (٤٥ C°).

سیفەتی هەندێك لە شلەکان

تەنی	پلەی کوڵان	پلەی بەستن
أ	°C٧٩	°C٣-
ب	°C١٠٠	°C٠
ج	°C٤٠	°C٣
د	°C١٤٠	°C ٣٢

هەڵسەنگاندنی بەجێهێنان

دیاریکردنی پێناسی ماددەیەکی نەناسراو:

پلانی تاقیکردنەوەیەك دابنێ بۆ دیاریکردنی پێناسی ماددەیەکی ڕەقی نەناسراو، بەپێی سیفەتی چڕی. ئەو هەنگاوانە بنووسە لەکاتی بەجێهێنانی تاقیکردنەوەدا پەیڕەوی دەکەیت.

چالاکیی بۆ ماڵ یان قوتابخانە

هێلکەی سەرئاو کەوتوو

چۆن دەتوانی ئاو بگۆڕی بۆ ئەوەی هێلکەی تیا سەر ئاوبکەوێ (نقوم نەبێت)

کەرەستەکان

- ئاو
- کەوچکێك
- خوێی چێشت
- هێلکەیەکی نەکوڵاو
- کوپێکی پلاستیکی ڕوون تا نیوەی ئاوی تێدابێت.

هەنگاوەکان

1. بە وریاییەوە هێلکەکە لە کوپی ئاوەکەدا دابنێ، سەرنجی بدە ئایا سەر ئاودەکەوێ یان نا؟
2. هێلکەکە لە کوپەکە دەربهێنە، پاشان چەند کەوچکێك لە خوێی چێشت لە ئاوەکەدا بتوێنەوە.
3. سەرلەنوێ بە ووریاییەوە هێلکەکە بخەرەوە ناو ئاوەکەو سەرنج بدە ئایا سەرئاو دەکەوێ یان نا؟

دەرئەنجام بهێنە

بۆچی لە سەرەتادا هێلکەکە لە بنکی ئاوەکەدا نقوم بوو؟ ئایا هێلکەکە جارێك سەرئاوکەوت؟ ئەگەر وەڵامەکەت بە بەڵێیە، ئەوا کەی وە بۆچی؟ چۆن ئاوەکە گۆڕا لە میانەی تاقیکردنەوەکەدا؟

جیاکردنەوەی ئاو

چۆن ئاو شیتەڵ دەکرێت بۆ هەردوو پێکهاتەکەی؟

کەرەستەکان

- چەقۆ
- دوو کاغەز گرەی کانزایی «کلێپس»
- دوو وایەر لەمس درێژی هەریەکیان (٣٠سم) بێت
- دوو توڵی پێنووسی ڕەش (گرافیت) درێژی هەر توڵێك (٧,٥سم) بێت.
- کوپێکی پلاستیکی ڕوون ئاوی تێدابێت بەلای کەمەوە (٢٥٠ مللتر)
- شەربەتی لیمۆ (دوو کەوچك).
- پاتریەکی (V٩)
- تێپی چەسپێنەری کارەبایی

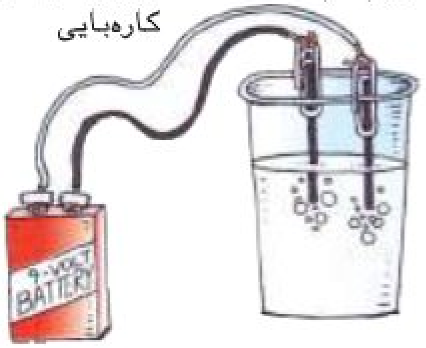

هەنگاوەکان

1. داوا لە یەکێك لە کەسوکارت بکە کە بەهۆی چەقۆوە بەشێك لە ماددە نەگەیەنەرەکەی هەردوو جەمسەری وایەرەکان بۆ نزیکەی ٣,٥سم لابەرێت.
2. کاغەز گرەی کانزایی لە جەمسەرێکی هەریەکە لە دوو وایەرەکەدا جێگیر بکە.
3. شەربەتی لیمۆکە لەگەڵ ئاوەکەدا تێکەڵ بکە.
4. هەردوو کاغەزگرە کانزاییەکە بەکاربهێنە بۆ ڕاگیرکردنی هەردوو توولە گرافیتەکە بە شێوەیەکی ستوونی لەناو کوپەکەدا هەروەك لە وێنەکەدا دیارە.
5. جەمسەری دووەمی هەروایەرەیەك لە تەلەکان بلکێنە بە جەمسەری پاتریەکەوە. تەلەکان بەریەك نەکەون.

دەرئەنجام بهێنە

چی ڕوویدا کاتێك تەلەکانت گەیاند بە هەردوو جەمسەری پاتریەکە؟ بە بیروڕای تۆ هۆی ڕوودانی ئەوە چییە؟

وزه

Energy

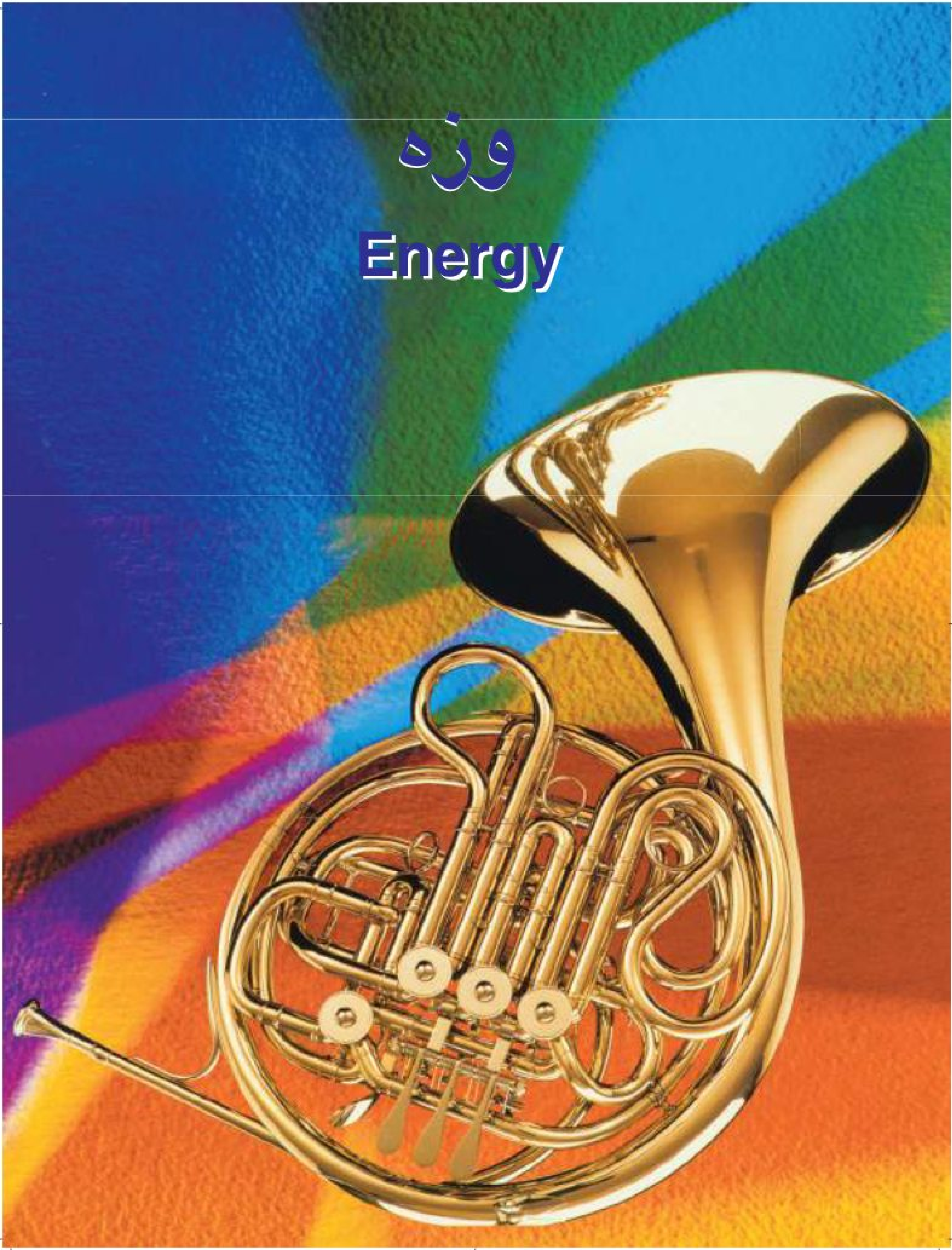

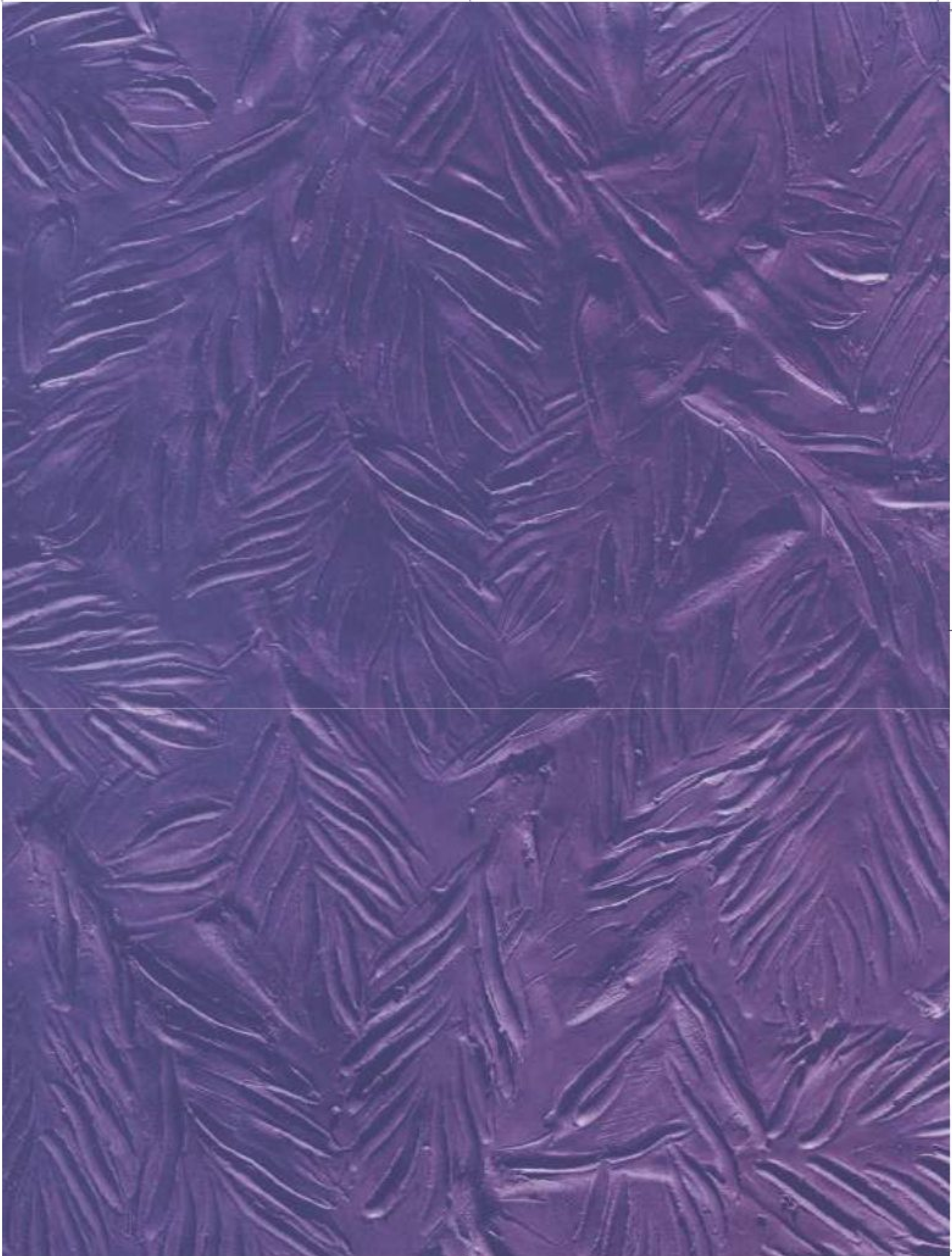

وزە
Energy

بەندی ١ شێوەكانی وزە ٢٤٤
Forms of Energy
بەندی ٢ مرۆڤ چۆن وزە بەكاردەهێنێت.................... ٢٧٠
How People Use Energy
چالاكی بۆ ماڵ یان قوتابخانە ٢٨٦

پرۆژەی یەكەكە

گۆڕانی پلەی دەنگ

وزە بەشێوەی جیاواز هەیە وەك گەرمی و ڕووناكی و دەنگ. مۆزیك جۆرێكە لە جۆرەكانی دەنگ، دەتوانرێت بە گۆڕانی پلەی ئەو دەنگە پەیدابكرێت. لەمیانەی خوێندنی ئەم بەشەدا، دەتوانیت تاقیكردنەوەیەك دەربارەی پلەی دەنگ جێبەجێ بكەیت. ئەمەش چەند پرسیارێكە بۆ ئەوەی بیریان لێ بكەیتەوە: پەیوەندی نێوان پلەی دەنگ و لەرلەرەی لەرینەوەی ژێیەكە چییە؟ بۆ نموونە، ئەگەر بە ڕێژەیەكی دیاریكراو درێژی ژێیەك كورت بكرێتەوە، ئایا پلەی دەنگ بەهەمان ڕێژە دەگۆڕێت؟ بۆ وەڵامدانەوەی ئەو دوو پرسیارە یان هەر پرسیارێكی تر كە بە خەیاڵتدا دێت دەربارەی گۆڕانی پلەی دەنگ. پلان بۆ تاقیكردنەوەیەك دابنێ و جێبەجێی بكە.

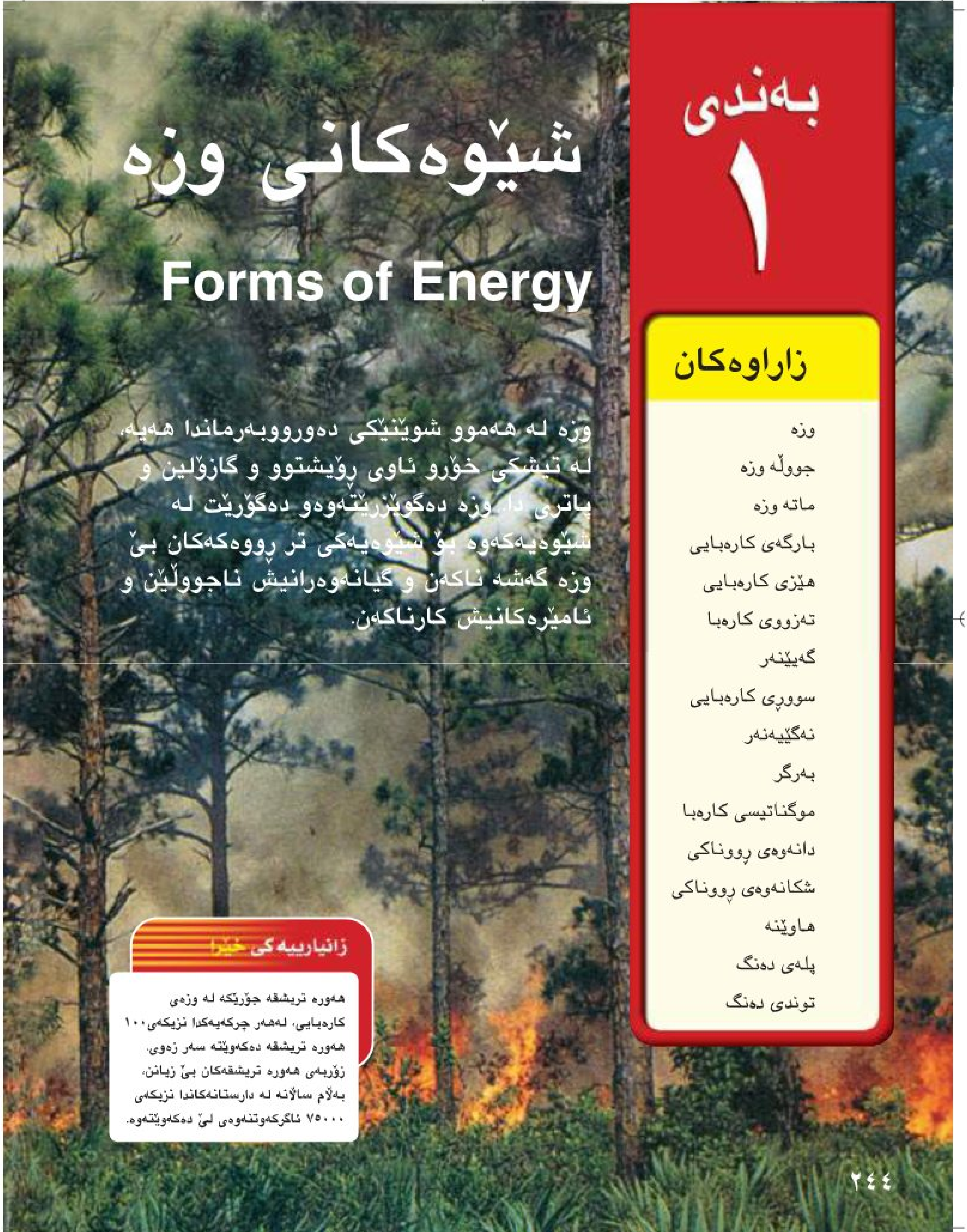

بەندی ١

شێوەکانی وزە

Forms of Energy

وزە لە هەموو شوێنێکی دەورووبەرماندا هەیە، لە تیشکی خۆرو ئاوی ڕۆیشتوو و گازۆلین و پاتری دا. وزە دەگوێزرێتەوەو دەگۆڕێت لە شێوەیەکەوە بۆ شێوەیەکی تر ڕووەکەکان بێ وزە گەشە ناکەن و گیانەوەرانیش ناجووڵێن و ئامێرەکانیش کارناکەن.

زاراوەکان

- وزە
- جووڵە وزە
- ماتە وزە
- بارگەی کارەبایی
- هێزی کارەبایی
- تەزووی کارەبا
- گەیێنەر
- سووڕی کارەبایی
- نەگێیەنەر
- بەرگر
- موگناتیسی کارەبا
- دانەوەی ڕووناکی
- شکانەوەی ڕووناکی
- هاوێنە
- پلەی دەنگ
- توندی دەنگ

زانیارییەکی خێرا

هەورە تریشقە جۆرێکە لە وزەی کارەبایی، لەهەر چرکەیەکدا نزیکەی ١٠٠ هەورە تریشقە دەکەوێتە سەر زەوی، زۆربەی هەورە تریشقەکان بێ زیانن، بەڵام ساڵانە لە دارستانەکاندا نزیکەی ٧٥٠٠٠ ئاگرکەوتنەوەی لێ دەکەوێتەوە.

زانیارییەکی خێرا

ڕووناکی خۆر ٨ خولەك دەخایەنێت تا دەگاتە سەر زەوی، بەڵام ئۆتۆمبێلێك کە بە خێرایی ٩٠کیلۆمەتر لە کاتژمێرێکدا بڕوات ١٧٠ ساڵ دەخایەنێت بۆ ئەوەی لە زەوییەوە بگاتە خۆر!

زانیارییەکی خێرا

وزەی خۆراك بەیەکەی گەرمۆکە (کالۆری) دەپێورێت. ئەم خشتەیەی خوارەوە ژمارەی ئەو گەرمۆکانە دەردەخات کە مرۆڤێك بەکاری دەهێنێت بارستاییەکەی ٤٥ کیلۆگرام بێت لەکاتی بەجێهێنانی چەند چالاکییەکدا.

وزەی بەکارهێنراوی خۆراك

چالاکی	ژمارەی گەرمۆکە لەهەر کاتژمێرێکدا
نووستن	لە١ گەرمۆکە کەمتر
دانیشتن	٦٠
بەجێهێنانی ئیش و کاری ناوماڵ	١٢٠
لەسەرخۆ لێخوڕینی پاسکیل	١٤٠
یاریکردن بە تۆپی پێ	٣٢٠
ڕاکردن	٣٠٠–٥٠٠

وانەی ١

جووڵە وزە چییە؟ ماتە وزە چییە؟

What Are Kinetic and Potential Energy?

لەم وانەیەدا...

لێدەکۆڵیتەوە
چۆن وزە لە شێوەیەکەوە بۆ شێوەیەکی تر دەگۆڕێت.

فێردەبیت
جووڵە وزەو ماتە وزە.

زانست دەبەستیتەوە
بە بیرکاری و نووسین و توێژینەوە کۆمەڵایەتییەکانەوە.

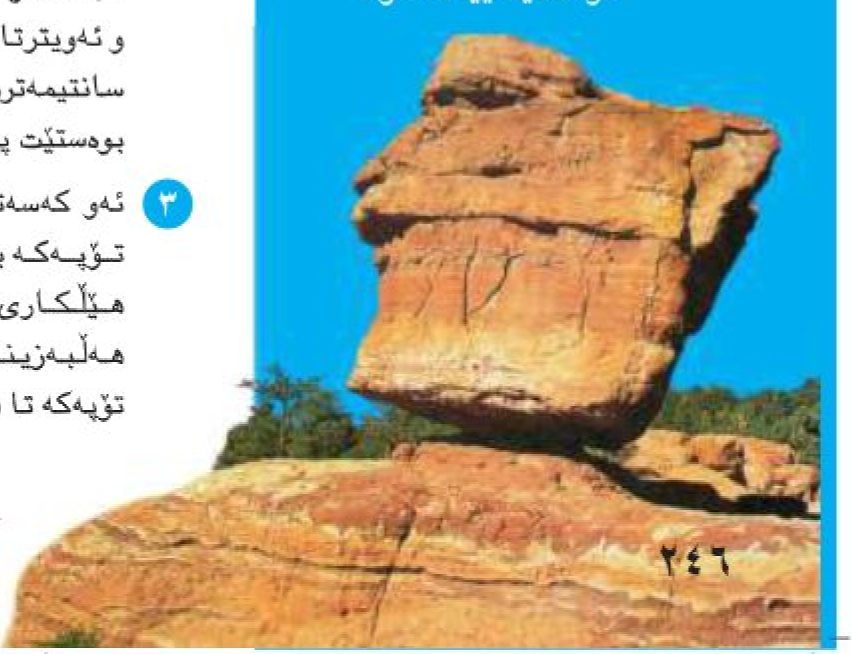

ئەو تاوێرە (کەفر)ە هاوسەنگە بڕێك لە ماتە وزەی هەیە

لێدەکۆڵمەوە

گۆڕانەکانی وزە

Changing Energy Forms

ئامانجی چالاکییەکە: Activity Purpose دووجۆری سەرەکی لە وزە هەیە، ئەو مەلەوانەی لەسەر سەکۆی خۆهەڵدانی مەلەوانگەیەك ڕادەوەستێت جۆرێك لە وزەی هەیە، کە لە ناو ئاوەکەشدا مەلە دەکات جۆرێکی تر لە وزەی هەیە، لەم چالاکییەدا ئەو دووجۆرە وزەیە تاقیدەکەیتەوەو تێبینی ئەوە دەکەیت کە چۆن وزە لە شێوەیەکەوە بۆ شێوەیەکی تر دەگۆڕێت.

کەرەستەکان Materials

- ٨ پەڕە کاغەزی هێلکاری داتایی
- شریتی لکێنەر
- ڕاستەیەکی مەتری
- تۆپی تێنس
- پێنووسی ڕەنگاو ڕەنگ
- کۆمپیوتەر (ئەگەر هەبێت)

هەنگاوەکانی چالاکییەکە Activity Procedure

١. چوار پەڕە کاغەزی هێلکاری داتایی بەدیوارێکەوە بلکێنە. لە ئاستی زەوییەوە، لە لێواری لای چەپی پەڕە کاغەزەکانەوە چەند نیشانەیەك دابنێ و بەهۆی ڕاستەیەکەوە دووری نێوان هەردوو لەو نیشانانە بەبڕی ١٠ سانتیمەتر دیاری بکە تا بەرزی ١٠٠ سانتیمەتر لە پەڕەکاغەزەکان. (وێنە آ).

٢. لەگەڵ هاوڕێیەکتدا پێکەوە کاربکەن. یەکێکتان لە دووری ٠,٥ مەتر بەرامبەر پەڕە کاغەزەکان لەسەر زەوی دانیشێت و ئەویترتان تۆپێکی تێنس بەدەستیەوە بگرێت لە بەرزی ٥٠ سانتیمەترەوە لە دووری چەند سانتیمەترێك لە دیوارەکەوە بوەستێت پاشان تۆپەکە بەربداتەوە.

٣. ئەو کەسەتان کە لەسەر زەوییەکە دانیشتووە با سەرنجی تۆپەکە بدات کە لە زەویەوە دەگەڕێتەوە بە پێنووسی هێڵکاری ئەو بەرزییە تۆمار بکات کە تۆپەکە پاش هەڵبەزینەوەی لە زەوییەوە دەیگاتێ. هەڵبەزینەوەکانی تۆپەکە تا دەوەستێت، ئەو ژمارەیە تۆمار بکە (وێنەی ب).

٤ هەردوو هەنگاوەکەی (٣،٢) بۆ چەند جارێك دووبارە بکەوە پێنووسی ڕەنگاو ڕەنگ بەکاربهێنە بۆ تۆمارکردنی هەر هەوڵدانێك.

٥ پەڕە کاغەزەکانی پێشوو کە بەکارت هێنابوو بگۆڕە بە پەڕە کاغەزی تر. هەنگاوەکان لە (١ تا ٤) دووبارە بکەرەوە بەبەردانەوەی تۆپەکە لە بەرزایی ١٠٠ سانتیمەترەوە لە ڕووی زەوییەوە.

وێنەی أ

وێنەی ب

دەرئەنجام بکە Draw Conclusions

١. بەراوردی بەرزی کەوتنە خوارەوەی تۆپەکەو بەرزی هەڵبەزینەوەکەی بکە لە هەموو هەوڵدانێکی تاقیکردنەوەکەدا، پەیوەندی نێوان ئەو دوو بەرزییە چییە؟

٢. پێش بەردانەوەی تۆپەکە، ووزەیەکی هەیە ئەویش ماتەوزەیە ئەمەش بەهۆی ئەو شوێنەی کە لێی دانراوە، وە بەهۆی هێزی کێشکردنی زەویەوە کە تۆپەکە بەردەبێتەوە. ئەوا ئەو تۆپە بەهۆی جووڵەکەیەوە ووزەیەکی هەیە پێی دەڵێن جووڵەوزە سەرەڕای ماتەوزەکەی، ئەو خاڵە نیشانە بکە، کە جووڵە وزەی تۆپەکە لەویەڕی گەورەییدا دەبێت.

٣. ئەو پەیوەندییە دەرئەنجام بکە کە ماتەوزە بە جووڵە وزەی تۆپە هەڵبەزیوەکەوە دەبەستێتەوە.

٤. **زاناکان چۆن کاردەکەن:** هەندێك جار زاناکان خشتەو هێلکاری داتایی بەکاردەهێنن بۆ ئەوەی یارمەتیان بدات لە ڕوونکردنەوەی زانیارییەکان و بۆ بەردەوامبوون دەربارەی ئەنجامەکانی تاقیکردنەوەکە. زانیارییەکانت لە خشتەیەکدا تۆماربکە، بەراوردی ئەو بەرزییە بکە کە تۆپەکە لە هەڵبەزینەوەی یەکەمدا دەیگاتێ و ژمارەی هەڵبەزینەوەکان لە بەردانەوەکەی لە بەرزی ٥٠سم و لە بەرزی ١٠٠سم بژمێرە. کۆمپیوتەر بەکاربهێنە بۆ نواندنی ئەو زانیاریيانەی کە تۆمارت کردوون لە خشتەکەدا بەشێوەی ستوونە زانیارییەکان بەبەکارهێنانی ڕەنگی جیاواز لەهەر بەرزییەکی بەردانەوەی تۆپەکەوە.

لێکۆڵینەوەی زیاتر: ئەو زانیارییانە شی بکەرەوە کە لە خشتەکەدا تۆمارت کردووە لە هەنگاوی ژمار ٤دا وە گریمانێك دابنێ بۆ بەرزی هەڵبەزینەوەی تۆپەکە وە ژمارەی هەڵبەزینەوەکان کاتێك لە بەرزی ٢٠٠سم دەکەوێتە خوارەوە، پاشان تاقیبکەرەوە، ئەنجامەکانت و گریمانەکانت بەراورد بکە.

کارامەیی کردەکانی زانست

کۆمپیوتەر بەکاربهێنە تا یارمەتیت بدات لە **بەراوردکردن و لێکدانەوەی زانیارییەکان** کە ڕێگەیەکە بۆ بەردەوامبوون لەگەڵ ئەوانی تر دەربارەی ئەنجامەکانی تاقیکردنەوەکە.

فێردەبم

وزە Energy

جووڵە وزەو ماتە وزە Kinetic and Potential Energy

ئـایـا بـیستووتـە کـە دەڵـێن کـەسێك وزەیـەکـی زۆری هـەیـە؟ وزە چـییـە؟ **وزە** ئەو توانستەیە کە گۆڕان لە ماددەدا دروست دەکات، یان دەیجووڵێنێت. لە چالاکییەکەی پێشوودا، وزەکە وای لە مادده (تۆپی تێنس) کرد بجووڵێت. وزە توانای گۆڕینی مادەی هەیە بە ڕێگەی جیاواز. بۆ نموونە، گۆڕانی سەهۆڵ بۆ ئاو.

دوو جۆری سەرەکی لە وزە هەیە: جووڵە وزەو ماتە وزە

جووڵە وزە ئەو وزەیەیە کە مادده بەهۆی جووڵەکەیەوە وەریدەگرێت، هەموو ماددەیەکی جووڵاو جووڵە وزەی هەیە. کاتێك کە تۆپی تێنس لە بەرزاییەکەوە دەکەوێتە خوارەوە جووڵە وزە وەردەگرێت و بە خێرایییەکی زۆر ڕووەو زەوی دەجووڵێت، هەروەها جووڵە وزەی هەیە دوای هەڵبەزینەوەی لە زەوییەوە، کاتێك تۆپەکە لە جووڵەکەیدا دەگاتە بەرزترین بەرزی بۆ کاتێکی زۆر کەم دەوەستێت پێش ئـەوەی بـۆ زەوی بـگـەڕێتـەوە، لـەو خـاڵـەی کـە تـۆپـەکـە لـێی دەوەستێت جووڵە وزەکەی دەبێتە سفر. وە کاتێك تۆپەکە لە زەوییەوە بەرز دەبێتەوە بەهۆی شوێنەکەیەوە وزەیەك وەردەگرێت ئەویش ماتە وزەیە.

ماتەوزە ئـەو وزەیـەیـە کـە تـەنێك وەریـدەگرێت بـەهـۆی شوێنـەکـەیـەوە یـان بەهۆی ئەو بارەیەوە کە تیایەتی. لەبەرزترین بەرزیدا تۆپەکە زۆرترین ماتە وزەی هەیە، وە کاتێك دەکەوێتە خوارەوە ماتەوزەکەی کەم دەبێتەوەو ئەو بڕەی لێی کەم دەبێتەوە بۆ جووڵە وزە دەگۆڕێت. ئەگەر تۆپەکە لە بەرزترین بەرزی هەڵبەزینەوەکەیدا بەدەست بگریت ئەوا ماتە وزەیەکی دەبێت تا ئەو ساتەی جارێکی تر بۆ زەوی دەگەڕێتەوە.

بناسە

- جووڵە وزەو ماتە وزە.
- جۆرە جیاوازەکانی وزە

زاراوەکان

وزە energy

جووڵە وزە kinetic energy

ماتە وزە potential energy

❶ ئەو ماتە وزەیەی لە خۆراکدا هەیە بۆ جووڵە وزە دەگۆڕێت بە هۆی ماسوولکەکانی وەرزشوانەکەوە کاتێك بە ڕاکردن ڕووەو بەربەستێك دەڕوات و بەهۆی دارێکەوە خۆی بۆ بەرزاییەك هەڵدەدات.

❷ کاتێك وەرزشوانەکە دارەکەی بە زەویدا دەچەقێنێت زۆرترین بڕی جووڵە وزەکەی بۆ ماتە وزە دەگۆڕێت و دارە چەماوەکە وزەکە وەردەگرێت.

❸ کاتێك کەدارەکە ڕاست دەبێتەوە ئەوا ماتە وزەکەی بۆ جووڵە وزە دەگۆڕێت و وەرزشوانەکە بەرز دەکاتەوە بە ئاڕاستەی بەربەستەکە.

١

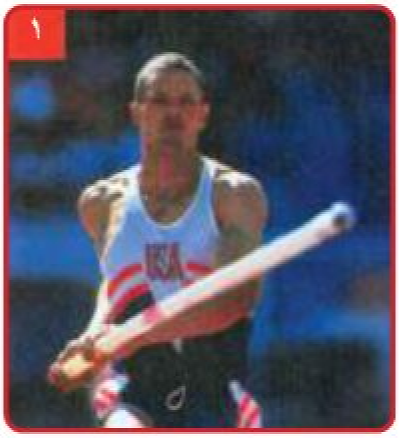

٢

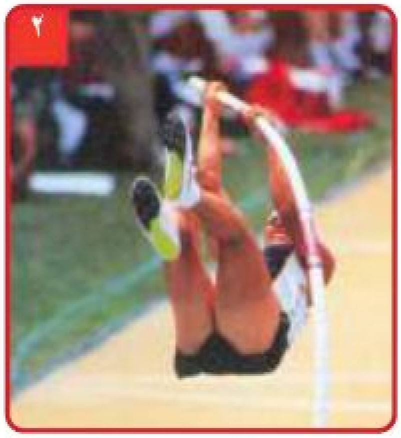

٣

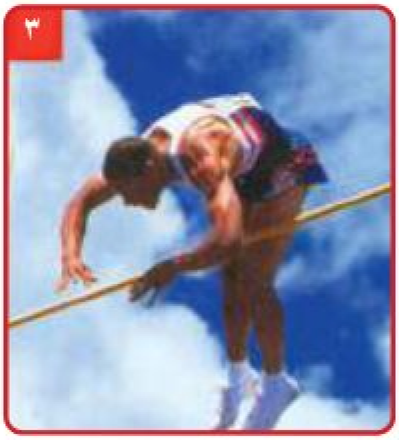

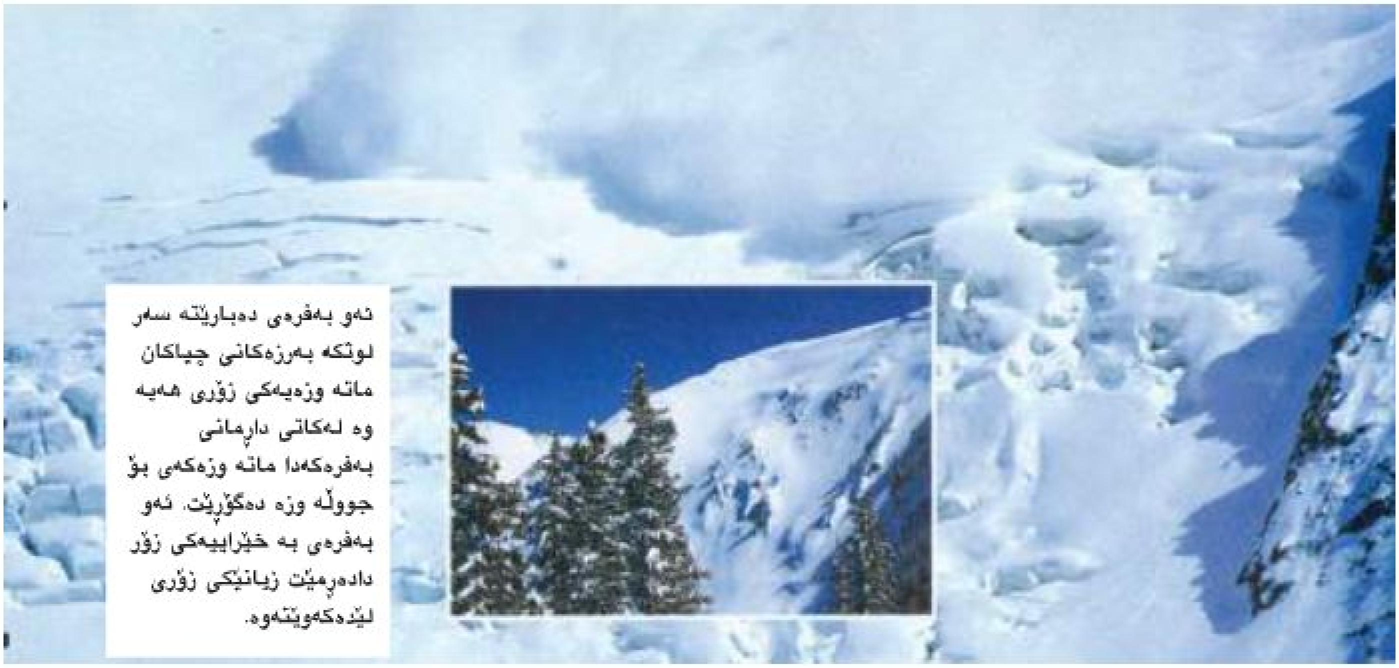

ئەو بەفرەی دەبارێتە سەر لوتکە بەرزەکانی چیاکان ماتە وزەیەکی زۆری هەیە وە لەکاتی داڕمانی بەفرەکەدا ماتە وزەکەی بۆ جووڵە وزە دەگۆڕێت. ئەو بەفرەی بە خێراییەکی زۆر دادەڕمێت زیانێکی زۆری لێدەکەوێتەوە.

کاتێك تۆپەکە بەرزو نزم دەبێتەوە جووڵە وزەکەی بۆ ماتە وزە دەگۆڕێت وە بە پێچەوانەوە. هەرچەندە هەندێکجار وزە لە شێوەیەکەوە بۆ شێوەیەکی تر دەگۆڕێت، بەڵام برە گشتییەکەی ناگۆڕێت، وزە لەناو ناچێت و دروست ناکرێت ئەمەش یاسای پاراستنی وزەیە.

لەوانەیە لە یەك چالاکیدا وزە بۆ چەند شێوەیەك بگۆڕێت «تەماشای وێنەکانی وەرزشەوانەکە بکە کە بەهۆی دارێکەوە خۆی بەرز دەکاتەوە هەرچەندە شێوەی وزەکە دەگۆڕێت، بەڵام برە گشتییەکەی وزەکە بەپێی یاسای (پاراستنی وزە) ناگۆڕێت.

لە چالاکییەکەی پێشوودا لەوانەیە تۆپەکە بوەستێت یان وەرزشەوانەکە بەهۆی دارەکەیەوە بوەستێت ئەم وەستانە بەهۆی لەناوچوونی وزەوە نییە، بەڵکو بەهۆی ئەوەوەیە کە تۆپەکە لەهەر هەڵبەزینەوەیەکدا بەهۆی لێکخشانی لەگەڵ زەویدا بەشێك لە وزەکەی بەشێوەی گەرمی و دەنگ ون دەکات و ئەو گەرمییەش زەوی و هەوا بەبڕێکی زۆر کەم گەرم دەکات کە ناتوانین هەستی پێ بکەین. بە هۆی چەند هەڵبەزینەوەیەکی یەك لەدواییەکەوە تۆپەکە وزەکەی بۆ شێوەی جیاواز دەگۆڕێت.

✓ لەکام قۆناغی خۆهەڵدانی وەرزشەوانەکەدا جووڵە وزەکەی ددگاتە گەورەترین بڕەکەی؟

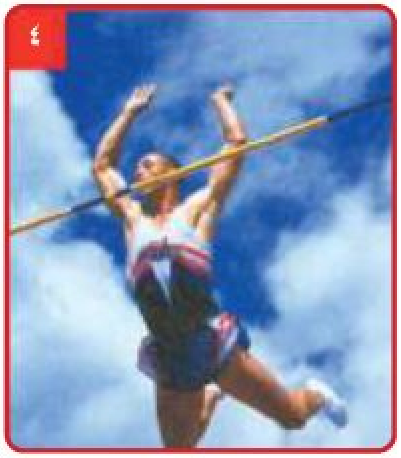

٤ جووڵە وزەی وەرزشوانەکە کە بەرزدەبێتەوە بۆ سەرووی بەربەستەکە دەگۆڕێت بۆ ماتە وزە.

٥ کاتێك وەرزشوانەکە دەکەوێتە خوارەوە ماتە وزەکەی بۆ جووڵە وزە دەگۆڕێت. لەو کاتەی دەکەوێتە خوارەوە نە جووڵە وزەی هەیە وە نە ماتە وزە.

شێوەکانی وزە Forms of Energy

جووڵە وزەی تەنە جووڵاوەکان دووبارە بە میکانیکە وزە ناودەبرێت. هەریەکە لە ئاوی جووڵاو و فڕینی فڕۆکە لە ئاسمان و پاسکیلێکی جووڵاو لەسەر زەوی و پانکە هەر هەموویان میکانیکە وزەیان هەیە، بەڵام میکانیکە وزە تەنها تاکە شێوە نییە بۆ جووڵە وزە، بەڵکو جووڵە وزە شێوەی جیاوازی هەیە.

وزەی گەرمی: شێوەیەکی تری جووڵە وزەیە. جووڵەی گەردەکانی مادده وزەی گەرمییە. کارەبا وزە شێوەیەکی ترە لە جووڵە وزە کە بەهۆی جووڵەی ئەلیکترۆنەکانەوە پەیدادەبێت. کارەبا وزە لەسەر شاشەی تەلەفزیۆن وێنەو دەنگی هاوڵ (هاوڕێ) بە وێنەکە دروست دەکات، وە ئەو وێنەیەش لەهەمان کاتدا ڕووناکی‌یە وزە دەدات و بڵاودەبێتەوەو دەگاتە چاو و گوێش ئەو دەنگە وزەیە وەردەگرێت کە لە بڵندگۆی تەلەفزیۆنەوە دەردەچێت. ماتە وزەش شێوەی جیاوازی هەیە. سپرینگێکی پەستێنراو یان شریتێکی لاستیکی ڕاکێشراو یان لە دارە چەماوەکەی خۆهەڵداندا ماتە وزەی جیری هەیە. هەر تەنێك هێزێك کاری تێبکات و شێوە سروشتییەکەی بگۆڕێت، ماتە وزەی جیری تیادا هەڵدەگیرێت.

ئەمەش کاتێك دەبێت کە تەنەکە توانای گەڕانەوەی هەبێت بۆ بارە سرووشتییەکەی پاش نەمانی ئەو هێزەی شێوەکەی گۆڕی بوو.

ماتە وزەی کێشکردن: ئەو وزەیەیە کە تەنێك پەیدای دەکات بەهۆی بەرزییەکەیەوە لە بواری کێشکردن. لە چالاکی پێشوودا تۆپی تێنسەکە ماتە وزەی کێشکردنی هەبوو کاتێك شوێنەکەی لە ئاستی زەوی بەرزتر بوو، وە ماتە وزەی جیری هەبوو لەکاتی هەڵبەزینەوەی لەسەر زەوی. ئاوی پشتی بەنداوەکان ماتە وزەیان هەیە، وە تاوێرە (کەڤرە) هاوسەنگەکەی لاپەڕە ٢٤٦ وە هەر تەنێکیش توانای کەوتنە خوارەوەی هەبێت ماتە وزەی کێشی هەیە.

خۆر سەرچاوەیەکی گەورەی وزەیە لەسەر ڕووی زەوی، ڕووەکەکان ڕووناکییە وزە هەڵدەمژن و کۆی دەکەنەوە بە شێوەی کیمیا وزە، لەو خۆراکەی بۆخۆیان دروستی دەکەن، کاتێك وەرزشوانی خۆهەڵدان بەدار بەرزدەبێتەوە وزە کیمیاییە کۆکراوەکەی ناو ماسوولکەکانی دەگۆڕێت بۆ گەرمییە وزەو میکانیکە وزە.

✓ سێ لە شێوەکانی وزە بژمێرە.

وزە توانای بەڕێ کردنی ئیشە. ڕەوڕەوەی ئاشی ئاو بەهۆی میکانیکە وزەی ئەو ئاوەی دەکەوێتە سەری دەخولێتەوە. ڕەوڕەوەکەش ئەو میکانیکە وزەیە بۆ ئامێرەکانی تر دەگوێزێتەوە بۆ ئەوەی ئیشێك بکەن.

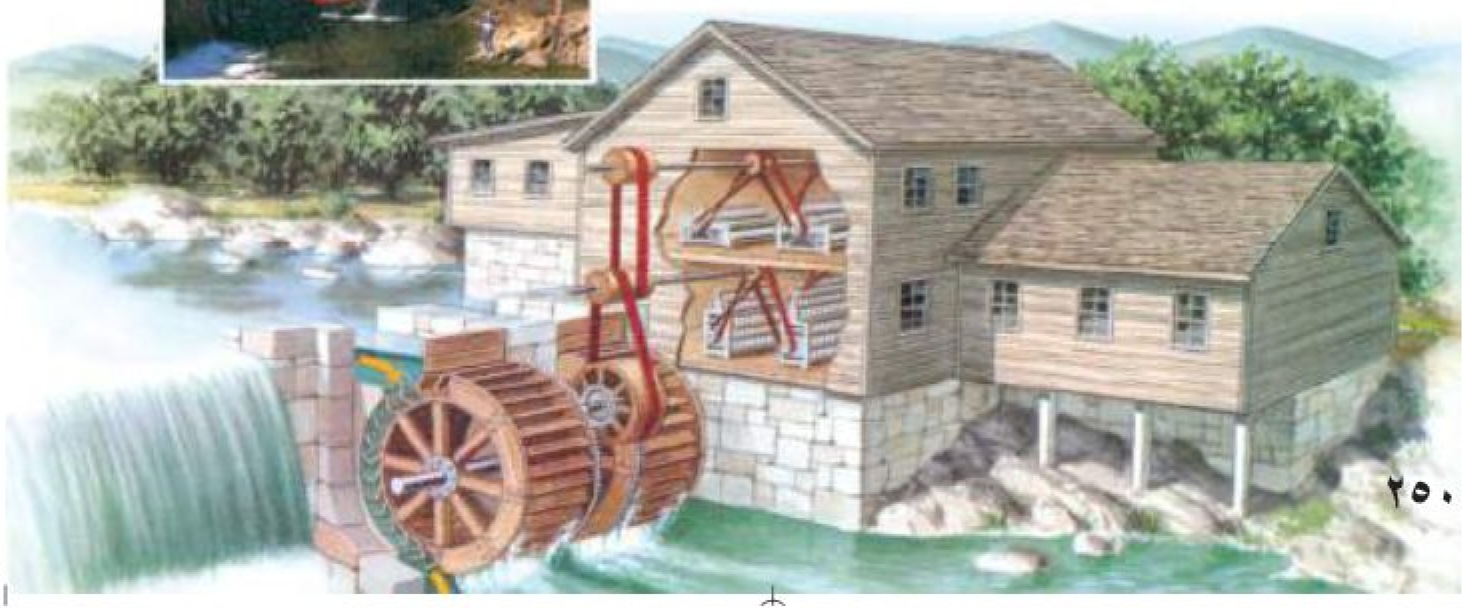

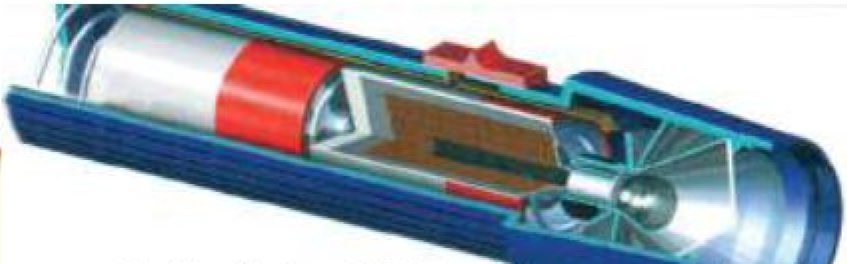

له پیلی ناو لایتی دەستیدا کیمیا وزە هەیە. کاتێك کە لایتەکە دادەگیرسێنرێت وزە کیمیاییەکە بۆ کارەبا وزە دەگۆڕێت و بەناو تەلەکاندا دەگاتە گلۆپی لایتەکە لەوێدا کارەبا وزەکە بۆ ڕووناکییە وزەو گەرمییە وزە دەگۆڕێت.

پوختە Summary

وزە توانستێکە گۆڕان لە ماددەدا دروست دەکات. دوو جۆری سەرەکی لە وزە هەیە ئەوانیش جووڵە وزەو ماتە وزەیە. وزەی کارەبایی و وزەی گەرمی و وزەی ڕووناکی و وزەی دەنگ چەند شێوەیەکن لە جووڵە وزە. کیمیا وزەو ماتە وزەی کێشکردن و ماتە وزەی جیرِی چەند شێوەیەکن لە شێوەکانی ماتە وزە. دەقی یاسای پاراستنی وزە دەڵێت (وزە لە شێوەیەکەوە بۆ شێوەیەکی تر دەگۆڕێت، بەڵام لەناو ناچێت و دروستیش ناکرێت).

پێداچوونەوە Review

١. وزە چییە؟

٢. جووڵە وزە چییە؟

٣. کاتێك لە یاریگای قوتابخانەدا دەسووڕێیتەوە میکانیکە وزە بەکاردەهێنیت. جۆری ئەو وزەیە چییە پێش ئەوەی لە لەشتدا بۆ میکانیکە وزە بگۆڕێت؟

٤. **بیرکردنەوەی ڕەخنەگر:** ئەگەر تۆپێك بۆ ئاسمان هەڵبدەیت لە چ شوێنێکدا ماتە وزەی تۆپەکە زۆرترین بڕی دەبێت؟

٥. **ئامادەکاری بۆ تاقیکردنەوە:** ئەو یاسایە چییە کە دەڵێت وزە لەناو ناچێت و دروستیش ناکرێت؟

أ. یاسای میکانیکە وزە.

ب. یاسای پاراستنی وزە.

ج. یاسای جووڵە وزە.

د. یاسای ماتە وزە.

بەستنەوەکان

بەستن بەبیرکارییەوە

بەکارهێنانی هاوکێشەکان

بۆ دۆزینەوەی جووڵە وزە دەتوانیت ئەم هاوکێشەیە بەکاربهێنیت:

جووڵەوزە = (بارستایی×خێرایی×خێرایی) ÷ ٢

وادابنێ کە بارستایی تەنێك ١ کیلۆگرامە بە خێرایی ١٠ مەتر لەهەر چرکەیدا دەجووڵێت. ئەگەر خیراییەکەی ببێتە ٢٠ مەتر لەهەر چرکەیەکدا، ئایا جووڵە وزەکەی دەبێتە دوو ئەوەندە خۆی؟

بەستن بە نووسینەوە

وەسفکردن

دەقێك بنووسە دەربارەی وەرزشێك کە دەیکەیت لە وەسفکردنەکەدا زاراوەکانی وانەکە وەك جووڵە وزەو ماتە وزەو وزە بەکاربهێنە. پاشان دەقەکە لەبەردەم قوتابیانی پۆلەکەتدا بخوێنەوە.

بەستن بە توێژینەوە کۆمەڵایەتییەکانەوە

دۆزینەوەی نەوت

سەرچاوەکان بەکاربهێنە بۆ ئەوەی بزانیت کەی وە لە کوێ نەوت لە عێراق دۆزراوەتەوە ڕاپۆرتێك پێشکەش بکە لەبەردەم قوتابییەکانی پۆلدا.

وانەی ٢

کارەبا وزە چییە؟

What Is Electric Energy?

لەم وانەیەدا...

لێدەکۆڵیتەوە
دەربارەی سوورە کارەباییەکان.

فێردەبیت
بارگەی کارەباو تەزووی کارەبا، سووڕی کارەبایی، موگناتیسی کارەبایی.

زانست دەبەستیتەوە
بە بیرکاری و نووسین و هونەرە جوانەکانەوە.

لە دینەمۆی «ڤان دیگراف» لێکخشاندن بەکاردەهێنرێت بۆ لێکردنەوەی ئەلیکترۆنەکان و پەیدابوونی بارگە کارەباییەکان لەسەر هەردوو گۆیەکە. ئەو دینەمۆیانە لە فیلمە خەیاڵییە زانستییە کۆنەکاندا بەکاردەهێنران وەك ئامێرێك بۆ پەیداکردنی هەورە تریشقە بوو.

لێدەکۆڵمەوە

سووڕە کارەباییەکان

Electric Circuits

ئامانجی چالاکییەکە: Activity Purpose

کارەبا شێوەیەکە لە شێوەکانی وزە. ئەم وزەیە لە هێزی جوولەی ئەلیکترۆنەکانەوە بەرهەم دەهێنرێت. بۆ ئەوەی ئەم وزەیە بەکاربهێنیت پێویستە سووڕێکی کارەبایی دروست بکەیت، کە ئەمەش ڕێڕەوێکە پێکهاتووە لە تەل و ئامێر کە ئەلیکترۆنەکانی تیادا دەجووڵێت تا دەگاتە ئەو سەرچاوەیەی لێی دەرچووە، لەم چالاکییەدا دوو نموونە بۆ دوو سووڕی کارەبا دروست دەکەیت و بەراوردیان دەکەیت.

کەرەستەکان

- تەلی جیاکراوەی جەمسەر ڕووتکراو
- هەڵگری پیل
- هەڵگری گڵۆپ ٢ دانە
- گڵۆپ ٢ دانە
- چەند پیلێك

هەنگاوەکانی چالاکییەکە Activity Procedure

١ بۆ ئەوەی وابکەیت کارەبا لە نێوان دوو جەمسەری پاترییەك یان پیلێك تێپەڕبێت، پێویستە دوو جەمسەرەکە بەهەر ڕێگەیەك بێت بەیەك بگەیەنرێت، وەك بەکارهێنانی تەلێك بۆ دروستکردنی ڕێڕەوێك بۆ کارەباکە، ئەوا کارەباکە بەهەر دەزگایەکدا تێپەڕ دەبێت کە لە سووڕەکەدا دانرابێت. تەلەکان و دوو هەڵگرەکەی گڵۆپەکان و هەڵگری پیلەکە بەیەکەوە بگەیەنە وەك لە وێنە (أ)دا ڕوونکراوەتەوە.

٢ دوو گڵۆپەکەو دوو پیلەکە لە شوێنی خۆیاندا بەیەکیان بگەیەنە، پاشان سەرنج بدە چی ڕوودەدات، ئەوەی تێبینی دەکەیت تۆماری بکە.

گڵۆپێکیان لە هەڵگرەکەی جیابکەرەوە، سەرنج بدە چی لە گڵۆپەکەی تردا ڕوودەدات، ئەوەی تێبینی دەکەیت تۆماری بکە.

٣ ئێستا تەلەکان و دوو هەڵگرەکەی گڵۆپەکان و هەڵگری پیلەکە بەیەك بگەیەنە، هەروەك لە وێنەکەدا دیارە تێبینی بکە چی ڕوودەدات ئەوەی تێبینی دەکەیت تۆماری بکە. (وێنەی ب).

وێنەی أ

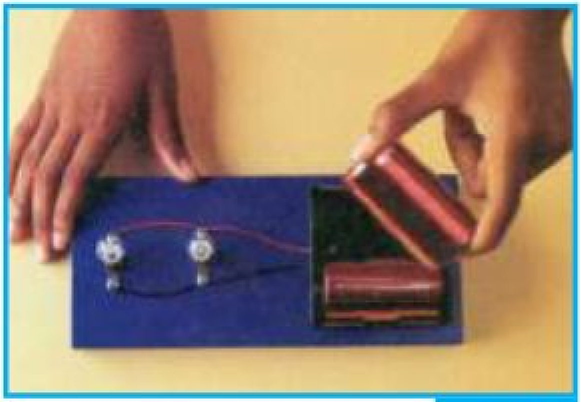

وێنەی ب

٤ جارێکی تر یەکێك لە گڵۆپەکان لە هەڵگرەکەی جیابکەرەوە، تێبینی بکە چی لە گڵۆپەکەی دووەمیاندا ڕوودەدات، ئەوەی تێبینی دەکەیت تۆماری بکە.

٥ هێڵکاری ئەو دوو سووڕە کارەباییە بکێشە کە لە هەنگاوەکانی ١ و ٤ دا ڕوونکراوەتەوە. تیراسا بەکاربهێنە بۆ بەراوردکردنی هەردوو ڕێڕەوی تەزووی کارەبا لە هەردوو سووڕە کارەباییەکەدا.

دەرئەنجام بکە Draw Conclusions

١. چی لە گڵۆپەکەی تردا ڕوویدا کاتێك گڵۆپەکەت لە سووڕی کارەبای یەکەمدا لابرد؟

٢. چی لە گڵۆپەکەی تردا ڕوویدا کاتێك گڵۆپەکەت لە سووڕی کارەبایی دووەمدا لابرد؟

٣. **چۆن زاناکان کاردەکەن:** زاناکان هەندێکجار ئەنجامەکان بەراورد دەکەن پێش دەرئەنجام کردن، نیشانەی (✗) لەسەر ئەو گڵۆپەیان دابنێ لە هەردوو هێلکارییەکەی کە کێشاوتە، بۆ ئەوەی ببێتە نیشانە بۆ لابردنی گڵۆپەکە لە سووڕەکەدا. پاشان لەسەر هەر هێڵکارییەك ڕێڕەوی تەزووە کارەبا دیاری بکە ئەگەر توانای تێپەڕبوونی هەبێت بە گڵۆپی دووەمیان کە نیشانەکەی لەسەر دانەتراوە. دوو هێڵکارییەکە بەراورد بکە، پاشان باشترین جۆری ئەو سووڕە کارەباییەیان بەکاربهێنە بۆ گەیاندنی تەزووی کارەبا بۆ گڵۆپەکانی ناو ماڵ.

لێکۆڵینەوەی زیاتر: لەم چالاکییەدا بۆت دەردەکەوێت کە ئەو کارەبایەی بەسووڕەکەدا تێپەڕ دەبێت دەتوانێت ڕووناکی و گەرمی پەیدا بکات (گڵۆپە داگیرساوەکان گەرمن). ئێستا پلانی لێکۆڵینەوەیەکی ئاسان دابنێ و جێبەجێی بکە بۆ ئەوەی ڕوونی بکەیتەوە کاتێك کارەبا بە سووڕێکی کارەبایدا تێپەڕ دەبێت دەنگ و موگناتیس پەیدا دەکات، لە لێکۆڵینەوەکەتدا ئەو ئامێرانەی بەکاری دێنیت دیاری بکە.

کارامەیی کردەکانی زانست

ئەگەر ئەنجامی تاقیکردنەوە جیاوازەکان بەراورد بکەیت پێش دەرئەنجام کردن ئەوا زانیاری زیاترت دەستدەکەوێت دەربارەی ئەو ئەنجامەی کە پشتی پێدەبەستیت بۆ دەرئەنجام کردن.

فێردەبم

وزەی کارەبا Electric Energy

بناسە

- کارەبا وزە چییە؟
- کارەبای جێگیر لە چیدا جیاوازە لە تەزووی کارەبا؟
- سووڕی کارەبا چییە؟
- موگناتیسی کارەبا چۆن کاردەکات؟

زاراوەکان

بارگەی کارەبایی
electric charge

هێزی کارەبا
electric force

تەزووی کارەبا
electric current

گەیێنەر conductor

سووڕی کارەبا
electric circuit

نەگەیێنەر insulator

بەرگر resistor

موگناتیسی کارەبا
electromagnet

بارگەی کارەبای Electric Charges

وزەی کارەبا ئامێری کۆمپیوتەرو تەلەفزیۆن و ڕادیۆ و دەزگاکانی تری ناو ماڵ ئیش پێدەکات و ماڵەکان و شەقامەکان ڕووناك دەکاتەوە. هەروەها ئەو وزەیە بروسکەو هەورە گرمەی لێ پەیدا دەبێت. وزەی کارەبا لە ئەنجامی جووڵەی ئەلیکترۆنەکانەوە پەیدا دەبێت. لەبیرتە کە گەردیلە پرۆتۆنی بارگە پۆزەتیڤ و ئەلیکترۆنی بارگە نێگەتیڤی هەیە، لەبەرئەوە ئەو دوو جۆرە تەنۆلکەیە یەکتر کێش دەکەن. لە زۆربەی تەنەکاندا هەمان ژمارە لە پرۆتۆن و ئەلیکترۆن هەیە. هەندێك جار پرۆتۆنە پۆزەتیڤەکان لە تەنێکدا ئەلیکترۆنە نێگەتیڤەکانی تەنێکی تر کێش دەکات و لێی جیادەکاتەوە کاتێك تەنێك ئەلیکترۆنێك ون دەکات یان وەریدەگرێت **بارگەی کارەبایی** بۆ پەیدا دەبێت ئەو تەنەی ئەلیکترۆن وەردەگرێت بارگەی کارەبایی نێگەتیڤی دەبێت، چونکە ژمارەی ئەلیکترۆنەکانی لە ژمارەی پرۆتۆنەکانی زیاتر دەبێت، ئەو تەنەی ئەلیکترۆن ون دەکات بارگەی کارەبایی پۆزەتیڤی دەبێت. چونکە ژمارەی ئەلیکترۆنەکان لە ژمارەی پرۆتۆنەکانی کەمتر دەبێت بۆ نموونە کاتێك لە ڕۆژێکدا هەوا وشك بێت بە پێڵاوەکەتەوە پێ بخەیتە سەر ڕاخەرێکی خوری، ئەلیکترۆنەکان لە پێڵاوەکەتەوە بۆ ڕاخەرەکە دەگوێزرێتەوە. ونبوونی ئەلیکترۆن لە پێڵاوەکەتەوە دەبێتە هۆی پەیدابوونی بارگەی پۆزەتیڤ لەسەر لەشت.

لەبەر ئەوە لەشت دەتوانێت ئەلکترۆن کێش بکات کاتێك دەست لە دەسکی دەرگایەك دەدەییت لەشت ئەلکترۆن لە دەسکەکەوە کێش دەکات. کاتێك هێزی کێشکردنەکە ئەوەندە گەورەبێت ئەلیکترۆنەکان لە دەسکی دەرگاکەوە وەر دەگرێت وە بەمەش هەست بە کارەبا لێدان دەکەیت و لە وانەیە بریسکەیەکی بچووکیش ببینیت.

✓ هۆی دروستبوونی بارگەی کارەبایی چییە

کاتێك منداڵەکە باڵۆنەکەی بە قژیدا دەخشێنێت باڵۆنەکە ئەلیکترۆنەکان ون دەکات و بارگەی پۆزەتیڤی دەبێت.
دووجۆرە بارگە جیاوازەکە لەسەر باڵۆنەکە و قژی وایان لێدەکات قژی و باڵۆنەکە یەکتر کێش بکەن.

هێزی کارەبایی Electric Force

زۆربەی تەنەکان ژمارەی یەکسان لە ئەلیکترۆن و پرۆتۆنیان هەیە، لەبەرئەوە ئەو تەنانە بارگەی کارەباییان نییە. ئەگەر تەنێك بارگەکەی لە جۆری بارگەی تەنێکی تر جیاوازبێت ئەوا ئەو تەنە بۆ لای خۆی کێش دەکات. ئەوەی لە نێوان موگناتیسەکاندا ڕوودەدات لە نێوان بارگە جیاوازەکانیشدا ڕوودەدات. وە بارگە هاوجۆرەکان (لێکچووەکان) لەیەکتر دوور دەکەونەوە. بەوجۆرە هێزە کێشکردنە یان دوورکەوتنەوەیە دەڵێن **هێزی کارەبایی**. هێزی کارەبایی بەندە لەسەر دووری نێوان تەنە بارگاوییەکان و هەروەها بڕی بارگەکەیان. هێزی کارەبایی گەورەتر دەبێت کاتێك بڕی بارگەکەیان زیاتر بێت یان کاتێك دووتەنەکە لە یەکترەوە نزیك بن. تەنی بارگاوی ماتە وزەیەکی هەیە، هەندێکجار پێی دەڵێن کارەبای جێگیر، چونکە ئەلیکترۆنەکان لەسەر ئەو تەنانە ناجووڵێن. ئەگەر تەنە بارگاوییەکان لەیەکتر نزیك بخرێنەوە لەوانەیە ماتە وزەی کارەبا بۆ جووڵە وزە بگۆڕێت. ئەگەر بارگەی تەنەکان یەك جۆربن ئەو تەنانە لە یەکتر دووردەکەونەوە، بەڵام ئەگەر بارگەکانیان جیاوازبێت ئەوا یەکتر کێش دەکەن، ئەگەر ئەو تەنانە بەریەکتر بکەون و یان زۆر نزیك بخرێتەوە لەوانەیە ئەلیکترۆنەکان لە تەنێکیانەوە بۆ تەنەکەی تریان بچێت.

ئاگاداربە دەست لەگۆی (دەزگای ڤاندیگراف) مەدەو دەستیشی لێ نزیك مەخەرەوە لەکاتی ئیش کردندا، دەتوانیت پێش ئیش کردنی دەست لە گۆکەی بدەیت تا دڵنیا بیت کە بارگەی لەسەر نییە، پاشان ئیشی پێ بکەیت. دەسگای ڤاندیگراف بڕێکی زۆر بارگە دروست دەکات و لەسەر گۆکەی کۆ دەبێتەوە.

ئەو کچەی دەستی بەر گۆیە بارگاوییەکە دەکەوێت ئەلیکترۆنی بۆ دەچێت و کاریگەرییەکەی لە بڵاوبوونەوەی قژەکەیدا دەردەکەوێت، لەبەر ئەوەی قژەکەی بەهەمان جۆر بارگە بارگاوی بووە بۆیە تاڵە قژەکانی لەیەکتر دوور دەکەونەوە.

ئەلیکترۆنەکان لە تەنە بارگە نێگەتیڤەکانەوە بۆ تەنە بارگە پۆزەتیڤەکان دەگوێزرێنەوە، ئەو تێپەڕبوونەی ئەلیکترۆنەکان ناودەبرێت بە **تەزووی کارەبایی** کاتێك ئەلیکترۆنەکان بەتەواوی لە تەنێکەوە بۆ تەنێکی تر دەگوێزرێنەوە. هێزی کێشکردن لە نێوانیاندا نامێنێت. واتە بارگەو هێزی کارەبایی لە نێوان هەردوو تەنەکەدا نامێنێت.

✓ چۆن بارگە کارەباییەکان کارلێك دەکەن

لە هەورداد دڵۆپی ئاو هەیە لێکخشان دەبێتە هۆی لێکردنەوەی ئەلیکترۆنەکانی ئەو دڵۆپە ئاوانە. ئەو ئەلیکترۆنانە لە چینی ژێرەوەی هەورەکەدا کۆ دەبنەوە و بەمەش لە چینی سەرەوەی هەورەکە پرۆتۆنی زیادە دروست دەبێت و ماتە وزەی کارەبایی لە نێوان هەردوو چینە هەورەکەدا دروست دەبێت.

کاتێك کێشکردن لە نێوان بارگە نێگەتیڤەکان و بارگە پۆزەتیڤەکاندا بەهێزدەبێت. ئەلیکترۆنەکان بە خێراییەکی زۆر بە هەوادا دەجووڵێن لە نێوان هەردوو چینەکەدا و تەزوویەکی کارەبایی دروستدەکات، بەمەش ماتە وزە کارەباییەکە دەگۆڕێت بۆ وزەی ڕووناکی بەشێوەی بروسکەیەك کە ناسراوە بە هەورە بروسکە.

سویچ لە دیواردا دڕێژکراوەی هەردوو جەمسەری گەیاندنە بە دینەمۆ کارەبای‌یەکە.

تەزووی کارەبا Electric Current

بە پێچەوانەی کارەبای جێگیرەوە کە ناجووڵێت تەزووی کارەبا لیشاوێکی ئەلکترۆنیە کە لەکاتی گرتنی دەسکی دەرگادا هەستی پێ دەکەیت، ئەویش تەزوویەکی لاوازە، لێدانی هەورە تریشقە تەزوویەکی کارەبای بەهێزە لە ماوەیەکی زۆر کورتدا.

بۆ داگیرساندنی گڵۆپێکی کارەبا یان ئیش پێکردنی کۆمپیوتەر پێویستیان بە تەزوویەکی بەردەوام هەیە، واتە پێویستیان بە ئەلیکترۆنی جووڵاوی بەردەوام هەیە لەسەرچاوەکەوە پیلی وشك و پاتری و دینەمۆی کارەبا، هەموویان دەکرێ سەرچاوەی ئەلیکترۆنە جووڵاوەکان بن. لە پیلی وشك یان لە پاتری دا دووجۆر بارگەی جیاواز دروست دەبێت لە دوو پارچەی کانزای جیاوازی نوقم کراو لە گیراوەیەکی کیمیاییدا، بەڵام لە دینەمۆی کارەبادا کۆیلێکی دروستکراو لە تەلی گەیێنەر لە نێو دوو جەمسەری موگناتیسیدا جیاوازدا، بەهۆی هێزێکی دەرەکییەوە دەخوولێتەوە دووجۆر بارگەی جیاواز پەیدادەبێت. پەیدابوونی دووبارگەی جیاواز. دوو بارگە جیاوازەکە دروست دەبێت لە هەردوو جەمسەرە گەیێنەرەکەدا لە پاتریەکە و دینەمۆکەشدا ئەلیکترۆنەکان لە جەمسەرێکیانەوە بۆ جەمسەرەکەی تر تێپەڕ دەبن و بەمەش تەزوویەکی کارەبایی لە نێوان دوو جەمسەرەکەدا تێپەر دەبێت ئەگەر هێزی کارەبا ئەوەندە زۆر بێت، ئەوا تەزووی کارەبا بە مادده جیاوازەکاندا تێپەر دەبێت، بەڵام هەندێك لە ماددەکان بە ئاسانی بارگەی کارەبا دەگوێزنەوە وەك لە جۆرەکانی تری مادده. بەومادده‌یەی کە ئەلیکترۆنەکان بە ئاسانی دەگوێزێتەوە دەوترێت گەیێنەر

✓ گەیێنەر چییە؟

تیشکێك لەسەر بابەتەکە

بەراوردکردنی سووڕە کارەباییەکان

بۆ ئەوەی ئەلیکترۆنەکان بە سووڕێکی کارەبادا تێپەڕبێت، پێویستە ڕێڕەوێکی داخرو هەبێت لە نێوان بارگە جیاوازەکاندا دەتوانن دوو جەمسەرە جیاوازەکان و گڵۆپ بەشێوەی هاوڕێك یان دوای یەك ببەسترێت.

کاتێك گڵۆپەکان هاوڕێك دەبەسترێن وەك لە ماڵاندا هەر گڵۆپێك ڕێڕەوێکی جیاوازی دەبێت، ئەگەر گڵۆپێکیان بسووتێت ئەوا گڵۆپەکانی تر ناکوژێنەوە، چونکە تەزووی کارەبا بە ڕێڕەوەکانی تردا تێپەڕ دەبێت و ناپچڕێت.

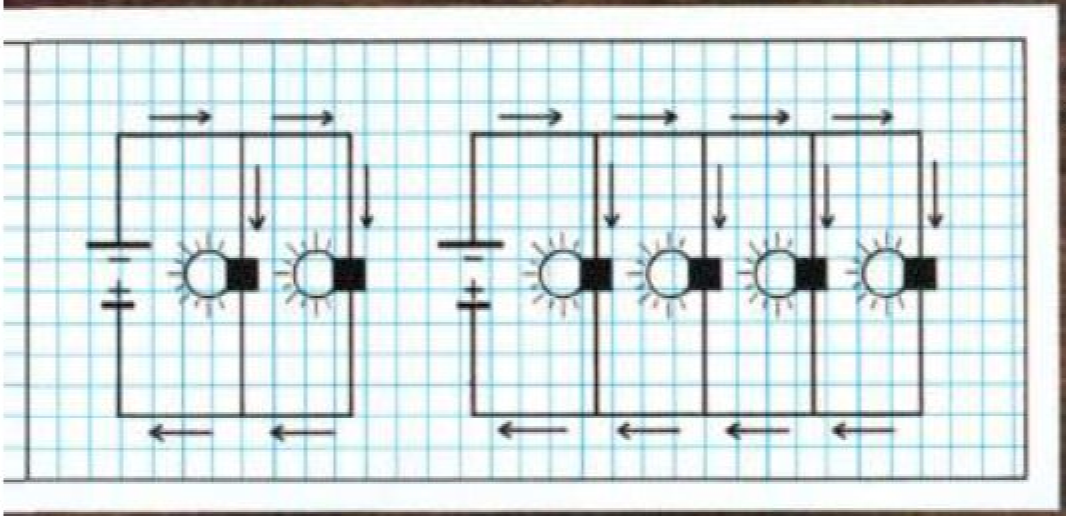

سووڕە کارەباییەکان
Electric Circuits

بۆ دروستکردنی سووڕێکی کارەبا، تەلێکی گەیێنەر بەکاردێنە.

سووڕی کارەبا ئەو ڕێڕەوەیە تەزووی کارەبای پیادا تێپەڕ دەبێت. مس و ئەلەمنیۆم لە دروستکردنی تەلی گەیاندندا بەکاردەهێنرێن. کانزاکان گەیێنەری باشن، چونکە ئەلیکترۆن لە گەردیلەکانیاندا بە هێزێکی لاواز بە ناووکەوە بەستراوە ئەمەش وایکردووە ئەلیکترۆن بە ئاسانی لە گەردیلەیەکەوە بڕوات بۆ گەردیلەکی تر. تەزووی کارەبا بەو گەیێنەرە باشانەدا تێپەڕ دەبێت کە بەرگرییە کارەباییەکەیان لاوازە. تەلە گەیێنەرەکان لە سووڕە کارەباییەکاندا بە ماددەیەکی نەگەیێنەر داپۆشراوە پێی دەڵێن نەگەیێنەر .

نەگەیێنەر ماددەیەکە ڕێگا بە تێپەڕبوونی لێشاوی ئەلکترۆنی (تەزوو) نادات پیایدا بڕوات. شووشە و هەوا نەگەیێنەری باشن، ڕێگا بە تێپەڕبوونی ئەلیکترۆن نادەن لەبەرئەوە تەلە گەیێنەرەکان بە ماددەی نەگەیێنەر داپۆشراون ئەگەر تەلی گەیاندنی کارەبا ڕووپۆش نەکرا بە نەگەیێنەرو بەریەکتر بکەون ئەوا بەریەککەوتنی کارەبا ڕوودەدات و تەزووی کارەبا ناگاتە ئەو دەزگایەی کە بەسەرچاوەی تەزووەکەوە بەستراوە بەوەش دەڵێن (شۆرتی کارەبای) ڕووی داوە. هەندێك ماددە گەیێنەر نین و نەگەیێنەریش نین. لەناو زۆربەی دەزگا کارەباییەکاندا ماددە هەیە بەرگری دەکات لە تێپەڕبوونی بارگەی کارەبا بەو ماددانە دەوترێت **بەرگرییەکان** ئەوانەش ماددەی زۆر گرنگن، چونکە تیایاندا وزەی کارەبا بۆ شێوەکانی تری ووزە دەگۆڕێت. ئەو تەلەی لە گڵۆپدا بەکاردەهێنرێت بەرگری لە تێپەڕبوونی ئەلیکترۆن دەکات، ئەو بەرگریانەش گەرمی پەیدا دەکەن کاتێك تەلێك زۆر گەرم دەبێت ڕووناکی تیشك دەدات، لە سووڕی کارەبادا بەهۆی ئەلیکترۆنە جووڵاوەکانەوە گەرمی یان ڕووناکی یان دەنگ یان جووڵە پەیدادەبێت خەڵکیش هەموو ئەو پەیدابووانە لە (گەرمی و ڕووناکی و دەنگ و جووڵە) لە دەزگا کارەباییەکاندا بەکاردەهێنیت و سودی لێ وەردەگریت.

✓ ئەو ماددانە چین گەیێنەرە باشەکانی لێ دروست دەکرێن؟

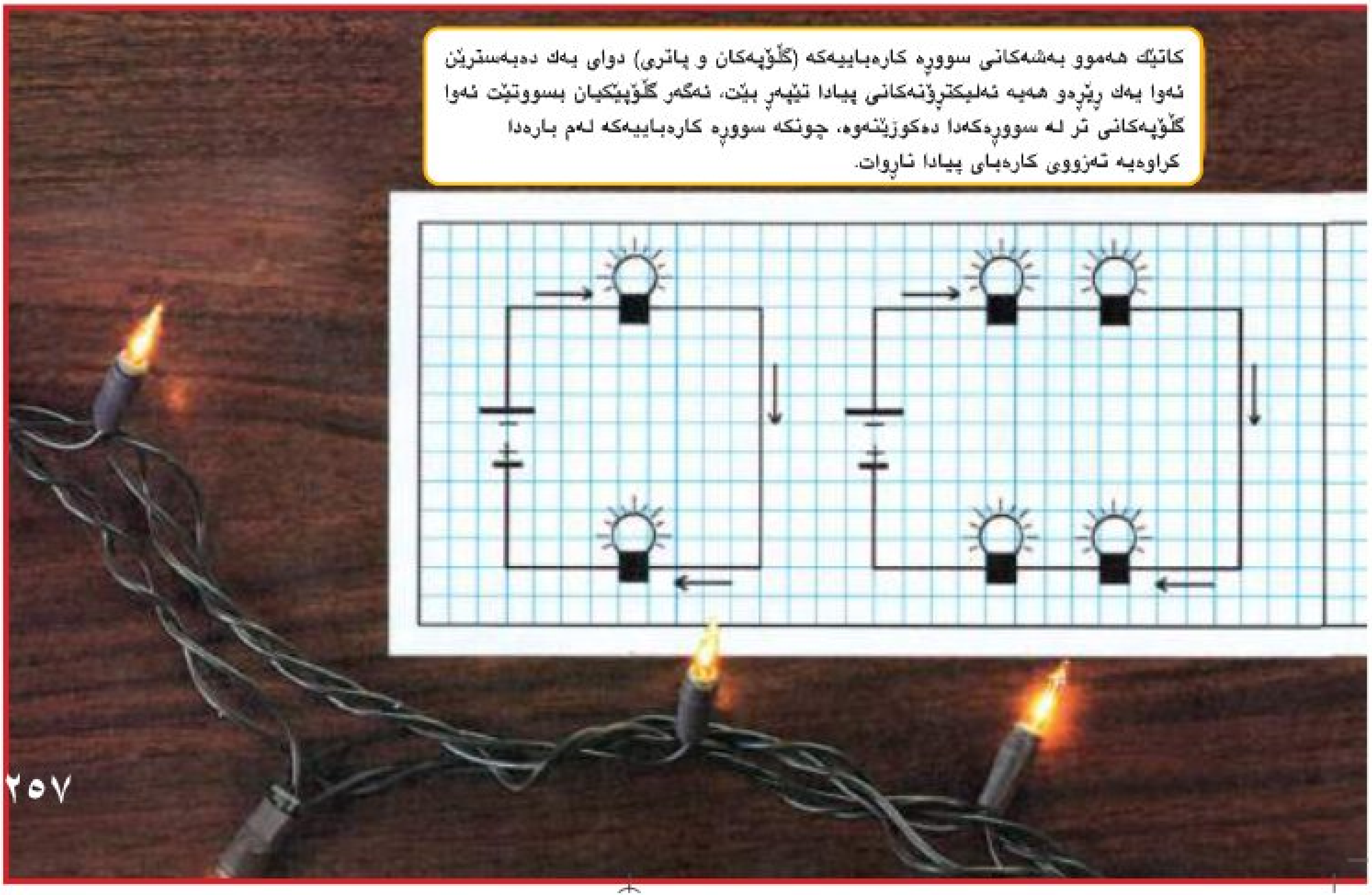

کاتێك هەموو بەشەکانی سووڕە کارەباییەکە (گڵۆپەکان و پاتری) دوای یەك دەبەسترێن ئەوا یەك ڕێڕەو هەیە ئەلیکترۆنەکانی پیادا تێپەڕ بێت، ئەگەر گڵۆپێکیان بسووتێت ئەوا گڵۆپەکانی تر لە سووڕەکەدا دەکوژێنەوە، چونکە سووڕە کارەباییەکە لەم بارەدا کراوەیە تەزووی کارەبای پیادا ناڕوات.

موگناتیس و کارەبا
Magnets and Electricity

موگناتیس بۆ پەیداکردن یان بەرهەمهێنانی کارەبا بەکاردەهێنرێت. بە خولانەوەی کۆیل کە لە تەلی گەیێنەری پێچاوپێچ پێکهاتووە لە ناو بواری موگناتیسدا هێزی کارەبایی لە نێوان دوو جەمسەری کۆیلەکەدا بەرهەم دێنێت. هەروەها تەزووی کارەبا بە دەوری خۆیدا بوارێکی موگناتیسی دروست دەکات. ئەگەر قیبلەنمایەك لە نزیك تەلێکەوە دابنرێت کە تەزووی کارەبای پیادا تێپەڕبێت، ئەوا ئاڕاستەی دەرزی قیبلەنماکە دەگۆڕێت. دەتوانرێت موگناتیسی بەهێزمان دەست بکەوێت بەهۆی تەزووی کارەبای تێپەڕ بێتو بە کۆیلێکی دروست کراو لە تەلی گەیێنەر ئەگەر ژمارەی پێچەکانی زۆربێت. دەتوانرێت موگناتیسێکی بەهێزترمان دەست بکەوێت، ئەگەر تولێکی ئاسن بخرێتە ناو بۆشایی کۆیلەکەوە بە هەڵکردنەوەی تەلە گەیێنەرەکە بە دەوری تولێکی ئاسندا بوارێکی موگناتیسی دروست دەبێت کە هاوشێوەی بواری موگناتیسی دەورووبەری تووڵێکی موگناتیسی هەمیشەییە. ئەو کۆیلەی بەدەوری تولێکی ئاسن‌دا هەڵکراوە نابێتە موگناتیس تا تەزووی کارەبایی پیادا تێپەڕ نەبێت، بۆیە پێی دەڵێن **موگناتیسی کارەبایی**

▲ شوێنی کۆکردنەوەی پارچە ئاسن ئەو ناوچەیەیە کە دەتوانرێت موگناتیسی کارەبای لێ ببینرێت. کاتێك تەزووی کارەبا بە موگناتیسە کارەباییەکەدا تێپەڕ دەکرێت بەرزکەرەوەکە ئەو پارچە ئاسنانە بەرز دەکاتەوە، هەر کاتێك کرێکارەکە بیەوێت پارچە ئاسنەکان بخاتە خوارەوە ئەوا تەزووە کارەباکە دەپچڕێنێت.

کاتێك تەزووی کارەبا بە تەلە گەیێنەرەکانی کۆیلی بزوێنەری پانکەدا تێپەڕ دەبێت، کۆیلەکان دەبن بە موگناتیسی کارەبایی، هێزی کێشکردن و دوورکەوتنەوەی نێوان جەمسەرە موگناتیسییەکان وادەکەن کۆیلەکە بەدەوری تەوەرەکەیدا بخولێتەوە بەمەش پەرە جێگیربووەکانی پانکەکە لەگەڵ تەوەرەکەدا دەخولێنەوە.

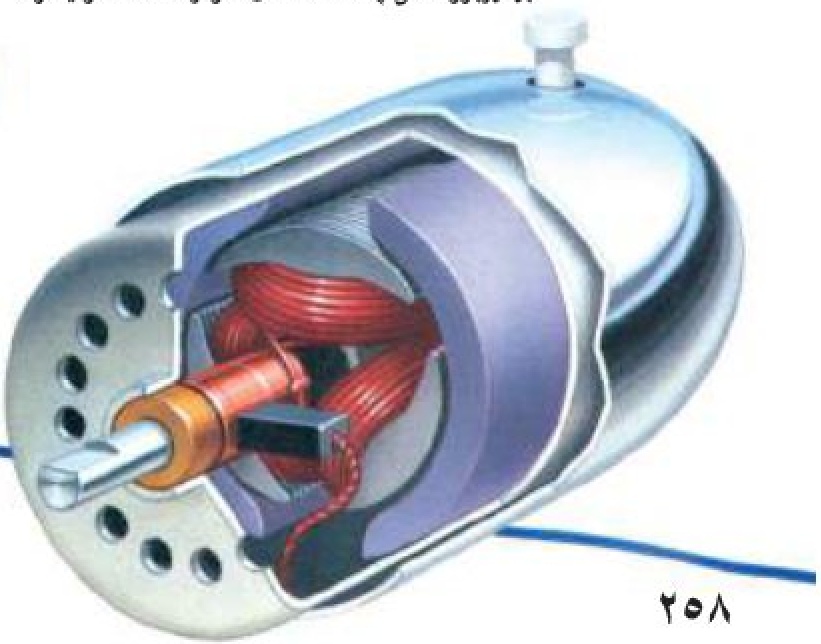

ئەو پەیوەندییەی لە نێوان کارەباو موگناتیسدا هەیە لە ڕێگای وزەی کارەباوە جووڵە پەیدا دەکات. مۆتۆڕی کارەبا موگناتیسی کارەبا بەکاردەهێنێت، گۆڕینی ئاڕاستەی تەزووی کارەبا بە شێوەیەکی ڕێکوپێك، دەبێتە هۆی کێشکردن و دوورکەوتنەوە بەشێوەیەکی ئاڵوگۆڕ لە نێوان جەمسەرەکانی ئەو موگناتیسانەدا ئەمەش مۆتۆڕی کارەبا دەخولێنێتەوە.

پوختە Summary

وزەی کارەبا ئەو وزەیەیە کە لە جووڵەی ئەلیکترۆنەکانی نێوان شوێنە بارگە جیاوازەکانەوە پەیدا دەبێت، کاتێك تەنە بارگە جیاوازەکان زۆر لەیەکترەوە نزیك دەبن یان بارگەکەیان زۆر بێت ئەوا تەزووی کارەبا بە سووڕی کارەبادا تێپەڕدەبێت بەمەش بوارێکی موگناتیسی لە دەورووبەرەکەیدا دروست دەبێت و گەیێنەرەکەش دەبێتە موگناتیسی کارەبای.

پێداچوونەوە Review

١. چۆن بارگە کارەباییەکان کار لەیەکتر دەکەن؟
٢. بۆچی گەیێنەرەکان بە ماددەیەکی نەگەیێنەر دادەپۆشرێن؟
٣. بەرگرەکان چین و گرنگیان چییە؟
٤. **بیرکردنەوەی ڕەخنەگر:** ئایا گڵۆپە کارەباییەکان لە ماڵ و قوتابخانەکاندا هاوڕێك بەستراون یان دوای یەك بەستراون؟ وەڵامەکەت ڕوونبکەرەوە.
٥. **ئامادەکاری بۆ تاقیکردنەوە:** ئەو کۆیلەی دەبێتە موگناتیس بەهۆی تەزووی کارەباوە.

أ. پاترییە ج. گەیێنەرە
ب. دینەمۆیە د. موگناتیسی کارەبایە

بەستنەوەکان

بەستنەوە بەبیرکارییەوە

شیکاری پرسیارێك

توانا بەیەکەی وات دەپێورێت و وزەش بە جووڵ. گڵۆپێکی کارەبای ٦٠ واتی، ٦٠ جوڵ وزەی کارەبا لە هەر چرکەیەکدا کاردەکات، ئامێری ژمێرەر بەکاربهێنە بۆ دیاریکردنی بڕی ئەو وزەیەی گڵۆپێکی ٦٠ واتی بەکاری دەهێنێت لە ماوەی یەك مانگدا بە بێ پچڕان.

بەستنەوە بە نووسینەوە

گێڕانەوە

تۆماس ئەدیسۆن ئەو زانایە بوو گڵۆپی کارەبای داهێنا، بخوێنەرەوە بۆئەوەی زیاتر دەربارەی ئەو زانایە فێربییت، پاشان کورتەیەك لەسەر ژیانی ئەو زانایەبە بەشداری قوتابییانی ناو پۆلەکەت بنووسە.

بەستنەوە بە هونەرە جوانەکانەوە

وێنە هێڵکارییەکان:

ئەندازیارە کارەباییەکان کۆمەڵێك هێما بەکاردێنن کە وێنەی سوورە کارەباییەکانی دەزگا کارەباییەکان دەکێشن، زیاتر دەربارەی ئەو هێمایانە بخوێنەرەوە بەتایبەتی هێمای پاتری و گڵۆپ و بەرگرو سویچ ئەو هێمایانە بەکاربهێنە بۆ دروستکردنی هێڵکاری ئەو سوورە کارەباییەی کە لە چالاکی (لێکۆڵینەوەدا) دروستت کردووە.

وانەی ٣

ڕووناکییە وزە چییە؟ وە دەنگە وزە چییە؟
What Are Light and Sound Energy?

لەم وانەیەدا...

لێدەکۆڵیتەوە
لە دانەوەی ڕووناکی.

فێر دەبیت
چۆنیەتی گواستنەوەی دەنگ و ڕووناکی دەبیت.

زانست دەبەستیتەوە
بە بیرکاری و نووسین و توێژینەوە کۆمەڵایەتییەکانەوە

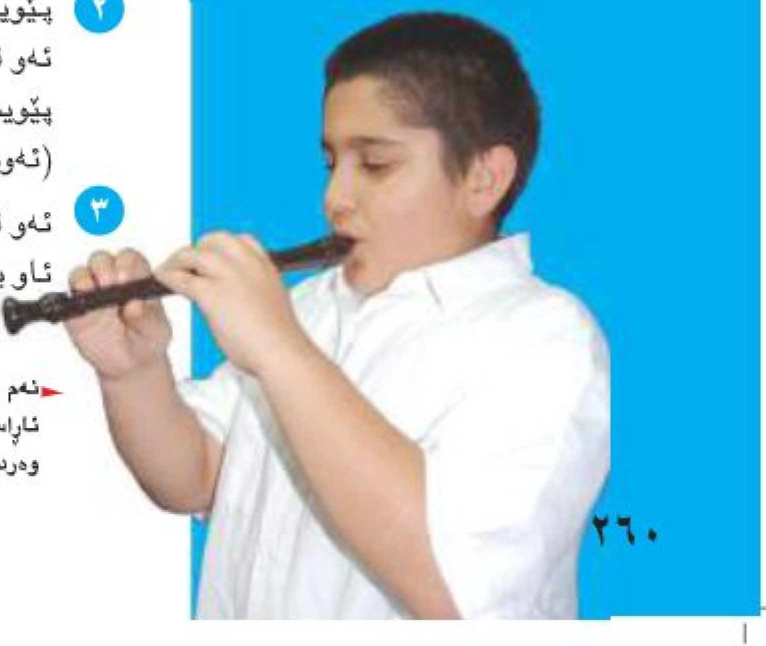

ئەم میوزیك لێدەرە دەتوانێت دەنگە وزەو ڕووناکییە وزە لە هەمان کاتدا ئاڕاستەی تۆ بکات، چاوەکانت و گوێیەکانت ئەم دوو جۆرە وزەیە وەردەگرێت، پاشان مێشکت دەیانگۆڕێتەوە سەر شێوەی دەنگ و وێنە.

لێدەکۆڵمەوە

دانەوەی ڕووناکی Light Reflection

ئامانجی چالاکییەکە Activity Purpose کاتێك لە ڕۆژێکی خۆرەتاودا سواری ئۆتۆمبێلێك دەبیت، خۆر لەبەر چاوت دەدرەوشێتەوە، ئەگەر خۆر لە دواتەوە بێت چۆن ئاڕاستەی تیشکی خۆر دەگۆڕێت تا بگاتە چاوت؟ ئاڕاستەی ڕووناکی خۆر دەگۆڕێت کاتێك دەکەوێتە سەر ئاوێنەکانی ئەو ئۆتۆمبێلەی لە پێشتەوە دەڕوات یان پەنجەرەکانی. لەم چالاکییەدا دانەوەی ڕووناکی تاقیدەکەیتەوە.

کەرەستەکان Materials

- گڵۆپێکی دەستی «لایت».
- بوتڵێکی ئاو پرژێنی پڕ لە ئاو.
- لەوحێکی کاغەزی مقەبای ڕەش.
- پەڕە کاغەزی سپی.
- دوو ئاوێنەی بچووك.

هەنگاوەکانی چالاکییەکە Activity Procedure

١. لەگەڵ گروپێکی چوار کەسیدا کاربکە، لە هەر گروپێکدا قوتابیەکیان لایتەکە بەدەستەوە بگرێت وبوتڵە ئاو پرژێنەکە لای قوتابی دووەمیان بێت و کاغەزە سپییەکەش لای قوتابی سێیەم بێت و دوو ئاوێنەکەو تابلۆ کارتۆنیەکەش لای قوتابی چوارەم بێت. ئاسانتر ئەنجامی تاقیکردنەوەکە دەبینرێت ئەگەر ڕووناکی ژوورەکە بکوژێنرێتەوە یان کەمبکرێتەوە.

٢. پێویستە ئەو قوتابیەی گڵۆپەکەی بەدەستەوەیە بەرامبەر ئەو قوتابیە بوەستێت کە کاغەزە سپی یەکەی هەڵگرتووە، پێویستە ڕووناکی گڵۆپەکە بکەوێتە سەر کاغەزە سپی یەکە (ئەوەی دەیبینیت تۆماری بکە) (وێنە أ)

٣. ئەو قوتابییەی بوتڵە ئاو پرژێنەکەی بەدەستەوەیە هەندێك ئاو بپرژێنێت بە هەوای نێوان گڵۆپەکەو، کاغەزە سپییەکەدا (ئەوەی تێبینیت کرد تۆماری بکە).

٤ با ئەو قوتابییەی گلۆپەکەی بەدەستەوە گرتووە لە نزیك ئەو قوتابیەیان بوەستێت کەکاغەزە سپیەکەی هەڵگرتووە وە ڕوویان بە هەمان ئاڕاستە بێت، پێویستە گلۆپەکەش بە هەمان ئاڕاستە بێت، پێویستە ئەو قوتابییەی ئاوێنەکەو تابلۆی مقەبا ڕەشەکەی هەڵگرتووە هەوڵبدات ڕووناکییە دراوەکە ئاڕاستەی کاغەزە سپیەکە بکات.

وێنەی أ

٥ ئەو قوتابییەی بوتڵە ئاو پرژێنەکەی بەدەستەوەیە، بۆ جارێکی تر ئاو بپرژێنێت بۆ ئەوەی ڕێڕەوی ڕووناکییەکە ببینرێت، ئەوەی تێبینی دەکەیت تۆماری بکە بە وێنە کێشانی هێڵکارییەك بۆ ئەوەی کە دەیبینیت.

وێنەی ب

٦ بە جێگیرکردنی ئاوێنەکە لە شوێنەکەی خۆیدا، پێویستە ئەو قوتابییەی گلۆپەکەی هەڵگرتووە نزیکەی مەترێك لە ئاوێنەکە دووربکەوێتەوە پاشان ڕووناکی گلۆپەکە ئاڕاستەی ئاوێنەکە بکات. ئەو قوتابیەی کاغەزە سپییەکەی هەڵگرتووە بجووڵێت تا ڕووناکییەکە بە ئاڕاستەی کاغەزەکە بدرێتەوە. پێویستە ئەو قوتابییەی بوتڵی ئاو پرژێنەکەی هەڵگرتووە هەندێك ئاو بپرژێنێت بۆ ئەوەی هەموو قوتابییەکان ڕێڕەوی ڕووناکییەکە ببینن. وە هێڵکاری ئەوە بکێشن کە دەیبینن. (وێنەی ب).

دەرئەنجام بکە Draw Conclusions

١. چیت تێبینی کرد کاتێك ئاوت پرژاندە سەر ڕێڕەوی ڕووناکییەکە؟ چی دەکەیتە بەڵگە دەربارەی هۆی ئەو ڕووداوە؟

٢. کاتێك گلۆپەکەت لە شوێنەکەی خۆی جوولاند، چیت تێبینی کرد لەسەر ئاڕاستەی دانەوەی ڕووناکییەکە؟

٣. **زاناکان چۆن کاردەکەن:** کاتێك زاناکان تاقیکردنەوەیەك ئەنجام دەدەن گۆڕانکارییەکان ڕێکدەخەن بۆ ئەوەی گریمان دابنێن دەربارەی پەیوەندی نێوان گۆڕاوەکان. بە پشت بەستن بەو ئەنجامانەی دەستت کەوت، چ گریمانێك بۆ ئەم پرسیارە دادەنێیت، چۆن ئاوێنەکە بووە هۆی گۆڕینی ئاڕاستەی جوولەی ڕووناکییەکە؟

لێکۆڵینەوەی زیاتر: گریمانێك دابنێ دەربارەی گۆڕانی توندی ڕووناکییەکە دوای دانەوەی. پلانێك بۆتاقیکردنەوەیەك دابنێ دوو ئاوێنەی تیادا بەکاربهێنرێت بۆ ئەوەی بیرۆکەکەتی تیادا تاقیبکەیتەوە.

کارامەیی کردەکانی زانست

گرنگ ئەوەیە گۆڕانکارییەکان لە تاقیکردنەوەدا ڕێکبخەیت، بۆ ئەوەی لە ئەنجامەکانی تێبگەیت، بۆ نموونە کاتێك گلۆپە دەستیەکە لە شوێنەکەیدا دەگوێزێتەوە گرنگ ئەوەیە کە ئاوێنەکە لەشوێنەکەی خۆیدا بمێنێتەوە.

فێردەبم

ڕووناکیە وزەو دەنگە وزە
Light and Sound Energy

ڕووناکیە وزە Light Energy

ئێمە بڕوامان وایە کە ڕووناکی کۆمەڵێك تیشکە لە سەرچاوەیەکی وەك (خۆرەوە) دەردەچێت، پاشان بە هێڵی ڕاست بڵاودەبێتەوە تا بەر تەنێك دەکەوێت وەك (زەوی). تیشکەکانی ڕووناکی شێوەیەکن لە شێوەکانی وزە دەتوانن لە بۆشایی و لە هەندێك جۆری مادده دا بڵاوببێتەوە، بۆ نموونە ڕووناکی بە ئاسانی بە بەرگە هەوای زەویدا دەڕوات وە بە شووشە ڕوونەکەی پەنجەرەکاندا تێپەڕ دەبێت.

هەندێك جار وزەی ڕووناکی هەڵدەمژرێت لەلایەن ئەو تەنانەی ڕووناکییەکەیان دەکەوێتە سەر. زۆربەی تەنەکان هەندێك ڕەنگی ئەو ڕووناکییەی دەکەوێتە سەری هەڵدەمژێت، وە هەندێك لەو ڕەنگانەش دەداتەوە.

دانەوەی ڕووناکی بریتییە لە دانەوەی هەندێك ڕەنگ لە ڕووی ماددەکانەوە. ئەو ڕەنگانەی کە دەدرێنەوە ئەو ڕەنگانەن کە دەبینرێن. بۆ نموونە گەڵا سەوزەکانی ڕووەك زۆربەی ڕەنگی ڕووناکی خۆر هەڵدەمژێت کە دەکەوێتە سەری وە ڕووناکی سەوز دەداتەوە بۆیە بە ڕەنگی سەوز دەبینرێت، بەڵام ئاوێنە هەموو ئەو ڕەنگانە دەداتەوە کە دەکەوێتە سەری بۆیە بە سپی (ئاوی) دەبینرێ. وزەی ڕووناکی دەرچوو لە خۆرەوە بە نزیکەی بە خێرایی ٣٠٠٠٠٠ کیلۆمەتر لە هەر چرکەیەکدا لە بۆشاییدا بڵاودەبێتەوە، وەکاتێك ڕووناکی دەکەوێتە سەر شووشەی پەنجەرەکان خێراییەکەی کەمدەبێتەوە، ئەم کەمبوونەوەیەش لە خێراییەکەی دەبێتە هۆی لادانی ڕووناکی لە ڕێڕەوەکەیدا، بەو لادانەی ڕووناکی دەوترێت **شکانەوە،** هەندێجار ڕووناکی دەشکێتەوە کاتێك لە ناوەندێکی ڕوونەوە دەچێت بۆ ناوەندێکی تری ڕوون. بۆ نموونە کاتێك تەماشای پێنووسێك بکەین کە بەشێکی نوقمی ئاوی ناو پەرداخێك کرابێت، وادەردەکەوێت کە پێنووسەکە شکابێت کە لە ڕووی ئاوەکەوە تەماشای دەکەین، ئەمەش ڕوودەدات چونکە ئەو تیشکە ڕووناکییەی لە پێنووسەکەوە دەردەچێت لاردەبێتەوە، کاتێك بەناو ئاوی ناو پەرداخەکەدا دەڕوات بۆ شووشەکە پاشان لە شووشەکەوە بۆ هەوا.

✓ دانەوەی ڕووناکی چییە؟

بناسە

- تایبەتمەندییەکانی ڕووناکییە وزەو دەنگە وزە.
- تایبەتمەندییە شەپۆلییەکانی ڕووناکی و دەنگ.

زاراوەکان

دانەوە reflection

شکانەوە refraction

هاوێنە lens

پلەی دەنگ pitch

توندی دەنگ volume

هەندێك مادده هەموو ڕەنگەکانی ڕووناکی هەڵدەمژێت یان دەیداتەوە، بەمەش سێبەر دروستدەبێت. بەو تەنانەش دەگوترێت تەنە ڕووناکی گرەکان (تاریکەکان).

ڕووناکی دەشکێتەوە کاتێك بە تەنە ڕوونەکاندا تێپەڕ دەبێت.

ئاوێنە هەموو ئەو ڕووناکییەی کە دەکەوێتە سەری دەداتەوە

هاوێنەکان (العدسات) Lenses

زۆر کەس هاوێنە (چاویلکە) لە چاو دەکات بۆ ئەوەی باشتر ببینێت **هاوێنە**. پارچەیەکە لە تەنی ڕوون تیشکی ئەو ڕووناکییەی دەکەوێتە سەری لار دەکاتەوە یان دەشکێنێتەوە. دووجۆر هاوێنە هەیە هاوێنەی قۆقز (هاوێنکۆ) کە ناوەڕاستەکەی لە جەمسەرەکانی ئەستوورترە، کاتێك ڕووناکی بە هاوێنکۆدا تێپەڕ دەبێت ڕووناکییەکە دەشکێنەوەو لەیەکتر نزیك دەبنەوە. ئەو هاوێنە دەستییەی کە بۆ مەبەستی گەورەکردن لە چالاکییەکاندا بەکاردەهێنێت هاوێنکۆیە (هاوێنەی قۆقزە) تەنە نزیکەکان والێدەکات کە گەورەتر دەرکەون وەك لە گەورەیی ڕاستەقینەکەی خۆیان. هەندێك کەس پێیان دەڵێن دووربین کە ناتوانن تەنەکان لە نزیکەوە ببینن نموونە وەك پیتەکانی ئەم لاپەڕەیە، ئەو کەسانە ئەو چاویلکانە بەکاردەهێنن کە هاوێنکۆی هەیە، چونکە پیتەکان گەورە دەکات بۆ ئەوەی بتوانن بیخوێننەوە. دەزگاکانی نمایشکردنی فیلمەکان یان سلایدە ڕوونەکان هاوێنکۆی تیادا بەکاردەهێنرێت. ئەو ڕووناکییەی لە گڵۆپێکەوە دەردەچێت فیلمەکە ڕووناك دەکاتەوە پاشان تیشکە ڕووناکییەکان کە لە فیلمەکەوە دەردەچن بە هاوێنکۆی دەزگاکەدا تێپەڕ دەبن و لادەدەن و سەرلەنوێ لەیەکتری نزیك دەبنەوە وێنەیەك لە سەر شاشەکە دروست دەکەن.

جۆری دووەم لە هاوێنەکان هاوێن پەرتە (ڕووچاڵ) ناوەڕاستەکەی لە جەمسەرەکانی تەنکترە، کاتێك ڕووناکی بە هاوێن پەرتدا تێپەڕ دەبێت تیشکەکانی دەشکێنەوەو لەیەکتر دوور دەکەونەوە لەبەرئەوە هاوێن پەرت وادەکات تەنەکان لە شوێنێکی نزیکتر لە شوێنی ڕاستەقینەی خۆیان ببینرێن، بەڵام بە بچووکراوەیی، هەندێك لە ئامێرەکانی وێنە گرتن (کامیراکان) کامیرا (لە پەنجەرەی دیاریکردنی دیمەنەکان)دا هاوێنپەرتی تیادا بەکاردەهێنرێت بۆ وێنەگرتنی دیمەنەکان. کاتێك لەو هاوین پەرتەوە سەیری تەنەکان دەکەین وێنەکان بە بچووك کراوەیی دەبینین. هاوێن پەرتەکان یارمەتی ئەو کەسانە دەدەن (کە ناتوانن لە دوورەوە شت ببینن) ئەو هاوێنانە تیشکە ڕووناکی‌یەکان بۆ لای دەرەوە دەشکێنەوە کە ئەمەش وادەکات تەنە دوورەکان نزیك بکەونەوە لەو کەسانە.

✓ **بەراوردێك لە نێوان شێوەی هاوێنکۆ (قۆقز) و هاوێن پەرتەکاندا (ڕووچاڵ) بکە**

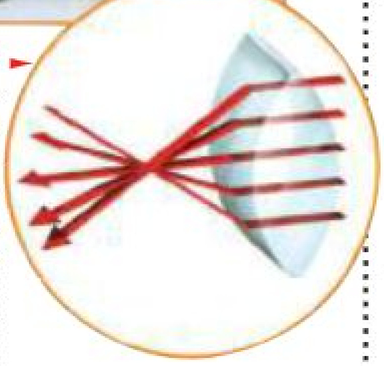

تیشکە ڕووناکی‌یەکان کاتێك بە هاوێنکۆدا تێپەڕ دەبن دەشکێنەوەو هەموویان لە خاڵێکدا دەگەنەوە یەکتر پاشان لەسەر شاشەکە وێنەیەکی هەڵگەڕاوە دروست دەبێت لەبەرئەوە پێویستە فیلمەکان یان سلایدەکان بەشێوەیەکی هەڵگەڕاوە لەسەر دەزگاکانی نمایشکردن دابنرێن.

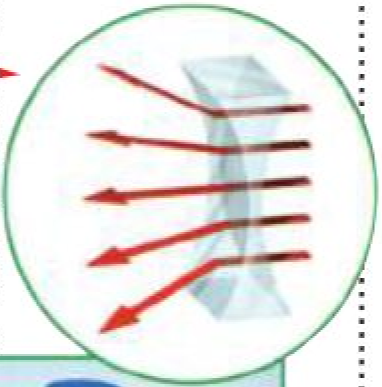

هاوێنپەرت لە کامێرادا تیشکە ڕووناکی‌یەکان بۆ لای دەرەوە دەشکێنێتەوە. لەبەرئەوە وادەردەکەوێت ئەو تیشکانە لە وێنەیەکەوە هاتبن بچووکترو نزیکتر بێت لە کامیراکە لەچاو ڕاستییەکەی خۆیدا.

شەپۆلەکانی ڕووناکی
Light Waves

ڕووناکییە وزە بەشێوەی شەپۆل دەگوێزرێتەوە وەك گواستنەوەی شەپۆلەکانی سەر ڕووی ئاوێکی وەستاو کە بەردێکی دەکەوێتە ناو وە کاتێك شەپۆل لەسەر ڕووی ئاوەکە دەگوێزرێتەوە، ئاوەکە لەگەڵ خۆیدا ناگوێزێتەوە، بەڵکو تەنها وزەی شەپۆلەکە خۆی بۆ پێشەوە دەچێت دەگوێزرێتەوە.

► کاتێك ڕووناکی خۆر بە ناوێژەیەك یان دڵۆپە بارانێکدا تێپەڕ دەبێت کە کۆمەڵێکە لە شەپۆلەکانی ڕووناکی بینراو بەهۆی جیاوازیان لە خێراییدا ڕووناکییە سپییەکە بۆ ڕەنگەکانی شیتەڵ دەبێت و لەیەکتر جیادەبنەوە و شەبەنگی خۆر دروست دەبێت (ڕەنگەکانی پەلکەزێڕینە)

ڕووناکییە وزە لە شێوەی شەپۆلدا بڵاودەبێتەوە و ناودەبرێت بە شەپۆلە کارۆ موگناتیسییەکان. شەپۆلە کارۆ موگناتیسییەکان لە لەرینەوەی ئەلیکترۆنەکانی ناو گەردیلەکانەوە پەیدادەبێت و وزەی لێ دەردەچێت. شەپۆلەکانی ڕووناکی بینراو بەشێکی بچووکن لە شەپۆلە کارۆموگناتیسییەکان کە لە گەردووندا پەیدادەبن. شەپۆلە ڕادیۆییەکان و شەپۆلە مایکرۆییەکان و شەپۆلە ژێر سوورەکان شەپۆلە سەرو وەنەوشەییەکان و تیشکی ئێکس هەر هەموویان جۆرێکن لە شەپۆلە کارۆ موگناتیسییەکان. ئەمانەش بە پێچەوانەی شەپۆلی ئاوەوە پێویستیان بە ناوەندی ماددی نییە بۆ ئەوەی بگوێزرێنەوە. وە بە خێراییەکی زۆر گەورە دەگوێزرێنەوە لە بۆشاییدا، چونکە هیچ ماددەیەك نیە لە خێراییەکەیان کەم بکاتەوە.

چاو هەست بە ڕەنگێکی تایبەت دەکات بۆ هەر شەپۆلێك لە شەپۆلەکانی ڕووناکی بینراو. ئەو ڕەنگانەش لە ڕەنگی سوورەوە دەست پێدەکات تا دەگاتە ڕەنگی وەنەوشەیی ئەویش ئەو ڕەنگانەن کە لە پەلکە زێڕینەدا دەبینرێن.

✓ **شەپۆلە کارۆموگناتیسییەکان چۆن پەیدادەبن؟**

تیشکێك لەسەر بابەتەکە

ڕووناکی و دەنگ

چاوەکانت شەپۆلە ڕووناکییەکدا و گوێیەکانت شەپۆلە دەنگییەکان وەردەگرێت. وزەی شەپۆلەك لەو دوو ئەندامەی لەشەوە بۆ پرتەی دەمارە ڕاگەیاندن دەگۆڕێت.

مێشکت ئەو پرتانە لێکدەداتەوە لە ئەنجامدا وێنەکان دەبینرێن وە دەنگەکان دەبیسترێن.

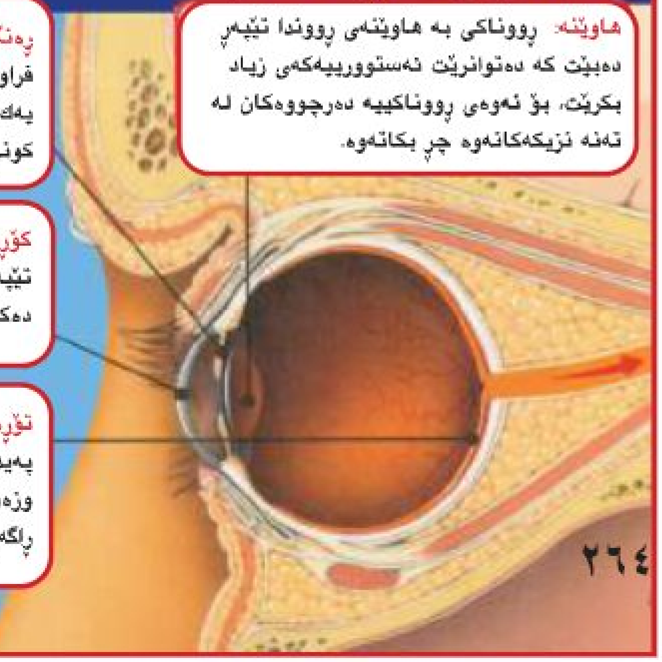

هاوێنە: ڕووناکی بە هاوێنەی ڕووندا تێپەڕ دەبێت کە دەتوانرێت ئەستوورییەکەی زیاد بکرێت، بۆ ئەوەی ڕووناکییە دەرچووەکان لە تەنە نزیکەکانەوە چڕ بکاتەوە.

ڕەنگینەی چاو: لە تاریکیدا ڕەنگینەی چاو فراوان دەبێت و لە ڕووناکی بەهێزدا دەچێتەوە یەك. تا بڕی ئەو بڕە ڕووناکییە ڕێکبخات کە بە کونی بیلبیلەی چاودا دەچێتەناوەوە.

کۆڕنییە: ڕووناکی بە کۆڕنییەی ڕووندا تێپەڕ دەبێت کە وەك هاوێنکۆیەك کار دەکات، تیشکی ڕووناکی کۆدەکاتەوە.

تۆڕەی چاو: وێنەی هەڵگەڕاوە لەسەر تۆڕە پەیدادەبێت. لە خانەکاندا ڕووناکییە وزە بۆ کارەبا وزەو کیمیا وزە دەگۆڕێن لەشێوەی دەمارە ڕاگەیاندندا.

شەپۆلەکانی دەنگ Sound Waves

دەنگ لە تەنە لەراوەکانەوە پەیدادەبێت وەك لەرینەوەی ژێی ئامێرێکی موزیك. دەنگ بەشێوەی شەپۆل دەگوێزرێتەوە. شەپۆلەکانی دەنگ هەروەك شەپۆلەکانی ئاو بۆ بڵاوبوونەوەیان پێویستیان بە ناوەندێکی ماددی هەیە. زۆربەی ئەو دەنگانەی ئێمە دەیان بیستین لە هەوادا بڵاودەبنەوە. هەروەها شەپۆلەکانی دەنگ لە شلەکان و تەنە ڕەقەکانیشدا بڵاودەبنەوە کاتێك لە ناو ئاودا دوو بەرد بەیەکدا بکێشرێن ئەوا دەنگەکەیان بە ئاشکرایی دەبیسترێت. کاتێك تەنێك دەلەرێتەوە ژمارەیەك لەرینەوەی لێ پەیدادەبێت. ژمارەی ئەو لەرانەی لەیەك چرکەدا پەیدادەبێت پێی دەوترێت لەرەلەر. لەرەلەری سەرچاوەی دەنگ سیفەتێکی دەنگە کە ئەویش پلەی دەنگە.

پلەی دەنگ بەڵگەیە بۆ بەرزی و نزمی لەرەلەری دەنگ. ئەو دەنگەی لەرەلەرەکەی بەرز بێت ئەوا دەنگەکە ناسکتر (تیژتر) دەبێت. وە کاتێك لەرەرەکە نزم دەبێت ئەوا دەنگەکە گڕ دەبێت. دەنگی ئافرەت ناسکەو دەنگی پیاویش گڕە، لە ئامێری عوددا کاتێك لە ژێیەکەوە بۆ ژێیەکی بەرزتر لەخۆی دەستمان بجووڵێنین ئەوا پلەی دەنگەکە کە دروستی دەکات نزم دەبێتەوە. دەنگ سیفەتێکی دیکەی هەیە کە دەتوانرێت پێوانە بکرێت بەهۆیەوە دەنگەکان جیاواز دەبن لەبەرزی و نزمیدا بەو سیفەتە دەڵێن **توندی دەنگ**. توندی دەنگ پێوەری بڕی دەنگە وزەیە کە بەستوونی دەکەوێتە سەر یەکەی ڕووبەر لەهەر چرکەیەکدا. هەرچەندە وزەکە زیاتر بێت توندی دەنگەکە زیاتر دەبێت. بۆ نموونە نەڕەی شێر لە میاوە میاوی پشیلە توندییەکەی زیاترە هاوارکردن (قیژاندن) توندییەکەی لە چرپە چرپ زیاترە.

✓ **هەردوو سیفەتەکەی دەنگ چیین؟**

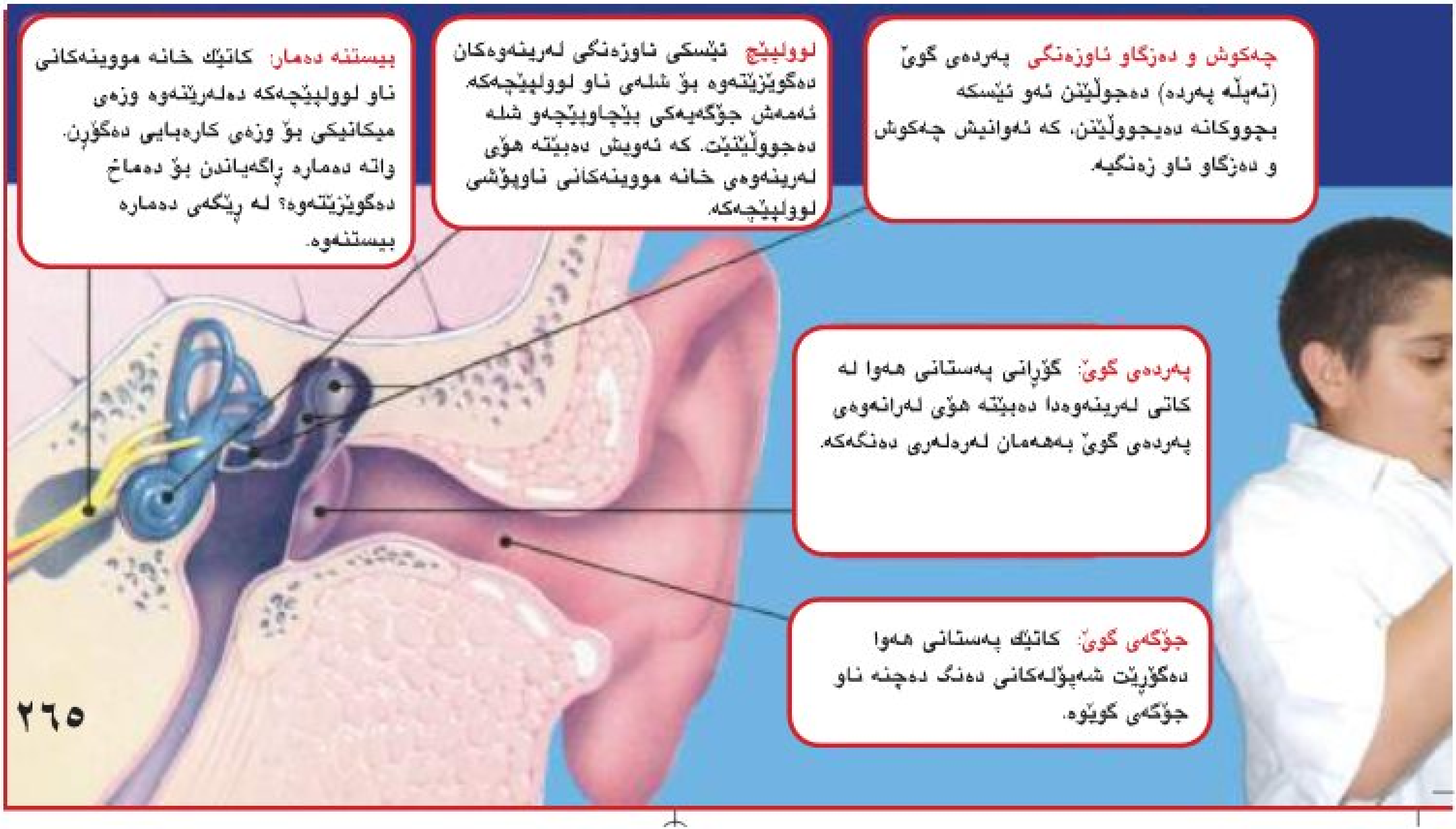

دەنگە وزە Sound Energy

شەپۆلەکانی دەنگ، شەپۆلە وزەن لە ناوەندی ماددیدا بڵاودەبنەوە وەك بڵاوبوونەوەی شەپۆلەکانی ئاو. کاتێك کە بڵاو دەبنەوە شەپۆلەکانی دەنگ گەردەکانی هەوا دەلەرێننەوە بۆ ئەوەی بیانگوێزنەوە. لەبەرئەوەی شەپۆلەکانی دەنگ لە لەرینەوەی گەردەکانەوە پەیدادەبن بۆیە پێویستە گەرد هەبێت بۆ بڵاوبوونەوەی دەنگەکە، بەڵام ئەگەر ناوەندێك نەبێت، دەنگەکە ناگوێزرێتەوە وەك لە بۆشایی ئاسماندا دەنگ بڵاونابێتەوە.

ئەو دەنگانەی دەیانبیستین زۆربەیان لە لەرینەوەی گەردەکانی هەواوە پەیدادەبن کە دەوری داوین، دەنگ بە خێرایی نزیکەی ٣٤٠ مەتر لە چرکەیەکدا لە هەوادا بڵاودەبێتەوە، کاتێك دەنگ بە ناوەندێکدا بڵاودەبێتەوە کە چڕییەکەی زیاتر بێت لە هەوا وەك (شلەکان و تەنە ڕەقەکان) خێراییەکەی زیاتر دەبێت دەتوانیت بەراورد بکەیت لە نێوان خێرایی دەنگ لە هەندێك ماددەدا بەبەکارهێنانی ئەم خشتەیەی خوارەوە، ناوەندە چڕەکان دەنگە وزە بۆ شوێنێکی دوورترو وە بە خێراییەکی زیاتر لە ناوەندە کەم چڕەکان دەگوێزنەوە، بۆ نموونە، نەهەنگ دەنگێك دەردەکات لەناو ئاودا سەدەها کیلۆمەتر بڵاودەبێتەوە. ئەو دەنگانەی توندییەکی بەرزیان هەیە دەتوانن بۆ هەمان دووری لە هەوادا بڵاوببنەوە.

دەنگە وزە لە زۆربەی ماددە ڕەقەکاندا بەباشی دەگوێزرێتەوە کاتژمێرێك لەسەر لایەکی مێزێك دابنێ و تێبینی بکە چۆن دەنگەکە بەباشی دەبیستیت کاتێك گوێت دەخەیتە سەر لاکەی تری مێزەکە، بەڵام هەموو تەنێکی ڕەق دەنگە وزە ناگوێزێتەوە. ئەو ماددانەی دەنگە وزە دەگوێزنەوە پێیان دەڵێن گەیێنەرەکانی دەنگ وە ئەو ماددانەی دەنگ ناگوێزنەوە پێیان دەڵێن نەگەیێنەرەکانی دەنگ. ئەو ماددانەی هەوا بۆشاییەکانی پڕکردۆتەوە وەك تەپەدۆری دەستکرد و قوماش نەگەیێنەری باشن بۆ دەنگ.

مرۆڤ تەنەکان دەبینێت کاتێك شەپۆلەکانی ڕووناکی لەسەریان دەدرێتەوە. گیانەوەرەکان وەك دۆلفین و شەمشەمە کوێرە بەهۆی دانەوەی شەپۆلەکانی دەنگ (سەرەوی دەنگ) دەتوانن هەست بە تەنەکانی دەوروبەریان بکەن، ئەم هەستە وەك دەزگای سۆنارە کە مرۆڤ بۆ بینینی تەنەکان لە قوڵایی دەریاکاندا بەکاری دەهێنێت.

✓ بڕی خێرای بڵاوبوونەوەی دەنگ لە هەوادا چەندە؟

خێرایی شەپۆلەکانی دەنگ لە هەندێك ماددەدا

ماددە	خێرایی دەنگ بە م/چرکە
هەوا	٣٤٠
ئاو	١٥٠٠
زیو	٢٦٥٠
گرانێت	٣٩٥٠
پۆڵا	٥٠٠٠

پوختە Summary

ڕووناکییە وزە وزەی کارۆموگناتیسییە، لە بۆشایی و هەندێك ناوەندا بڵاودەبێتەوە، کاتێك شەپۆلە ڕووناکییەکان بەرتەنێك دەکەون لەوانەیە ئەو تەنە هەڵیان مژێت یان بیان داتەوە یان بیانشکێنێتەوە. هاوێنەکان ماددەی ڕوونن و ڕووی کورپیان هەیە تیشکی ڕووناکی دەشکێننەوە، دەنگەوزە لەرینەوەیە بەناو ماددەکاندا بڵاودەبێتەوە. شلەکان و تەنە ڕەقەکان گەیێنەرێکی باشترن لە گازەکان بۆ بڵاوبوونەوەی دەنگ.

پێداچوونەوە Review

١. شکانەوە چییە؟

٢. کام جۆر هاوێنە بەکاردەهێنرێت بۆ بینینی لەشی مێروویەکی بچووك.

٣. شەپۆلی دەنگ چییە؟

٤. **بیرکردنەوەی ڕەخنەگر:** ئەگەر تەقینەوەیەك لە بۆشایی ئاسماندا ڕوویدات و دەنگ و بریسکەی لێ دەربچێت ئایا دەتوانرێت تەقینەوەکە لەسەر زەوی ببینرێت، یان ببیسترێت بۆچی؟

٥. **ئامادەکاری بۆ تاقیکردنەوە** ئەو ماددانە چین شەپۆلەکانی دەنگی بە خێراییەکی زۆرتر تیادا بڵاودەبێتەوە؟

أ. لۆکە

ب. شیر

ج. ئاسن

د. ئۆکسجین

بەستنەوەکان

بەستنەوە بە بیرکارییەوە

خەمڵاندن

وادابنێ هەورێکی باراناوی بەڕێوەیە سەرەتا برووسکەیەکت بینی، وە دوای (٢٢) چرکە گوێت لە هەورە گرمەیەك بوو، ئەگەر خێرایی دەنگ لەهەوادا بزانیت. دووری نێوان هەورەکەو خۆت بخەمڵێنە.

بەستنەوە بە نووسینەوە

پۆلێنکردن:

لیستێك بۆ بەکارهێنانی هاوێنەکان دابنێ کە بیری لێ دەکەیتەوە، هاوێنەکان پۆلێن بکە لە هەموو بارەکاندا (هاوێنکۆ و هاوێنەبەرت)، لیستەکە لەگەڵ هەڤاڵەکانت لە پۆلدا ئاڵوگۆڕ بکە وە لەسەر جیاوازی نێوان لیستەکان بدوێن.

بەستنەوە بە توێژینەوە کۆمەڵایەتییەکانەوە

زانا (أبن الهيثم) یەکەم کەس بوو کە یاساکانی شکانەوەی دانا، لە سەرچاوەکاندا بۆ ئەم زانایە بگەڕێ و ڕاپۆرتێکی کورت دەربارەی ژیان و کارەکانی بنووسە.

بەندی ١ پێداچوونەوەو ئامادەکاری بۆ تاقیکردنەوە

Review and Test Preparation

پێداچوونەوەی زاراوەکان

ئەم زاراوانەی خوارەوە بەکاربهێنە بۆ تەواوکردنی ڕستەکان لە (١ تا ٩) ژمارەی لاپەڕەی نووسراو لە نێوان ( )، شوێنی ئەو زانیارییانە نیشان دەدات لەبەندەکەدا، کە لەوانەیە پێویستت پێی هەبێت.

وزە (٢٤٨)	**بەرگر** (٢٥٧)
جووڵە وزە (٢٤٨)	**موگناتیسی کارەبا** (٢٥٨)
ماتەوزە (٢٤٨)	**دانەوەی ڕوناکی**(٢٦٠)
بارگەی کارەبا (٢٥٤)	**شکانەوەی ڕوناکی** (٢٦٢)
هێزی کارەبا (٢٥٥)	**هاوێنە** (٢٦٣)
تەزووی کارەبا (٢٥٥)	**پلەی دەنگ** (٢٦٥)
گەیێنەر (٢٥٦)	**توندی دەنگ** (٢٦٥)
سووڕی کارەبا (٢٥٧)	
نەگەیێنەر (٢٥٧)	

١. ________ تەنێکە لە ماددەیەکی ڕوون، ڕووناکی دەشکێنێتەوە.

٢. ________ دەبێتە هۆی گۆڕان لە ماددە یان جووڵاندنی.

٣. ________ ڕێگا بە تێپەڕبوونی تەزووی کارەبا بە ئاسانی دەدات، بەڵام ________ ڕێگا بەو تێپەڕبوونە نادات.

٤. لەرەلەری سەرچاوەی دەنگ ________ دیاری دەکات، بەڵام وزەی شەپۆلەکانی دەنگ ________ دیاریدەکات.

٥. کاتێك ________ دەڕوات بە تەلێکی پێچراو بە دەوری تولێکی ئاسن دا ________ پەیدادەبێت.

٦. ئەو وزەیەی بەهۆی جووڵەوە پەیدادەبێت بریتییە لە ________ ، بەڵام ئەو وزەی بەهۆی شوێنەکەیەوە پەیدادەبێت پێی دەوترێت ________

٧. بەدانەوەی تیشکی ڕووناکی لە ڕووی تەنەکانەوە دەوترێت ________ وە بە لادانی تیشکی خۆر کاتێك بە تەنێکدا تێپەڕ دەبێت دەوترێت ________

٨. بە ڕێڕەوی تەزووی کارەبا دەوترێت ________ لەوانەیە ________ تێدابێت کە شێوەی کارەبا وزە دەگۆڕێت بۆ گەرمی.

٩. بە هێزی کێشکردن یان دوورکەوتنەوە لە نێوان ________ دەوترێت ________ .

بەستنەوەی چەمکەکان

دەستەواژە گونجاوەکان لەسەر نەخشەی چەمکەکان بنووسە، ئەم دەستەواژانەی خوارەوە بەکاربهێنە

ماتە	دەنگە	ڕووناکییە
کیمیاییەی	کارەباییە	تەزووە
جووڵە	جێگیرە	

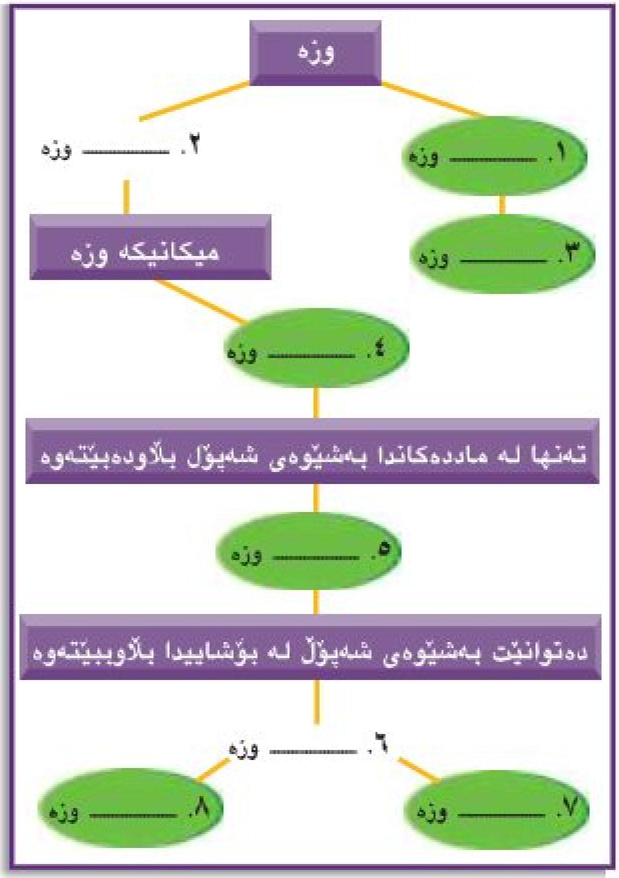

دڵنیابوون لە تێگەیشتن

پیتی هەڵبژاردەی گونجاو بنووسە:

١. کانزاکان و ماددەکانی تر کە ڕێگە بە تێپەڕبوونی تەزووی کارەبایی بە ئاسانی دەدەن ناودەبرێن بە ______ .

أ. نەگەیێنەرەکان   ج. گەیێنەرەکان
ب. بەرگرەکان   د. سوورە کارەبایی

٢. ڕەنگی ئەو ڕووناکییەی کە دەیبینیت، ڕەنگی ئەو ڕووناکییەیە کە ______ لە تەنەکەوە.

أ. دەیمژێت   ج. دەشکێتەوە
ب. دەدرێتەوە   د. ڕێگە بە تێپەڕبوونی دەدرێت

٣. ئەو هەورە بروسکەیەی کە دەیبینیت و دەنگی ئەو هەورە گرمەیە کە دەیبیستیت لە ڕۆژێکی باراناویدا هۆیەکەی بریتییە لە ______ .

أ. وزەی کیمیاییەی   ج. تونێنەرەوەیە
ب. کارەبای جێگیر   د. گەیێنەرەکان

٤. ئەو تەنەی بارگەیەکی کارەبای پۆزەتیڤی هەیە تەنێکی تر کێش دەکات کە ______ .

أ. بارگەی کارەبایی نێگەتیڤی هەبێت.
ب. بارگەی کارەبایی پۆزەتیڤی هەبێت.
ج. بارگەیەکی کارەبایی پۆزەتیڤ یان نێگەتیڤی هەبێت.
د. بارگەی کارەبایی نەبێت.

بیرکردنەوەی ڕەخنەگرانە:

١. وادابنێ کە تۆ تۆپێکت بۆ سەرەوە هەڵداوە لە کوێدا تۆپەکە گەورەترین ماتە وزەی دەبێت؟ وە لە کوێدا گەورەترین جووڵە وزەی دەبێت؟

٢. ئەگەر نەتوانرێت وزە دروست بکرێت یان لەناو ببرێت، ئایا چی بەسەر ڕووناکی خۆردا دێت کە دەکەوێتە سەر زەوی؟

پێداچوونەوەی کارامەیی کردەکانی زانست

١. هەستت بە بەرکەوتنی کارەبایی کردووە کاتێك دەستت لە تەلی گڵۆپێکی کارەبایی داوە، دەربارەی نەگەیاندنی تەلەکە بگەرە دەئەنجامێك.

٢. تاقیکردنەوەیەکت ئەنجامدا لەسەر سوورە کارەباییەکان. پاشان گڵۆپەکانت بەشێوەی دواییەك بەستن و هاوڕێك بەستن گەیاند، چ جیاوازییەك هەیە لە نێوان بەستنی گڵۆپەکان لەو دوو سوورەدا؟

٣. تاقیبکەرەوە بۆ ئەوەی بەراوردی ڕەنگی ئەو ڕووناکییەی کە لە تەنە جیاوازاکانەوە دەدرێتەوە بکەیت. گۆڕاوێك بڵێ کە بتوانیت ڕێکی بخەیت.

هەڵسەنگاندنی بەجێهێنان

تۆمارکەری وزە:

لەماوەی دە خولەکدا زۆرترین ژمارە لە شێوەکانی وزە کە ئێستا لە دەورووبەرتدان دیاری بکە. لیستێك بۆ شێوەکانی وزە دابنێ، دیاریی بکە چۆن وزەکە گوێزرایەوە یان گۆڕا لە شێوەیەکەوە بۆ شێوەیەکی تر.

بەندی ٢

مرۆڤ چۆن وزە بەکاردەهێنێت

How People Use Energy

زاراوەکان

- بەندە کیمیاییەکان
- وزە کارۆ ئاوییەکان
- بارستەی زیندەیی
- وزەی ناووکی
- وزەی خۆر
- وزەی ناووکە یەکبوون

مرۆڤ لە کۆنەوە وزەیان بۆ گەرمکردن و چێشتلێنان بە پلەی یەکەم بەکاردەهێنا. کاتێك میتاڵەکان دۆزرانەوە وزەی زیاتریان بەکارهێنا. بەهۆی هەر تەکنەلۆژیایەکی نویٚ وا لە مرۆڤ دەکات وزەیەکی زیاتر بەکاربهێنێت تاوەکو ئێستاش ئەوە ڕاستە. خەڵك لەهەر ساڵێکدا ئەو وزەیەی بەکاری دەهێنێت بە ڕێژەی ٢٪ زیاترە لەو وزدیەی کە لە ساڵی پێشوودا بەکاریان هێناوە.

زانیارییەکی خێرا

زۆرکەم لە وڵاتەکانی جیهان هەیە کە بڕە وزەیەکی زۆر بەکاربهێنێت بۆ نموونە. وڵاتە یەکگرتووەکان بەتەنها چارەکێکی وزەی جیهان بەکاردەهێنێت.

بەکارهێنانی وزە

زانیارییەکی خێرا

کەمتر لە ڕێژەی یەك بەش لە ملیارێك لە وزەی خۆر دەگاتە سەر زەوی، ئەو وزەیەی خۆر کە لەماوەی کاتژمێریکدا دەگاتە سەر ڕووی زەوی زیاترە لەو وزەیەی مرۆڤێك بەکاری دەهێنێت لەماوەی یەك ساڵدا.

زانیارییەکی خێرا

ئامێرە کۆمپیوتەرە سەرەتاییەکان وزەیەکی زۆریان بەکاردەهێنا. وە دوای پەنجا ساڵ لەو بەکارهێنانە، دەزگای کۆمپیوتەر وایلێهاتووە بڕێك لە وزە بەکاردەهێنێت کەمترە لەو وزەیەی کە ئامێری ڕادیۆ بەکاری دەهێنێت.

وانەی ١

مرۆڤ چۆن سووتەمەنی بەبەردبوو بەکاردەهێنێت؟

How Do People Use Fossil Fuels?

لەم وانەیەدا...

لێدەکۆڵیتەوە
چۆن وزەی کۆکراوە لە ئاوێتە کیمیاییەکان دەردەچێت؟

فێر دەبیت
چۆنیەتی بەکارهێنانی سووتەمەنی بەبەردبوو.

زانست دەبەستیتەوە
بە بیرکاری و نووسین و تەندروستییەوە.

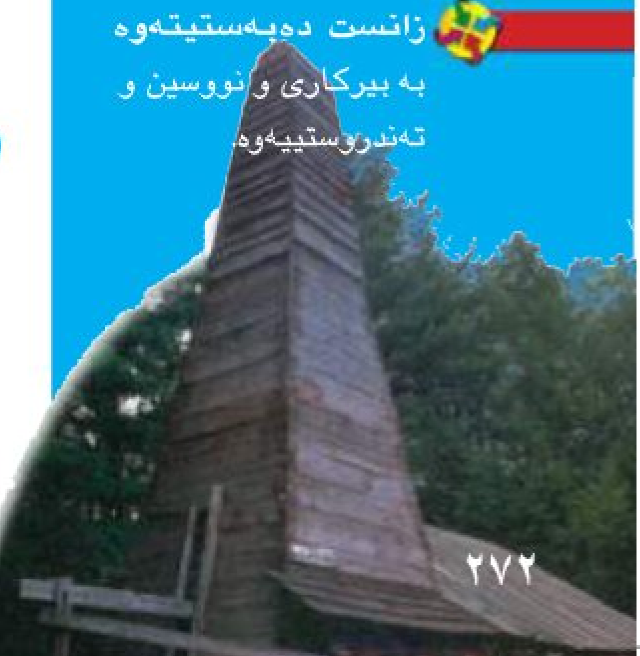

سالّی ١٨٥٩ یەکەم بیر بۆ بەرهەمهێنانی نەوت لە جیهاندا هەلّکەنرا لە ویلایەتی بنسلڤانیای ئەمەریکی. زۆربەی نەوتە دەرهێنراوەکە بۆ بەرهەمهێنانی کیرۆسین بەکاردەهێنرا بۆ داگیرسانی چرای ڕوونکردنەوە.

لێدەکۆڵمەوە

چۆن وزەی کۆکراوە دەردەپەڕێت
How Stored Energy Is Released

ئامانجی چالاکییەکە:Activity Purpose لە بەندی پێشوودا فێری یاسای پاراستنی وزە بوویت کە دەقەکەی دەڵێت: دەتوانرێت وزە لە شێوەیەکەوە بۆ شێوەیەکی تر بگۆڕێت، بەلاّم ناتوانرێت دروستبکرێت یان لەناو ببرێت. یەکێك لە شێوەکانی ماتەوزە، وزەی کیمیایی کۆکراوەیە لە سووتەمەنی بەبەردبوودا وە هەندێك ئاوێتەی تردا، لەم چالاکییەدا کار بۆ ئەو وزە کۆکراوە کیمیاییە دەکەیت، کە لە ئاوێتەیەکی وەك کلۆریدی کالیسیۆم دا کۆکراوەتەوە. تێبینی هەندێك لە شلەکان دەکەیت و بەراوردیان دەکەیت بۆ ئەوەی جۆری وزە دەربەڕیوەکەیان دیاری بکەیت.

کەرەستەکان

- ئاو.
- گەرمیپێو
- پێوەرێك.
- چاویلکەی پارێزەری چاو.
- کوپێك لە تەپەدۆری دەستکرد
- کلۆریدی کالیسیۆم
- کەوچکێکی پلاستیکی.
- کاتژمێرێك میلی چرکەژمێری هەبێت.

وریا بە

هەنگاوەکانی چالاکییەکە Activity Procedure

١ خشتەیەك ئامادە بکە وەك ئەو خشتەیەی لەلاپەڕە (٢٧٣)ی داهاتودایە. ٥٠ ملیلیتر لە ئاو پێوانە بکە، پاشان بیکەرە ناو پێوەرەکەوە. گەرمی پێوەکەش بخەرە ناو ئاوەکە دوای ٣٠ چرکە پلەی گەرمی ئاوەکە بپێوەو لە خشتەکەدا تۆماری بکە.

٢ وریا بە چاویلکەکە لە چاوبکە، دوو کەوچك لە کلۆریدی کالیسیۆم بۆ ئاوی کوپەکە زیاد بکە. ئاوەکە بە کەوچکەکە بشڵەقێنە تا کلۆریدی کالیسیۆمەکە دەتوێتەوە ٣٠ چرکە چاوەڕوان بکە پاشان پلەی گەرمییەکەی بپێوەو تۆماری بکە. (وێنەی أ)

جۆری ماددەکە	پلەی گەرمی
ئـــاو	
ئـــاو و کلۆریدی کالیسیۆم دوای ٣٠ چرکە	
ئـــاو و کلۆریدی کالیسیۆم دوای ٦٠ چرکە	
ئـــاو و کلۆریدی کالیسیۆم دوای ١٢٠ چرکە	

وێنەی أ

وێنەی ب

٣ پلەی گەرمی ئاوەکە بپێوەو تۆماری بکە دوای تێپەڕبوونی ٦٠ چرکە و ١٢٠ چرکە. پاشان بەراوردی پلەی گەرمی ئاوەکە بکە پێش وە دوای زیادکردنی کلۆریدی کالیسیۆمەکە بۆ ئاوەکە. (وێنەی ب).

دەرئەنجام بکە Draw Conclusions

١. چۆن پلەی گەرمی ئاوەکە گۆڕا پاش زیادکردنی کلۆریدی کالیسیۆمەکە؟

٢. ئەوەبکە بە بەڵگە، ئایا کلۆریدی کالیسیۆمەکە لەکاتی توانەوەی لە ئاوەکەدا گەرمی دەدات یان گەرمی دەمژێت.

٣. چی دەکەیتە بەڵگە دەربارەی هۆی گۆڕانی پلەی گەرمی ئاوەکە؟

٤. **زاناکان چۆن کاردەکەن:** زاناکان تێبینی دەکەن و شتەکان پێوانە دەکەن بۆ ئەوەی زۆرترین بڕی زانیاری لە تاقیکردنەوەکاندا کۆبکەنەوە. چی لەو تاقیکردنەوەیە فێربوویت دەربارەی چۆنیەتی دەرپەڕینی وزەی کیمیایی لە هەندێك ئاوێتەدا؟

لێکۆڵینەوەی زیاتر: گریمانێك دابنێ دەربارەی ئەوەی کە چی ڕوودەدات لەکاتی زیادکردنی ماددەیەکی کیمیایی تردا وەك گۆگرداتی مەگنیسیۆم (خوێی ئینگلیزی) لە ئاوەکەدا. پاشان پلانی تاقیکردنەوەی گریمانەکەت دابنێ.

کارامەیی کردەکانی زانست

کاتێك **تێبینی** دەکەیت و بە وردی **پێوانە** دەکەیت ئەو زانیاریانەی کۆی دەکەیتەوە سوودی زیاتری دەبێت.

فێردەبم

بەکارهێنانی سووتەمەنی بەبەردبوو

Fossil Fuel Use

بناسە

- چۆن سووتەمەنی بەبەردبوو دروست دەبێت؟
- مرۆڤ چۆن سووتەمەنی بەبەردبوو بەکاردەهێنێت؟

زاراوەکان

بەندە کیمیاییەکان
chemical bonds

سووتانی سووتەمەنی گەرمی لێوە بەرهەم دێت

Burning Fuels Produce Heat

درەخت لە گەشەکردنەکەیدا وزەی خۆر بەکاردەهێنێت بۆ دروستکردنی ئەو ئاوێتە کیمیاییانەی کە پێویستی پێیان هەیە. ئەو وزەیەی خۆرە کە وەریدەگرێت لە گەردی ئاوێتەکانی درەختەکەدا کۆی دەکاتەوە. ئەگەر ئەو گەردانەش هەڵبوەشێنەوە وزەی لێ پەیدادەبێت. لە چالاکی پێشوودا بۆت دەرکەوت کە زۆربەی وزە دەرپەڕیوەکان گەرمییە وزەیە یان گەرمییە. سووتانی تەختە یان سووتەمەنی بەبەردبوو یارمەتی لێك هەڵوەشانەوەی گەردەکان دەدات و گەرمی لێ دەردەپەڕێت. سووتەمەنی بەبەردبوو سووتەمەنییەکە لە پاشماوەی زیندەوەرەکان پەیدادەبێت، کە ئەمەش خەڵوزی بەردین و گازی سرووشتی و نەوت دەگرێتەوە. هەموو زیندەوەران وزەی خۆریان تیادا کۆکراوەتەوە بەشێوەی وزەی کیمیایی، زۆربەی ئەو وزەیەش لەو **بەندە کیمیاییانە** دایە کە گەردیلەکانی کاربۆن بەیەکەوە دەبەستێتەوە، گەردیلەکانی کاربۆن بە گەردیلەی توخمەکانی ترەوە دەبەسترێت، وەك گەردیلەکانی هایدرۆجین. کاتێك زیندەوەران نقوومی ماددە نیشتەنییەکانی زۆنگاوەکان و دەریا تەنکاوەکان دەبێت بۆ ماوەیەکی درێژخایەن، ئەوا وزە کیمیاییەکەش لەگەڵیدا نقووم دەبن. دوای دەرهێنانی سووتەمەنییە بەبەردبووەکان کیمیا وزەکەیان بۆ گەرما وزە دەگۆڕێت بەهۆی سووتانەوە.

✓ چۆن وزەی کیمیایی کۆکراوە لە سووتەمەنی بەردبوودا دەردەپەڕێت؟

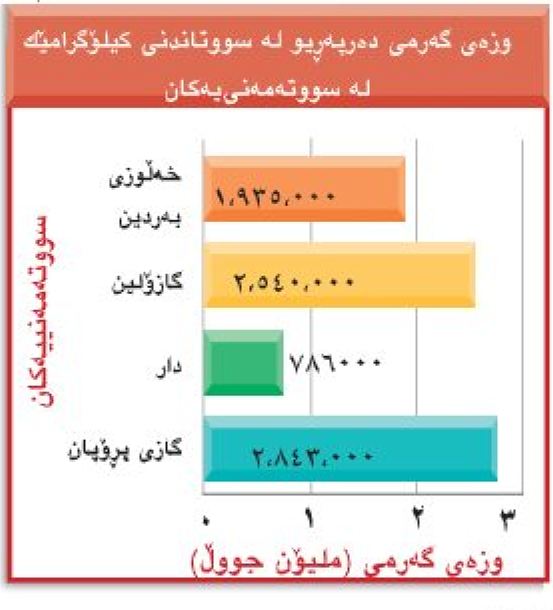

وزەی خۆر لە زیندەوەراندا بەشێوەی وزەی کیمیایی کۆدەکرێتەوە. ئەو وزەیەش بەهۆی سووتانەوە دەردەپەڕێت. مرۆڤ لە مێژوودا بۆ ماوەیەکی درێژ تەختەی وەك سووتەمەنی بەکارهێناوە بۆ گەرمکردن و چێشت لێنان، بەڵام تەختە بڕێکی گەورە لە وزەی گەرمی بەرهەم ناهێنێت. ئەم خشتەیە ئەو وزە گەرمییەی کە لە جۆرە جیاوازەکانی سووتەمەنییەوە دەردەپەڕێت ڕوون دەکاتەوە.

سووتەمەنی گازۆلین یان سووتەمەنی فڕین دەبێتە هۆی خولانەوەی تەوەرەی بزوێنەرەکە بەدوایدا پەڕەکەکانی پەروانەکەی کە پێیەوە بەستراوە دەخولێنێتەوەو فڕۆکەکە بەرز دەبێتەوە.

ئەم دینەمۆیە وێنەیەکی بچووکە لە وێستگەی بەرهەمهێنانی وزەی کارەبا کە وزە پەیدابووەکە لە سووتانی سووتەمەنییەکەدا پەیدا دەبێت بۆ میکانیکە وزەی دەگۆڕێت و دینەمۆکە یا کۆیلی دینەمۆی کارەبا دەخولێنێتەوە بۆ ئەوەی بۆ کارەبا وزە بگۆڕێت.

بەکارهێنانی سووتەمەنی بەبەردبوو
Using Fossil Fuel

سووتەمەنی بەبەردبوو سەرچاوەیەکی سەرەکی وزەیە لە زۆربەی وڵاتەکاندا. خەڵوزی بەردین لە کانەکانەوە کە لە توێکڵی زەوی هەڵدەکەنرێن دەردەهێنرێت، هەروەها لە توێکڵی زەویدا بیری نەوت هەڵدەکەنرێت بۆ دەرهێنانی نەوت یا گازی سرووشتی. وێنە زانیارییەکەی لە لاپەڕە (٢٧٤)دا ئەوە ڕووندەکاتەوە کە سووتەمەنی بە بەردبوو کاتیك دەسووتێت بڕێکی زۆر وزەی گەرمی لێوە پەیدا دەبێت. مرۆڤ ئەو وزەیە بە ڕێگەی جیاجیا بەکاردەهێنێت بۆ نموونە لە وڵاتە ساردەکاندا. وزەی گەرمی پەیدابوو لە سووتانی خەڵوزی بەردین یان نەوت یان گازی سرووشتی بۆ گەرمکردنی ئاو و گەرمکردنەوەی ماڵ و قوتابخانەو نووسینگەکان بەکاردەهێنن لە فڕنی گازیدا، گازێکی سرووشتی وەك پڕۆپان دەسووتێت کە بۆ پەیداکردنی گەرمی بۆ چێشت لێنان بەکاردەهێنرێت. گازی سرووشتی بەسەر ماڵەکاندا بەهۆی بوتڵی تایبەت یان بەهۆی بۆڕی ڕاکێشراو بە ژێر زەویدا دابەش دەکرێت. نەوت سەرچاوەیەکی سەرەکییە لە گواستنەوەدا. بزوێنەری ئۆتۆمبێلەکان، بارهەڵگرەکان، فڕۆکەو کەشتییەکان بەروبوومی نەوت وەك گازۆلین و دیزل وەك سووتەمەنی بەکاردەهێنن. کاتێك گازۆلین دەسووتێنرێت ئەو گازەی پەیدادەبێت لە سووتانەکەوە بە خێرایی دەکشێت و هێزێکی خولێنەر پەیدا دەکات بۆ خولانەوەی تەوەرەی بزوێنەرەکە. خولانەوەی تەوەرەکە ڕەوڕەوەکان (تایە) بەهۆی زنجیری داناویەوە دەخولێنێتەوەو تایەکانی ئۆتۆمبێلەکە دەجووڵێنێت. لە وێستگەکانی بەرهەمهێنانی وزەی کارەباییدا هاوشێوەی ئەو بزوێنەرانە بەکاردەهێنرێت. کاتێك ئەو بزوێنەرانە دەخولێنەوە، دینەمۆ کارەباییەکان یان دینەمۆ دەخولێنەوە بەمەش وزەی کارەبا. لە زۆربەی وڵاتانی ناوچەکەو لە عێراق و لە شارەکانی هەرێمی کوردستان دا وزەی کارەبا بەهۆی سووتانی بەروبوومە نەوتییەکانەوە بەرهەمدەهێنرێت. سووتەمەنییە بەبەردبووەکان بۆ مەبەستی تریش بەکاردەهێنرێت جگە لە بەرهەمهێنانی وزەی گەرمی لە پیشەسازی ماددە پلاستییەکان و پەینی کیمیایی و هەندێك دەرماندا، نەوت بەکاردەهێنرێت. هەروەها لە دروستکردنی پێڵاو و جلو بەرگیشدا نەوت بەکاردەهێنرێت.

✓ **هەندێك لە بەکارهێنانەکانی سووتەمەنی بەبەردبوو بڵێ.**

سووتەمەنی بەبەردبوو لە دروستکردنی ماددەی پلاستیکی وەك لە پێکهاتنی ئەو بەلەمەو سەوڵەکە و کڵاوەکە بەکاردەهێنرێت.

چەند سەرچاوەیەکی وزە کە جێگرەوەی سووتەمەنی بەبەردبوون
Alternatives to Fossil Fuels

شارەزایان دەربارەی بڕی سووتەمەنی بەبەردبوو کە هێشتا لە ژێر ڕووی زەویدا ماوەتەوە بۆچوونی جیاوازیان هەیە، بەڵام لەسەر ئەوە کۆکن کە ئەو بڕە سووتەمەنییە دیاریکراوە. بۆ ئەوەی پاشماوەی زیندەوەرەکان ببن بە نەوت یان خەڵوزی بەردین ملیۆنەها ساڵیان پێویستە لەبەرئەوەی سووتەمەنی بەبەردبوو لەسەرخۆ و بە هێواشی دروست دەبێت وە بە خێراییش بەکاردەهێنرێت دەتوانرێت بە سەرچاوەیەکی نوێ نەبووەوە دابنرێت. زۆر هۆ هەیە وایکردووە زانایان بەدوای سەرچاوەی نوێی وزەدا بگەڕێن. لەو هۆیانەش پێویستی زیاتر لە بەکارهێنانی سووتەمەنی بەبەردبووەوە، چونکە لە دروستکردنی زۆر لە شتەکاندا بەکاردەهێنرێت وەك دروستکردنی چەند جۆرێکی نوێ لە پلاستیك لەوانەیە هەندێ بەکارهێنانی تری ئەو سووتەمەنییە هەبێت کە هێشتا نەدۆزرابێتەوە. هۆی دووەم سەرچاوەی تری وزە هەیە کە بەکاربهێنرێت لەبری ئەو وزەیە، چونکە سووتەمەنی بەبەردبوو بڕێکی زۆر لە دوانۆکسیدی کاربۆن دەکاتە بەرگە هەواوە. زاناکان باوەڕیان وایە کە دوانۆکسیدی کاربۆن هۆیەکە بۆ یەنگ خواردنەوەی گەرمی لە بەرگە هەوای زەویدا کە بووەتە هۆی گۆڕانی ئاو و هەوا لەوانەش دیاردەی گەرم بوونی گۆی زەوی.

ئەو ئۆتۆمبێلانەی بەکارەبا ئیش دەکەن دوانۆکسیدی کاربۆن دروست ناکەن، بەڵام وزەی کارەبا کە بۆ بارگاوی کردنی پاتری ئۆتۆمبێل بەکاردێت لەوانەیە لە ڕێگای سووتانی سووتەمەنی بەبەردبووەوە بەیدابێت. ▼

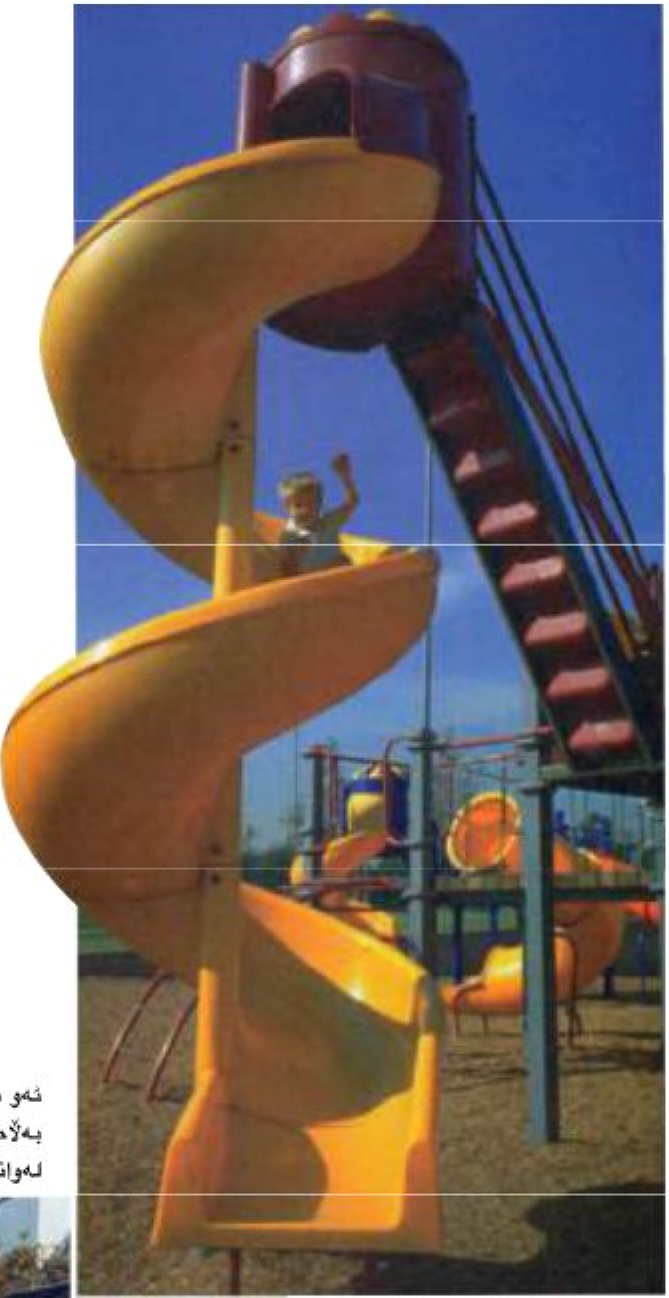

▲ئەمانە یاری منداڵانن لە پاشماوەی قوتووی ساردی و ماددە پلاستیکیەکانی ترەوە ئامادەکراون دوای ئەوەی سەرلەنوێ بەکارهێنراونەتەوە. سەرلەنوێ بەکارهێنانەوەی ماددە پلاستیکییەکان یارمەتیمان دەدات لە کەمکردنەوەی بەکارهێنانی سووتەمەنی بە بەردبوودا.

بۆ کەمکردنەوەی بەکارهێنانی وزەی سووتەمەنییە بەبەردبووەکان دامەزراوەکان کاردەکەن بۆ پەرەپێدانی سەرچاوەکانی تری وزە لەبری وزەی سووتەمەنی بەبەردبوو، وەك وزەی با و وزەی خۆر وە بۆ کەمکردنەوەی بەکارهێنانی سووتەمەنی بەبەردبوو دەتوانرێت شتی پلاستیکی و ڕۆنی بزوێنەرەکان دووبارە بەکاربهێنرینەوە.

✓ **بۆچی سووتەمەنی بەبەردبوو بە سەرچاوەیەکی نوێ بووەوە دانانرێت؟**

پوختە Summary

خەڵوزی بەردین و گازی سرووشتی و نەوت سووتەمەنی بەبەردبوون لە ماددە زیندووە نقوومبووەکانی ژێر زەوی لە ملیۆنەها ساڵ لەمەوپێشەوە پەیدابوون. سووتەمەنی بەبەردبوو بۆ گەرمکردنی ناوماڵ و چێشت لێنان و ڕۆیشتنی ئۆتۆمبێل و بەرهەمهێنانی وزەی کارەبایی بەکاردەهێنرێت. وە لەبەرئەوەی سووتەمەنی بەبەردبوو ملیۆنەها ساڵ دەخایەنێت بۆ دروست بوونەکەی، ئەوا بەسەرچاوەیەکی نوێ نەبووە دادەنرێت.

پێداچوونەوە Review

١. سێ جۆر سووتەمەنی بەبەردبوو بڵێ.

٢. چۆن وزەی کیمیایی لە سووتەمەنی بەبەردبوودا بۆ وزەی کارەبایی دەگۆڕێت؟

٣. چۆن ئەو وزەیەی لە سووتەمەنی بەبەردبوودایە لە ڕووناکی خۆرەوە دێت؟

٤. **بیرکردنەوەی ڕەخنەگر:** تا چ ڕادەیەك ئەم دەستەواژەیە ڕاستە: سووتەمەنی بەبەردبوو وزەی گەرمی پەیدا دەکات؟

٥. **ئامادەکاری بۆ تاقیکردنەوە:** گازۆلین پەیدادەبێت لە________ .

أ. خەڵوزی بەردین　　ج. کیرۆسین

ب. گازی سرووشتی　　د. نەوت

بەستنەوەکان

بەستنەوە بەبیرکارییەوە

شیکاری پرسیارێك

گەرمۆکە یەکەی پێوانەی گەرمییە، گەرمۆکە بڕی گەرمی پێویستە بۆ بەرزکردنەوەی پلەی گەرمی ١ گرام ئاو بۆ ١°C، وادابنێ ١٠٠٠ گرام ئاوت لە پلەی گەرمی ٢٠°C دا کردە ناو قۆرییەکی چالێنان، پاشان ئاوەکەت گەرم کرد بۆ پلەی گەرمی ١٠٠°C. ئایا چەند گەرمۆکەی گەرمیت بۆ ئەو کردارە پێویستە؟

بەستنەوە بە نووسینەوە

نامە بۆ هاوڕێیەك

نامەیەکی ئەلیکترۆنی بۆ هەر هاوڕێیەکت بنێرە، تیایدا باس لەو گۆڕانانە بکە کە بەسەر وزەدا هاتووە بە درێژایی ملیۆنەها ساڵ، تا ئەو وزەیە بەرهەم هات کە بۆ ناردنی ئەو نامە ئەلیکترۆنیەی بەکارت هێناوە.

بەستنەوە بە تەندروستییەوە

بەراوردی وزەی پێکهاتەکانی ناو ژەمە خۆراکییەکان

کاتێك ئەو ژمارە زۆرە لە گەرمۆکەکانی ژەمە خۆراکێکدا دەخوێنیتەوە، دەزانیت کە وزەی کیمیایی لەو ژەمە خۆراکەدا کۆکراوەتەوە. گەرمۆکەی گەورە لە خۆراکدا بڕی ئەو گەرمییە پێویستەیە بۆ بەرزکردنەوەی پلەی گەرمی ١ کیلۆگرام ئاو بۆ ١°C. خشتەیەك ئامادەبکە بۆ بەراوردکردنی وزەی کۆکراوە لە چەند بڕێکی یەکسان لە چەند خۆراکێکی جیاوازدا.

وانەی ٢

سەرچاوەکانی دیکەی وزە چین کە مرۆڤ بەکاریان دەهێنێت؟

What Other Sources of Energy Do People Use?

لەم وانەیەدا...

لێدەکۆڵیتەوە چۆن هەڵم پەروانە دەخولێنێتەوە؟

فێردەبیت سەرچاوە جێگرەوەکانی وزە.

زانست دەبەستیتەوە بە بیرکاری و نووسینەوە.

لێدەکۆڵمەوە

پەروانەیەك بەهەڵم کاردەکات
A Steam-Powered Turbine

ئامانجی چالاکییەکە Activity Purpose پەروانە بزوێنەرێکە بە ئاو یان هەوا یان هەڵم کاردەکات. هەندێکجار پەروانە بەشێکە لە وێستگەی بەرهەمهێنانی وزەی کارەبا. لەم چالاکییەدا پەروانەیەك دروست دەکەیت کە بە هەڵم کاربکات؟

کەرەستەکان Materials

- دوو پەپکە لە پلاستیك تیرەی هەریەکەیان ١٠سم بێت.
- دەمەوانەیەکی یەك کونی لەگەڵ لوولەیەکی شووشەیی پێچاوپێچ.
- هەڵگرێکی ئەڵقەیی لەگەڵ ئەلقەکەیدا
- مقەست
- پێنووس
- گەرم کەرێك
- ئاو
- دەمبووس
- تەلی کاغەز گرە
- کەمۆڵەیەك (بوتڵێك)
- چاویلکەی پاریزەر

وریا بە

هەنگاوەکانی چالاکییەکە Activity Procedure

١ **وریابە** بە ئاگابە کاتێك مقەست بەکاردەهێنیت بە دەمبووس دوو پەپکەکە لە ناوەڕاستەکەیانەوە چەسپ بکە. بەهۆی مقەستەکەوە ١٦ قڵیش لەهەردوو پەپکەکە بە درێژی ٣ سم دروست بکە. لەهەر قڵیشکێدا دوو پەپکەکە بەدوو ئاراستەی پێچەوانە بنووشتێنەرەوە بۆ دروستکردنی پەروانە (وێنەی أ).

٢ جارێکی تر بە مقەستەکە لە چەقی هەردوو پەپکەکەدا کونێك بە تیرەی ٠.٥سم دروست بکە وابکە کونەکە بازنەیی بێت پێنووسێك بەکونی پەپکەکەدا تێپەڕ بکە بۆ ئەوەی ببێت بە تەوەرەی خولانەوەی پەروانەکە، پێویستە پەروانەکە بە ئاسانی بەدەوری تەوەرەکەیدا بخولێتەوە. ئێستا پەروانەکەو تەوەرەکەی بەباڵێکی هەڵگرەکەدا هەڵبواسە بەهۆی تەلی کاغەزگرەکەوە.

مرۆڤ سەدەها ساڵە پەروانەی با بەکاردەهێنێت بۆ بەدەستکەوتنی وزەی با.

وێنەی أ

وێنەی ب

٣ کەمۆڵەکە پڕ بکە لە ئاو، دەمی کەمۆڵەکە بە دەمەوانەکە و لوولە شووشەییە پێچاوپێچەکە دابخە. کەمۆڵەکە بخەرە سەر گەرمکەرێك ئاڕاستەی لاکراوەکەی لوولە شووشەییەکە بەرامبەر پەڕەکانی خوارەوەی پەروانەکە بێت (وێنەی ب).

٤ **وریابە** چاویلکەی پارێزەر لەچاوبکە ئاگاداری هەڵمی ئاوەکە بە. ئیش بەگەرمکەرەکە بکە. سەرنجی پەروانەکە بدە کاتێك ئاوەکە دەکوڵێت. ئەوەی تێبینیتکرد تۆماری بکە. هێڵکاری پەروانەکە بکێشە بۆ ئەوەی بەردەوام بیت دەربارەی ئەنجامەکانت. دڵنیابە لەسەر هێڵکارییەکە ناونیشان و تیراساکانت داناوە بۆ ئەوەی لات ئاشکرا بێت کەچی ڕوودەدات.

دەرئەنجام بکە Draw Conclusions

١. سەرچاوەی ئەو وزەیەی کە پەروانەکە دەخولێنێتەوە بکە بە بەڵگە.

٢. بڕگەیەکی کورت بنووسە بۆ ئەوەی بەردەوام بیت دەربارەی چۆن وزەی سەرچاوەکە گۆڕا تا پەروانەکە بخولێنێتەوە.

٣. **چۆن زاناکان کاردەکەن:** کاتێك زاناکان بەردەوام دەبن لە کارەکانیان ئەوا هەوڵدەدەن ڕوونکردنەوە بۆ ئەوەی کە ڕوودەدات بکەن، یان باسی لێوەبکەن. ئەو دوو ڕێگەیە چین کە لەسەریان بەردەوام بوویت، دەربارەی ئەنجامەکانی ئەم چالاکییە؟ کام ڕێگەیان ئاشکراتربوو؟

لێکۆڵینەوەی زیاتر: پلانی تاقیکردنەوەیەکی سادە دابنێ و جێبەجێی بکە بۆ دیاریکردنی ئەو بارستاییەی کە پەروانەکە دەتوانێت بەرزی بکاتەوە گریمانێك دابنێ کە پێویستە تاقی بکەیتەوە وە ئامێرە پێویستەکان دیاربیکە.

کارامەیی کردەکانی زانست

دانانی تیراسا لەسەر هێڵکارییەکە ڕێگەیەکی ڕوونە بۆ بەردەوامبوون دەربارەی زانیاری لەسەر جووڵەو ئاراستە.

فێردەبم

سەرچاوەکانی دیکەی وزە

Other Energy Sources

وزە لەمڕۆدا Energy for Today

ئەمڕۆ لە جیهاندا سووتەمەنی بەبەردبوو سەرچاوەی سەرەکی وزەیە. سەرچاوەی تری وزە هەیە جگە لە سووتەمەنی بەبەردبوو ئەوانیش گرنگن وەك، وزەی وێستگە کارۆئاوییەکان و بارستە زیندەیی و وزەی ناووکی و وزەی باو وزەی خۆر.

وزەی کارۆئاوی: ئەو وزە کارەباییەی بەهۆی هاتنەخوارەوەی ئاو لەبەرزییەوە پەیدادەبێت ناودەبرێت بە **وزەی کارۆئاوی** وێستگەکانی بەرهەمهێنانی وزەی کارۆئاوی وزەی ئاوە بەریووەکان بەکاردەهێنن بۆ خولانەوەی پەروانەی دینەمۆکان، پەروانەکەش تەوەرەی دینەمۆ کارەباییەکان دەخولێنێتەوە. ئەو وزەکارەبایەی دینەمۆکە بەرهەمی دەهێنێت بەهۆی هێڵەکانی گواستنەوەی وزەی کارەباوە بۆ ماڵ و کارگە و قوتابخانەکان دەگوێزرێتەوە. وزەی ئاوە بەریووەوەکان ماتە وزەیە و زیاد دەکات بەزیادبوونی بەرزی کەوتنەخوارەوەی ئاوەکە. لەبەرئەوە بەنداوەکان لەسەر ڕووبارەکان دروست دەکرێن بۆ ئەوەی بەرزی و بڕی ئاوی بەنداوەکە زۆربێت بەمەش وزەکەی زۆردەبێت لە کەوتنە خوارەوەیدا. سەرچاوەی یەکەم وزەی کارۆئاوی و بۆ زۆربەی وزەی سەر هەسارەی زەوی خۆرە. خۆر ئەو وزەیە دابین دەکات بۆ بەهەڵمبوونی ئاوی زەریاو دەریا و ڕووبارەکان. دوای خەستبوونەوەی هەڵمەکە بەشێوەی باران دەبارێتە سەر زەوی ڕووبارەکان دروست دەبن و لە دەریاکاندا کۆدەبێتەوە، ئاوی دەریەڕیو لە بەنداوەکان پەروانەی دینەمۆکان دەخولێنێتەوە پێش ئەوەی بۆ دەریا و زەریاکان بگەڕێتەوە، بەم شێوەیە وزەی کارۆئاوی وزەیەکی نوێ بووەوەیە و بە بڕێکی زۆر لە سرووشتدا هەیەو هیچ زیانێك بۆ مرۆڤ دروست ناکات..

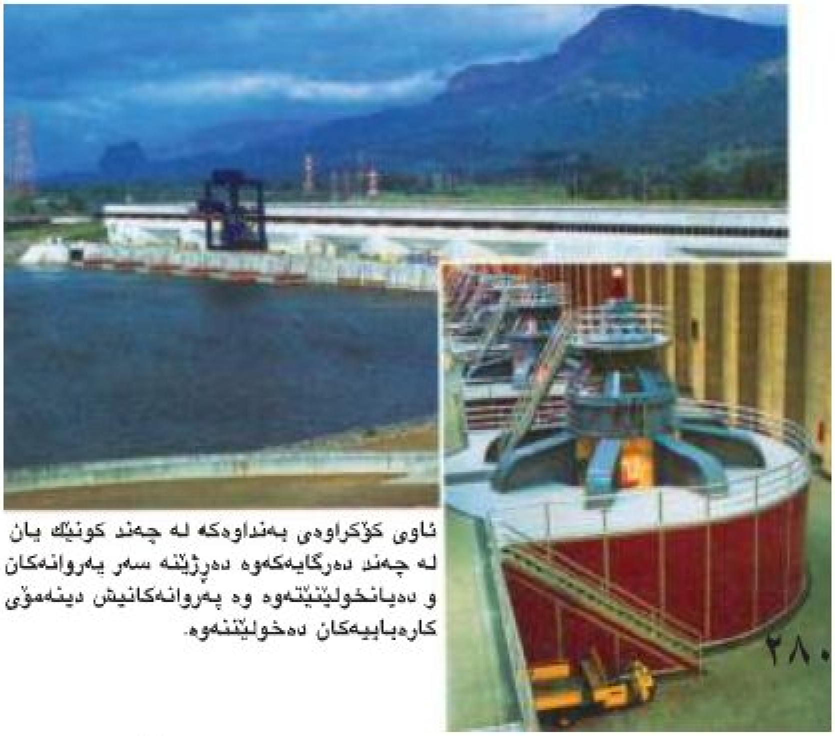

ئاوی کۆکراوەی بەنداوەکە لە چەند کونێك یان لە چەند دەرگایەکەوە دەڕژێنە سەر پەروانەکان و دەیانخولێنێتەوە وە پەروانەکانیش دینەمۆی کارەباییەکان دەخولێننەوە.

بناسە

- سەرچاوەکانی دیکەی وزەی بەکارهێنراو لە جیهاندا.
- سەرچاوەکانی دیکەی وزە کە لە دوا ڕۆژدا دەتوانرێت پشتیان پێ ببەسترێت.

زاراوەکان

وزەی کارۆناوی
hydro electric energy
بارستەی زیندەیی
biomass
وزەی ناووکی
nuclear energy
وزەی خۆر solar energy
وزەی ناووکە یەکبوون
fusion energy

بارستەی زیندەیی Biomass

بارستەی زیندەیی لە جیهاندا سەرچاوەیەکی گرنگی وزەیە. **بارستەی زیندەیی** ماددەیەکی ئەندامییە وەك تەختە، کە زیندووە یان ماوەیەکی کەم پێش ئێستا زیندوو بووە، زۆرجار بارستەی زیندەیی ڕاستەوخۆ دەسووتێنرێت، بەڵام سووتانی تەختە وزەیەکی زۆری لێ پەیدانابێت، وەك لە خشتەی لاپەڕە (٢٧٤)دا ڕوونکراوەتەوە. دەتوانرێت بارستەی زیندەیی بۆ سووتەمەنی شل بگۆڕێت. وە کهولی دروستبوو لە تەختە یان لە گەنمەشامی تێکەڵدەکرێت لەگەڵ گازۆلین بۆ بەرهەمهێنانی سووتەمەنی یەکی شلی نوێ کە پێیدەڵێن گازۆل. وزەی ناووکی کاتێك کە ناووکی گەردیلە کەرت دەبێت بۆ چەند بەشێك وزەی لێ دەردەپەڕێت، ئەم وزەیە پێیدەڵێن **وزەی ناووکی** لە کەرت بوونی ناووکی گەردیلەوە بڕێکی زۆر لە گەرمی دەردەپەڕێت. وێستگەی وزەی ناووکی ئەو گەرمییە بۆ کوڵاندنی ئاو بەکاردەهێنێت، هەڵمی ئاوەکەش ڕووەو پەروانەکان دەردەچێت ودەیانخولێنێتەوە و دینەمۆ کارەباییەکان دەخاتە کار. وێستگەی وزەی ناووکی بڕێکی زۆر لە وزەی کارەبا بەرهەم دەهێنێت بە بەکارهێنانی بڕێکی کەم لە سووتەمەنی ناووکی، بەڵام وزەی ناووکی و پاشماوەکانی زیانێکی زۆر بە زیندەوەران دەگەیەنێت.

وزەی با: وزەی با کۆنترین شێوەی وزەیە کە مرۆڤ بەکاریهێناوە وە تا ئێستاش لەهەموو بەشەکانی جیهاندا بەکاردەهێنرێت، بۆ نموونە هەندێك لە جووتیارەکان پانکەی هەوایی بۆ دەرهێنانی ئاو لەبیرەکان بەکاردێنن لە ئاودێرییدا. وە هەندێك جووتیار پانکەی با بۆ بەرهەمهێنانی بڕێکی کەم لە وزەی کارەبا بەکاردەهێنن. لە کێڵگەکانی بادا پانکەی هەوایی نوێ بەکاردەهێنن کە بەدینەمۆی کارەباوە بەستراون. لەبەرئەوەی وزەی با هەیە دەتوانرێ وزەی کارەبا بەرهەمبهێنرێت. بۆ بەرهەمهێنانی وزەیەکی زۆر پانکەی گەورەی هەوا بەکاردەهێنرێت کە پەڕەکەی درێژی لەگەڵدا بەکارهاتووە. لە گرنگییەکانی پانکەی هەوایی بەکارهێنراو بۆ بەرهەمهێنانی وزەی کارەبا ئەوەیە سووتەمەنییەکەی (با) یەکە بڕەکەی زۆرە و تەواونابێت و ژینگەش پیس ناکات. گەرچی پانکەی هەوایی نرخەکەی گرانەو لەوانەشە (با) لە هەموو کاتێکدا نەبێت.

تەختە جۆرێکە لە بارستەی زیندەیی تا ئێستاش وەك سەرچاوەی وزە لەناوچە جیاوازەکانی جیهاندا بەکاردەهێنرێت.

ئەم کێڵگەی بایە پشت بە بایەکی بەردەوام و خێرا دەبەستێت بۆ ئیش پێکردنی ٣٠٠پەروانە. بۆ بەرهەمهێنانی وزەی کارەبا.

وزەی خۆر Solar Energy

بە وزەی تیشکی خۆر دەوترێت **وزەی خۆر**. زۆر ڕێگە هەیە بۆ بەکارهێنانی وزەی خۆر، خۆر وەرگرەکان وزەی خۆر هەڵدەمژن و ئەو ئاوە گەرم دەکەن کە بەناویدا تێپەڕدەبێت، هەندێك کات ئەو ئاوە گەرمە لە ماڵەکاندا بەکاردەهێنرێت بۆ خۆشتن و گەرمکردنەوەی ناوماڵ هەندێك لە وێستگەکانی وزەی خۆر ئاو گەرم دەکات تارادەی کوڵاندن، پاشان هەڵمی ئاوەکە کار بە پەروانەکان دەکات کە بەدینەمۆکانی کارەباوە بەستراون کە ئەمەش وزەی کارەبا بەرهەم دەهێنێت. دەتوانرێت وزەی خۆر ڕاستەوخۆ بۆ وزەی کارەبا بگۆڕێت بەهۆی **خانەکانی خۆرەوە**. کە لەسەر لەوحی ڕووبەر فراوان ڕێکدەخرێن لەوحە ڕووبەر فراوانەکان بەکاردەهێنرێن بۆ پێدانی وزەی پێویست بەهەیڤە دەستکردەکان و وێستگەکانی بۆشایی ئاسمان وە هەندێك تەنکۆڵە هەیە ژمارەیەکی زۆر لە خانەکانی خۆری تێدایە وزەی پێویست دەداتە ئامێرەکانی بژمێر بۆ ئەوەی کاربکەن. هەرچەندە وزەی کارەبا زۆرەو ژینگە پیس ناکات، بەڵام وەرگرەکان و شانەکانی خۆر نرخەکانیان گرانە هەروەها کەش لە هەموو شوێنێکی جیهاندا بەبەردەوام خۆرەتاو نییە.

✓ **لایەنە باشو و خراپەکانی هەر جۆرێك لە جۆرەکانی وزە چین؟**

خانەکانی خۆر وزەی ڕووناکی ڕاستەوخۆ دەگۆڕن بۆ وزەی کارەبا. ▼

وزە لە پێناو سبەینێدا
Energy for Tomorrow

بەشێوەیەکی بەردەوام پەرە بە سەرچاوە نوێیەکانی وزە دەدرێت. زاناکان بە دوای ئەو سەرچاوە وزەییەدا دەگەڕێن کە تێچوونی کەم بێت و زیانێکی کەم بە ژینگەو بە مرۆڤ بگەیەنێت. یەکێك لە سەرچاوەکانی وزە لە داهاتوودا بریتییە لە ناووکە یەکبوون. **وزەی ناووکە یەکبوون** دەردەپەڕێت کاتێك ناووکی دوو گەردیلەی بچووك یەکدەگرن بۆ پێکهێنانی ناووکێکی گەورەتر. هەر ئەمەشە لەناوجەرگەی خۆردا ڕوودەدات. ئەو وزە گەرمییەی لە ڕۆژێکی خۆرەتاودا هەستی پێ دەکەیت لە ناووکە یەکبوونەوەیە، بەڵام ناووکە یەکبوون ڕوونادات ئەگەر پلەیەکی گەرمی زۆر بەرز نەبێت. ئەم مەرجەش جێبەجێ نابێت تەنها لە هەندێك تاقیکردنەوەی دیاریکراودا نەبێت.

ئەوەی لە جیهانی ئەمڕۆدا لە وزەی باو وزەی خۆر بەرهەمدەهێنرێت زیاترە لە ڕۆژانی ڕابردوو، لەوانەیە لە داهاتوودا گرنگی زیاتر بدرێتە ئەو جۆرە وزانە چونکە ژینگە پیس ناکەن.

سەرچاوەیەکی تری چاوەڕوانکراو هەیە بۆ وزە ئەویش (هایدرۆجین)ە کە دەتوانرێت وەك سووتەمەنی بەبەردبوو بسووتێنرێت. ئاوی دەریاکان سەرچاوەیەکی بێ سنووری هایدرۆجینە. باشترین ڕێگە بۆ جیاکردنەوەی هایدرۆجین لە ئۆکسجین لە ئاودا بریتییە لە بەکارهێنانی کارەبا، بەڵام بەکارهێنانی وزەی کارەبا بۆ بەرهەمهێنانی جۆرێکی تری وزە زۆری تێدەچێت بۆیە تا ئێستا نەکەوتۆتە بواری جێبەجێکردنەوە.

✓ **ئەو گرفتە گەورەیە چییە لە بەرهەمهێنانی وزەی ناووکە یەکبووندا هەیە؟**

پوختە Summary

جگە لە سووتەمەنی بەبەردبوو مرۆڤ سەرچاوەی تری وزە بەکاردەهێنێت لەم سەرچاوانەش وزەی کارەباو بارستەی زیندەیی و وزەی ناووکی و وزەی باو وزەی خۆرە، لێکۆڵەرەوەکان بەردەوام دەبن بۆ پەرەپێدانی سەرچاوەی نوێی وزە وەك وزەی ناووکە یەکبوون.

پێداچوونەوە Review

١. لایەنە خراپەکانی وزەی ناووکی چییە؟

٢. وزە کارۆ ئاوییەکان چین؟

٣. وزەی باو وزەی خۆر لەچیدا لێکدەچن؟

٤. **بیرکردنەوەی ڕەخنەگر:** لەچیدا وزەی ناووکی و وزەی ناووکە یەکبوون لەیەکتر جیاوازن؟

٥. **ئامادەکاری بۆ تاقیکردنەوە:** چەند شێوەیەکی جیاواز لە سەرچاوەکانی وزە بەکاردەهێنرێت بۆ گەرمکردنی ئاو بۆ بەرهەمهێنانی ـــــــــــ .

أ. سووتەمەنی ج. هایدرۆجین

ب. با د. هەڵم

بەستنەوەکان

بەستنەوە بەبیرکارییەوە

دەرئەنجام دیاری بکە

بۆ ئەوەی پەروانەی هەوایی وزەی کارەبا بەرهەم بهێنێت پێویستە خێرایی با بە لایەنی کەمەوە ١٣ کیلۆمەتر لە کاتژمێرێکدا کەمتر نەبێت. هەروەها پێویستە با بەردەوام هەبێت، لە ڕێگەی هۆیەکانی بڵاوکردنەوەوە بەدوای زانینی بارودۆخی کەشدا بگەڕێ لەو شوێنەی تیایدا دەژیت. بڕیار بدە ئایا دەکرێت هەتا ماوی وزەی با وەك سەرچاوەیەکی وزە لەبەرهەم هێنانی وزەی کارەبادا بەکاربهێنرێت؟

بەستنەوە بە نووسینەوە

ڕاپۆرت

ڕاپۆرتێك بۆ مامۆستاکەت بنووسە تیایدا وەسفی سەرچاوەی وزەی کارەبا لەو ناوچەیەی کە تیایدا دەژیت بکات. لەکوێ وێستگەی بەرهەمهێنانی وزەی کارەبا هەیە؟ وە جۆری ئەو سووتەمەنیە کە بەکاردێت لە بەرهەمهێنای وزەی کارەبا چییە؟ جۆری ئەو وزەیەی کە گۆڕاوە بۆ وزەی کارەباکە چییە؟

بەندی ٢ پێداچوونەوەو ئامادەکاری بۆ تاقیکردنەوە

Review and Test Preparation

پێداچوونەوەی زاراوەکان

ئەم زاراوانەی خوارەوە بەکاربهێنە بۆ تەواوکردنی ڕستەکان لە (١ تا ٦). ژمارەی لاپەڕەی نووسراو لە نێوان ( )، شوێنی ئەو زانیارییانە نیشان دەدات لەبەندەکەدا کە لەوانەیە پێویستت پێی هەبێت.

بەندە کیمیاییەکان (٢٧٤)
وزەی خۆر (٢٨٢)
وزەی ناووکەیەکبوون (٢٨٢)
وزەی کارۆئاوی(٢٨٠)
بارستەزیندەیی(٢٨١)
وزەی ناووکی (٢٨١)

١. لەسەرچاوەکانی وزە ـــــــــ کە بریتییە لە ماددە ئەندامییەکان و دەتوانرێت بسووتێنرێت یان بگۆڕێت بۆ سووتەمەنی شل.

٢. لەسەرچاوەکانی وزە لە داهاتوودا ـــــــــ کە بریتییە لەهەمان ئەو کردارەی لە خۆردا ڕوودەدات.

٣. لە خراپییە گەورەکانی ـــــــــ ئەوەیە کە ئەو سووتەمەنیە بەکارهێنراوە پاشەڕۆی لێ دەمێنێتەوە زیانێکی زۆر بە زیندەوەران دەگەیەنێت.

٤. وزەی ناو سووتەمەنی بەبەردبوو لەناو ـــــــــ کۆکراوەتەوە کە گەردیلەکانی کاربۆن بەیەکەوە دەبەستێت.

٥. خانەکانی خۆر دەبنە هۆی گۆڕینی ڕاستەوخۆی ـــــــــ بۆ وزەی کارەبایی.

٦. وێستگەی بەرهەمهێنانی ـــــــــ وزەی کارەبا لە وزەی ئاوی بەربووە وە بەرهەم دەهێنێت.

بەستنەوەی چەمکەکان

ئەم دەستەواژانەی لە خوارەوە هاتوون لە ستوونی گونجاوی نەخشەی چەمکەکاندا بنووسە

وزەی ناووکی   وزەی کارۆئاوی   سووتەمەنی بەبەردبوو   بارستەی زیندەیی

وزەی ناووکە یەکبوون   وزەی خۆر   وزەی با.

سەرچاوەکانی وزە	
وزە لە ڕووناکی خۆرەوە	وزە لە گەردیلەوە
١. ـــــــــ	٦. ـــــــــ
٢. ـــــــــ	٧. ـــــــــ
٣. ـــــــــ	
٤. ـــــــــ	
٥. ـــــــــ	

دڵنیابوون لە تێگەیشتن

پیتی هەڵبژاردەی گونجاو بنووسە

١. وزەی سووتەمەنی بەبەردبوو کە بۆ وزەی گەرمی دەگۆڕێت کاتێك دەسووتێنرێت بریتییە لە وزەی ________ .

أ. کیمیایی ج. گەرمی
ب. کارەبایی د. میکانیکی

٢. وزەی ئاوی بەربووە ئەو وزەیەیە کە بۆ وزەی کارەبا دەگۆڕێت لە وێستگەی وزەی ________ دا .

أ. کارۆئاوی ج. خۆر
ب. ناووکی د. کیمیایی

٣. ئەو وزە گەرمییەی لە هەندێك سەرچاوەی وزە دەردەپەڕێت دەگۆڕێت بۆ وزەی ________ .

أ. کیمیایی ج. خۆر
ب. کارەبایی د. ڕووناکی

بیرکردنەوەی ڕەخنەگر:

١. سووتەمەنی بەبەردبوو لە زیندەوەرەکانەوە دروست دەبێت. بۆچی سووتەمەنی بە بەردبوو بەسەرچاوەیەکی نوێ بوونەوە دانانرێت؟

٢. وادابنێ کە تۆ ئەندازیارێکیت نەخشە بۆ دروستکردنی وێستگەیەکی کارۆئاوی دەکێشیت، دەتوانیت بەنداوێك بە بەرزایی ١٠ مەتر یان ٢٥ مەتر دروست بکەیت. کام بەرزیان هەڵدەبژێرێت؟ هۆی هەڵبژاردنەکەت بڵێ.

٣. وادابنێ کە تۆ دەتەوێ کێڵگەیەکی پەروانەی هەوایی نوێ دروست بکەیت.

ئەو بڕیارانە چین کە دەربارەی شوێنی ئەو کێڵگەیە دەیدەیت؟ هۆی وەڵامەکەت ڕوونبکەرەوە.

پێداچوونەوەی کارامەیی کردەکانی زانست

١. کاتێك پلان بۆ پێوانی ئەو وزە گەرمییەی لە کارلێکە کیمیاییەکاندا دەردەچێت دادەنێیت. چ ئامێرێك بەکاردەهێنیت؟

٢. کە تۆ پلان بۆ بەردەوام بوون دەربارەی هەنگاوە پێویستەکان لەبەرهەمهێنانی وزەی کارەبا لە وزەی باوە دادەنێیت یەکێك لەم نمایشانە هەڵبژێرە (خشتە، وێنەی هێڵکاری یان هێڵکاری زانیاری) باسی بکە چۆن ئەو نمایشەت هەڵبژاردووە کە باشترین ڕێگەیە دەربارەی هەنگاوەکان.

هەڵسەنگاندنی بەجێهێنان

بەرهەمهێنانی وزەی ڕووناکی:

هێڵکارییەك بکێشە ئەو قۆناغانە ڕوون بکاتەوە کە وزەکەی پیادا تێپەڕیووە تا ئەو وزە ڕووناکییەت دەستکەوتووە کە لە گلۆپێکەوە دەردەچێت. شێوە جیاوازەکانی وزە ڕوونبکەرەوە کە پیایدا تێپەڕ دەبێت.

چالاکی بۆ ماڵ یان قوتابخانە

بەرهەمهێنانی گەرمی

چۆن کارەبا گەرمی بەرهەم دەهێنێت

کەرەستەکان

- پاترییەك بە پێوانەی AA (پاتری گەورەتر بەکارمەهێنە).
- پەڕەیەك ئەلەمنیۆم بە پێوانەی 2,5 cm x 17,5 cm

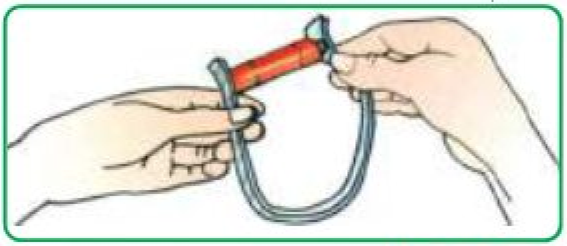

هەنگاوەکان

❶ پەڕە ئەلەمنیۆمەکە چەند جارێك بە ئاڕاستەی درێژییەکەی لوولبدە بۆ ئەوەی شریتێکی تەنکت بەدەست بکەوێت.

❷ سەرێکی شریتەکە بە جەمسەرێکی پاترییەکەوە چەسپ بکە.

❸ ٥ چرکە چاوەڕوانی بکە، پاشان دەست لە شریتەکە بدە.

❹ ئێستا هەردوو سەری شریتەکە بەهەردوو جەمسەری پاترییەکەوە چەسپ بکە.

❺ ماوەی ٥ چرکە چاوەڕوانی بکە، پاشان دەست لە شریتەکە بدە.

وریابە

دەرئەنجام بکە

چی ڕوویدا کاتێك سەرێکی شریتەکەت بە پاتریەکەوە چەسپ کرد؟ بۆچی؟ وەچی ڕوویدا کاتێك هەردوو سەری شریتەکەت بەهەردوو جەمسەری پاتریەکەوە بەست؟ وزەی دەرچوو لە پاتریەکەوە بۆ چ شێوەیەك لە شێوەکانی وزە گۆڕا؟

پاراستنی وزە

باشترین مادده نەگەیێنەرەکان بۆ گەرمی چییە؟

کەرەستەکان

- ٤ قوتوی فافۆنی تەنك
- ڕۆژنامە
- ٤ گەرمی پێو
- توێ پەڕەی لۆکە
- چەند گۆیەکی تەپەدۆری دەستکرد

هەنگاوەکان

❶ لەهەر قوتوویەکدا گەرمیپێوێك دابنێ و پلەی گەرمی هەریەکەیان وەربگرە.

❷ لە قوتووی یەکەمدا توێ پەڕە لۆکەییەکە بە دەوری گەرمیپێوەکەدا دابنێ. لە قوتووی دووەمدا پارچەی ڕۆژنامەکە دابنێ. لە قوتووی سێیەمدا بەهەمان شێوە پارچە گۆ تەپەدۆرە دەستکردەکان دابنێ. لە قوتووی ڕێکخەری گەرمیدا واتە چوارەم تەنها گەرمیپێو دابنێ.

❸ پێشبینی باشترین جۆری نەگەیێنەری گەرمی بکە. هەر چوار قوتووەکە لە پەنجەرەیەکدا دابنێ کە

❹ خۆر لێیان بدات.
پلەی گەرمی هەر قوتوویەك هەر ١٠ خولەك

❺ جارێك تۆمار بکە.

دەرئەنجام بکە

لەم تاقیکردنەوەیەدا سێ شتت تاقیکردەوە کە لەوانەیە یارمەتی نەگەیاندنی گەرمی بدەن. کام لەو ماددانە باشترین جۆرە بۆ جیاکردنەوەی گەرمیپێوەکان؟

پێناسەکان

أ

ئەلکترۆن: تەنۆلکەیەکی لە گەردیلە بچووکترەو بارگەیەکی کارەبایی سالبی هەیە (٢٠٥).

ئاوێتە: ماددەیەکە لە گەردیلەی دوو توخم یان زیاتر پێکهاتووە (٢١٤).

ب

بای خۆجێی (ناوچەیی) ئەوجۆرە بایەیە کە بەندە لەسەر گۆڕان لە پلەی گەرمی ناوچەکەدا. (١٤٥)

بای زاڵ (بای گشتی) بایەکی گشتگیرو بەردەوامە بەهەمان ئاڕاستە هەڵدەکات. (١٤٦)

بەندی کیمیایی ئەو هێزەیە کە گەردیلەکان پێکەوە دەبەستێت. (٢٧٤)

بارگەی کارەبایی کاتێك پەیدا دەبێت کاتێك تەنێك ئەلکترۆن ونبکات یان وەربگرێت. (٢٥٤)

بەرگە هەوا ئەو چینە هەوایەیە کە دەوری زەوی دەدات. (١٣٦)

بارستەی زیندەیی ماددەی ئەندامی وەك تەختەیەکە زیندووەیان لە ماوەیەکی نزیکی لەوەوپێش زیندوو بووە. (٢٨١)

پ

پرۆتۆن تەنۆلکەیەکی لە گەردیلە بچووکترە بارگەیەکی کارەبایی موجەبی هەیە. (٢٠٥)

پەڵەکانی خۆر شوێنی ڕەنگ تێرن لەسەر چینی ڕووناکی خۆر. (١٨٢)

پلەی دەنگ ڕەوشێکی دەنگەو بەڵگەی بەرزی لەرەلەرەکەیەتی یان نزمییەکەیەتی. (٢٦٥)

پەستانی ئاو قورسایی ئاوەکە پەستانی پێدەخاتە سەر هەر تەنێك. (١٥٩)

پەستانی هەوا ئەو هێزەیە کە کێشی هەوا پەستانی پێ دەخاتە سەر ڕووی زەوی. (١٣٧)

ت

تەوژم: ڕێڕەوی ئاوی هەڵقوڵاوە وەك ڕووبارێك کە بەناو زەریادا بڕوان بە پێچەوانەی شەپۆڵ (١٦٦).

تەزووی کارەبا: گواستنەوەی ئەلیکترۆنەکانە لە تەنێکی بارگە نێگەتیڤەوە بۆ تەنێکی بارگە پۆزەتیڤ. (٢٥٥)

توندی دەنگ: سیفەتێکی دەنگەو بەڵگەی بڕی بەرزی دەنگەیان نزمیەتی. (٢٦٥)

توخم: ماددەیەکە لەیەك جۆر گەردیلە پێکدێت. (٢٠٦)

توانای کارلێککردن: بەتوانای کەوتنە ژێر کاریگەری یەکێك لە ماددەکان بۆ گۆڕانی کیمیایی. (٢٣٥)

توانای ڕاکێشان: توانای ماددەیە بۆ ئەوەی ڕابکێشرێ لەسەر شێوەی دەزوولە بێ ئەوەی بپچڕێ. (٢٢٩)

توانای پێداکێشان: توانای ماددەیە بۆ ئەوەی بنووشتێنرێتەوەو پێیدابکێشرێ تا ببێتە پەرەیەکی تەنك، یان بۆ ئەوەی شێوەیەکی دیکە وەربگرێ بێ ئەوەی پەرت ببێت. (٢٢٩).

توانای سەرئاوکەوتن: توانای ماددەیە بۆ ئەوەی سەر ڕووی شلەکان بکەوێت یان بە گازەکاندا بەرزببێتەوە. (٢٢٩)

توانای سووتان: توانای گڕگرتنی ماددەیە. (٢٣٥)

تفت: ئاوێتەیەکە بە ئاسانی کارلێك دەکات لەگەڵ ماددەکانی ترداو، کاغەزی گوڵە بەڕۆژەی سوور دەگۆڕێ بۆ ڕەنگی شین. (٢١٨)

ترش: ئاوێتەیەکە بە ئاسانی کارلێك دەکات لەگەڵ ماددەکانی ترداو کاغەزی گوڵە بەڕۆژەی شین دەگۆڕێ بۆ سوور. (٢١٨)

ج

جێگربوون: باریکە کە ماددە بە ئاسانی پابەندی گۆڕانە کیمیاییەکان نابێت. (٢٣٥)

جووڵەوزە: ئەو وزەییە کە تەن لە ئەنجامی جووڵەکەیەوە وەریدەگرێت. (٢٤٨)

چ

چڕبوونەوە: کرداری گۆڕانی هەڵمی ئاوە بۆ ئاوی شل (٧٦) و (١٣٩).

چڕیی: بڕی بارستایی ماددەیە لە یەکەیەکی قەبارەدا (٢٢٩)

چینی ڕووناکی: ئەوەی لە ڕووی خۆر دەیبینێت (١٨١)

خ

خەرمانە(خۆرپەند): ناوچەیەکە لە گازە گەرمەکان بە دەوری خۆردا (١٨١)

خشتەی خولیی: خشتەیەکە توخمەکانی تیا ڕیزبەندکراوە بەپێی گەردیلە ژمارەیان کە بەهۆیەوە ئەو توخمانە دەردەکەون لەهەمان ستووندا کە سیفاتی هاوبەشیان هەیە. (٢١٣)

خۆرەبا: تەزوویەکە لە گەردی خێرا جووڵاو کە زمانە بلێسەکانی خۆر دەیکەن بۆشایی ئاسمانەوە. (١٨٢)

د

دانەوەی ڕووناکی: گەڕانەوەی وزەی ڕووناکییە لە تەنەکانەوە. (٢٦٢)

ز

زمانە بلێسەی خۆر: تەقینەوەی کورت خایەنی وزەیە کە لە چینی ڕووناکی خۆردا ڕوودەدات. (١٨٢)

س

سیفەتە کیمیاییەکان: ئەو سیفەتەیە کە وەسفی توانای کارلێکی ماددە دەکات لەگەڵ یەکتردا بۆ پێکهێنانی ماددەی نوێ. (٢٣٥)

سیفەتی فیزیایی: ئەو سیفەتەیە کە دەتوانرێ تێبینی بکرێت یان پێوانە بکرێت بێ ئەوەی گۆڕان بەسەر ماددەکەدا بێت. (٢٢٨)

سازگارکردن: کرداری لابردنی خوێیە لە ئاوی دەریا. (١٧٠)

سوڕی کارەبایی: هەر ڕێڕەوێکە کە ئەلکترۆنەکان بتوانن بەناویدا تێپەڕبن. (٢٥٧)

ساڵی ڕووناکی: ئەو دوورییەیە کە ڕووناکی لە ساڵێکی سەر زەویدا دەیبڕێ واتە (٩.٥) ترلیۆن کیلۆمەترە. (١٥٩)

ش

شکانەوەی ڕووناکی: لادانی تیشکی ڕووناکییە لە کاتی تێپەڕبوونی بەهەر ماددەیەکی ڕووندا. (٢٦٢)

شێ: پێوانەی بڕی هەڵمی ئاوە لە هەوادا. (١٣٧)

پێناسەکان

گ

گەرد: یەکەیەکە لە دوو گەردیلە یان زیاتر پێکدێت. (٢٠٦)

گەردیلە: بچووکترین یەکەی ماددەی توخمە کە هەموو ڕەوشەکانی ئەو توخمەی هەیە. (٢٠٦)

گەردوون: هەموو ئەو شتانەی کە هەن لە هەسارەو ئەستێرەو تەپوو تۆزو گازەکان و وزە. (١٩٥)

گەردیلە ژمارە: ژمارەی پرۆتۆنەکانی ناو ناووکە. (٢٠٦)

گەلە ئەستێرە: کۆمەڵە ئەستێرەیەك و گازو تەمە. (١٩٥)

م

ماتە وزە: ئەو وزیەیە کە تەنێك وەریدەگرێت بەهۆی شوێنەکەیەوە یان بەهۆی ئەو بارەیەوە کە تیایەتی (٢٤٨)

ن

نەگەیێنەر: ئەو ماددەیەیە کە ڕێگە بە تێپەڕبوونی ئەلکترۆنەکان نادات. (٢٥٧)

ه

هاوێنە: تەنێکە لە ماددەی ڕوون، ئەو تیشکە ڕووناکییە دەشکێنێتەوە کە بەناویدا تێپەڕ دەبێت. (٢٦٣)

هێزی کارەبا: هێزی کێشکردنی یان لێکدوورکەوتنەوەی نێوان بارگە کارەباییەکان. (٢٥٥)

هەڵکشان و داکشان: بەرزبوونەوەو نزمبوونەوەی ئاستی ئاوی زەریایە. (١٦٨)

هەڵمیین بەکرداری گۆڕانی ئاو لەشلەوە بۆ هەڵمی ئاو دەوترێت. (٧٦) (١٣٩)

و

وزە: توانای ڕێ پێدانی گۆڕانە لە ماددەدا یا جووڵاندنیەتی (٢٤٨)

وزەی خۆر: وزەی ڕووناکی خۆرە. (٢٨٢)

وزەی کارۆئاوییەکان: ئەو وزە کارەباییەیە کە بەهۆی کەوتنە خوارەوەی ئاوەوە بەرهەم دێت. (٢٨٠)

وزەی ناووکی: ئەو وزەیەیە کە لە ئەنجامی کەرتبوونی ناووکی گەردیلەوە بۆ چەند بەشێك دەردەپەڕێت. (١٨١)

وزەی ناووکە یەکبوون: ئەو وزەیەیە کە لە ئەنجامی یەکگرتنی (یەکبوونی) ناووکی دوو گەردیلەی بچووکەوە بۆ پێکهێنانی ناووکێکی گەورەتر پەیدادەبێت. (٢٨٢)